

MITAR
PAPIC

Školstvu
BOŠNJI I
HERCEGOVINI
ZA VRIJEME
AUSTRO-
UGARSKE
OKUPACIJE

MITAR PAPIĆ
ŠKOLSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI
ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE
OKUPACIJE (1878—1918)

BIBLIOTEKA KULTURNO NASLJEĐE

Redakcioni odbor

dr Alojz Benac, Risto Besarović, Jelena Čehić, Mitar Papić, dr Midhat Šamić

Urednik

Jelena Čehić

MITAR PAPIĆ

**ŠKOLSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI
ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE OKUPACIJE
(1878 - 1918)**

IZDAVAČKO PREDUZEĆE
»VESELIN MASLEŠA«
SARAJEVO 1972.

UVODNE NAPOMENE

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine (1878. g.) zatekla je izvjestan broj škola u ovim krajevima. Te škole nosile su konfesionalna ili nacionalna obilježja. Osnivale su ih i izdržavale pojedine vjerske organizacije. Nastavnici i učenici, sa neznatnim izuzecima, pripadali su konfesiji koja je škole organizovala. Tako su postojale škole za pravoslavne, katolike, muslimane i Jevreje. Škole za pravoslavnu djecu nosile su naziv srpske škole.

Mi ćemo, ovom prilikom, manje da se bavimo ovim školama, pružajući o njima najosnovnije podatke iz vremena prije okupacije, a za škole iz vremena od 1878. do 1918. godine biće govora pretežno o tome kako se okupator odnosio prema ovom školstvu. Osnovna orientacija, u ovim razmatranjima, na škole koje je organizovala nova država (nazivale su se i komunalnim školama), uslijedila je iz dva razloga. Prvo, da se vide rezultati školske politike Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini za vrijeme od četrdesetih godina, a drugi razlog je u činjenici da je u nas o konfesionalnim školama relativno dovoljno pisano, jer se ovim pitanjima bavio veći broj pedagoških radnika i kulturnih istoričara, kao što su Stevo Kaluđerčić, Jošo Ivanišević, Vojislav Bogićević, Julije Jelenić, Stipo Marković, Rastislav Drljić, dr Hajrudin Curić, Seid Traljić, Hamdija Mulić, Edhem Mulabdić itd. Izuzetak u ovom pogledu učinimo sa onim konfesionalnim školama koje je osnovala i u cijelini izdržavala država, kao i sa onima koje je pomagala i koje su imale status javnosti. O njima će biti više riječi.

U Državnom arhivu u Sarajevu sačuvano je dosta podataka iz kojih se može utvrditi kada je osnovana koja srednja ili njoj ravna škola. Međutim, kada je riječ o otvaranju osnovnih škola stvar stoji nešto drugčije. Naime, nema podataka o datumima otvaranja po imenu pojedinih škola. Godišnji izvještaji, kao i godišnji pregledi osnovnih škola nisu se donosili svake godine. Nama je, međutim, bilo stalo da utvrđimo godinu osnivanja svake državne škole u Bosni i Hercegovini, jer se, u stvari, radi o istoriji škola. Stoga smo se, pored podataka u arhivima, služili i pregledima škola koje je svake godine objavljivao kalendar *Bošnjak*. Usljed toga bi se moglo dogoditi, da su škole koje nisu otvorene u početku, nego u toku školske godine, za tu godinu izostale iz kalendara, pa

bi godina njihovog osnivanja mogla varirati za godinu dana. Osim toga, ima slučajeva da je škola zvanično otvorena, ali se za prvu godinu nije mogao pronaći učitelj, pa je počela raditi tek iduće godine.

U ovoj knjizi, pored istorijata škola i pitanja koja su neposredno vezana za život škole (nastavni planovi i programi, režim učenja, izdržavanje škole itd.), posebno smo se bavili nekim odnosima u školama i sa školama koji (odnosi) karakterišu idejno-politička stremljenja okupatora kada se radilo o vaspitanju učenika. Nešto više prostora posvećeno je imenu najistaknutijih pedagoških radnika, kao i pedagoškoj štampi, jer je o ovim pitanjima do sada vrlo malo i pisano.

PROSVJETNA POLITIKA AUSTRO-UGARSKE U BOSNI I HERCEGOVINI¹

Mnogo prije Berlinskog kongresa Austro-Ugarska je spremala okupaciju Bosne i Hercegovine. Taj rad je naročito pojačan posljednjih godina pred okupaciju. Slabljenje centralne turske vlasti, revolucionarno vrenje u Bosni i Hercegovini i pojačana propaganda iz susjednih zemalja, a naročito iz Srbije, stavljalo je Austro-Ugarsku u položaj da ne smije gubiti u vremenu. S druge strane, politički i vojni odnosi snaga u Evropi pred Berlinski kongres pružali su Monarhiji dovoljno garanciju da će njena teza o okupaciji Bosne i Hercegovine dobiti podršku. Stoga se vrlo intenzivno i studiozno radilo na prikupljanju potrebnih podataka i informacija o svim kretanjima u Bosni i Hercegovini i pripremao se program budućeg uređenja ovih pokrajina.

Bilo je sasvim razumljivo da buduća prosvjetna politika mora biti u skladu sa osnovnim ciljevima okupacije. Ako se ovom doda i posebna obaveza primljena na Kongresu — podizanje prosvjete u jednoj zaostaloj zemlji, onda bi se moglo reći da se cjelokupna prosvjetna politika za vrijeme okupacije kretala u pravcu uklapanja u političke ciljeve okupacije i da je bila u znaku samo prividnog prosvjećivanja stanovništva. Treba, istina, naglasiti da je Bosna i Hercegovina bila veoma zaostala prosvjetno i kulturno (oko 97% nepismenog stanovništva). Stoga je otvaranje škola i svako širenje pismenosti predstavljalo određeni progres, bez obzira čime je to bilo motivisano.

Iako je okupacija prema ugovoru imala privremeni karakter, ta formalnost nije smetala tvorcima koncepcije uređenja Bosne i Hercegovine. Naprotiv, po svim pripremama koje su bile izvanredno sračunate i precizne, vidjelo se da se radi o dugoročnim planovima i jasnim pretenzijama.

U posljednjim godinama turske vladavine, kroz Bosnu i Hercegovinu je prošao veći broj ljudi iz Austrije, u svojstvu putnika, turista ili dopisnika, koji su, pored ostalog, prikupljali podatke o stanju u Bosni i Hercegovini. Generalni konzulat u Sarajevu i nekoliko konzula u drugim centrima Bosne i Hercegovine prate razvoj događaja i obavještavaju vladu u Beču. Monarhija se u ovom periodu povremeno javlja u ulozi zaštitnika hrišćana u Bosni i Her-

¹ O ovoj temi pisao sam u publikaciji Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat, izdanie Srpske akademije nauka i umjetnosti. Beograd 1967., str. 703—723. Neke dijelove toga teksta ovdje donosim.

cegovini, i pomaže neke njihove inicijative, npr. materijalno pomaže osnivanje i izdržavanje nekih konfesionalnih škola za katoličku, pa i za pravoslavnu djecu. Posebnu ulogu u prikupljanju podataka i proučavanju prilika i odnosa u Bosni i Hercegovini odigrao je Benjamin Kalaj, koji će kasnije, u svojstvu zajedničkog ministra finansija, kao veoma izrazita individualnost, dati pečat okupacionom režimu za punih dvadeset godina. Kalaj je jedno vrijeme bio konzul u Beogradu, pa je imao više mogućnosti da prati politička strujanja u ovim krajevima. Bio je posebno informisan o aspiraciji Srbije prema Bosni i Hercegovini. Spadao je u red obrazovanih, bistrih i povjerljivijih diplomata i do njegovih se prijedloga držalo.

Aparat koji je pripremao program okupiranih pokrajina bio je vrlo dobro informisan o svemu, pa i o stanju prosvjete, a posebno o odnosima koji su vladali među osnivačima i nosiocima školstva, koje je, kao što smo rekli, imalo konfesionalno obilježje. Okupatora su naročito interesovale političke tendencije ovih ili onih škola i njihova nacionalna orientacija. Pored ostalog, njegova pažnja je bila usmjerena na propagandu i uticaj na prosvjetu u Bosni i Hercegovini iz susjednih zemalja, osobito onih koje nisu bile u sastavu Monarhije.

Zatečenu pripadnost stanovništva u Bosni i Hercegovini raznim religijama okupator je smatrao jednim od glavnih taktičkih oruđa u politici uopšte, a posebno u oblasti obrazovanja i vaspitanja, i to ga oruđe nije iznevjerilo. U Kalajevom *Memorandumu* o budućem uređenju Bosne i Hercegovine, koji je iz Pešte poslao Franji Josipu 17. aprila 1877. godine, vjerska podvojenost u ovim krajevima je nazvana najvećom teškoćom i najvećom koristi za buduće okupatore.² Nije se prevario, jer za četrdeset godina Kalajevog boravka u Bosni i Hercegovini, iako je više puta, i u više pitanja, dolazilo do zajedničkog grupisanja i istupanja stanovnika pripadnika dvije ili tri religije, ipak su u presudnom momentu redovno prevagnula međusobna nerazumijevanja, što je išlo u korist zajedničkog neprijatelja — okupatora, koji je izvanredno vješto manevrisao ovim oruđem. Polazeći sa ovog stanovišta i uzimajući u obzir nacionalnu i vjersku osjetljivost stanovništva, vlast je privremeno ostavljala na miru zatečene konfesionalne škole, iako je imala spremam plan stvaranja novog školskog sistema, koji bi odgovarao ekonomskim, vojnim i političkim ciljevima okupacije. Ovo me treba dodati i to, da okupator nije bio ni materijalno, ni kadrovski spremam za naglo širenje svojih škola u Bosni i Hercegovini. Osim toga, bilo je potrebno izvjesno vrijeme i taktizirati, provjeravajući istovremeno odnos snaga na licu mjesta. Ne može biti da Austro-Ugarskoj, koja je studiozno pripremila okupaciju, nije bilo poznato da, kao hrišćanska država, i poslije savladanog oru-

² Vasilij Popović: Kalajev plan o Bosni. Prosvjeta — kalendar. 1936., str. 24—25.

žanog otpora neće biti prihvaćena od Muslimana, jer smjenjuje jednu islamsku državu; na otpor Srba, jer će im ugroziti osnovni politički ideal: pripajanje Bosne i Hercegovine Srbiji, i, na kraju, na otpor hrvatske nacionalne svijesti, koja je priželjkivala pripajanje ovih krajeva Hrvatskoj. Dodaju li se ovome i razlike između Pešte i Beča u koncepcijama nacionalne politike u Bosni i Hercegovini, biće jasni razlozi koji su uslovljivali određenu postupnost u provođenju školske i prosvjetne politike u Bosni i Hercegovini.

Polazeći sa stanovišta da škola nije samo mjesto gdje se stiču znanja nego i izrazito vaspitna ustanova, okupator je, kao što ćemo kasnije vidjeti, svu svoju pažnju, budnost i opreznost, u prvom redu usmjeravao na ovaj aspekt škole i njene uloge. Stoga je režimu bilo unaprijed jasno da će se, kada se radi o prosvjeti i školi, najsnažniji otpori javljati tamo gdje se budu javljala pitanja ko treba da ima presudan uticaj na vaspitanje školske omladine. U sferi ovih problema upravo se i kreću najbitnije intencije austrougarske prosvjetne politike u Bosni i Hercegovini s jedne strane, i najsnažniji otpori i protesti s druge strane.

U prvim brojevima službenih novina³ u kojima se najavljuje prosvjetna i kulturna misija nove države, nalaze se napisi o kulturnoj zaostalosti Bosne i Hercegovine. Stanje se prikazuje čak i nešto težim nego što je stvarno bilo, i ističe kao posljedica ranije države. Sve to pišu anonimni domaći ljudi, ili možda neko u ime njih, sa velikim nadama u habsburšku monarhiju, njenu milost i razumijevanje za stanovništvo Bosne i Hercegovine.⁴ Pišući gotovo iz broja u broj o prosvjeti i kulturi, u prvoj godini okupirane Bosne i Hercegovine stalno se ističe da ne treba očekivati napredak prosvjete tako brzo. Tako, na jednom mjestu, pod naslovom »Još malo strpljenja!«, piše, pored ostalog, »Bog je u sedam dana sviet stvorio. To Vam je Bošnjaci i Hercegovci poznato. Isto tako biti će onim među Vama, koji su proniciva duha posve jasno, da se sve ono, što je u Bosni i Hercegovini kroz 400 godina zapušteno, pokvareno i izopačeno, ne može u jednom danu, u jednoj nedjelji, u jednom mjesecu popraviti i nadoknaditi.«⁵

Naredbom Zemaljske vlade od 26. avgusta 1879. godine u Sarajevu se osnivaju dva kursa, koja su se nešto kasnije pretvorila

³ Bosansko-hercegovačke novine izlazile su kao službeni list od 1878. do 1881.g. Od te godine izlazi Sarajevski list kao službene novine.

⁴ Iako je bilo više slučajeva da su vladini činovnici ili druga lica koja su s okupatorskim režimom došla u Bosnu i Hercegovinu, podmetali izvjesne napise u štampi kao da to pišu domaći ljudi, ne treba gubiti iz vida da je okupatorski aparat uvijek kada je to bilo potrebno, mogao putem novca ili drugih beneficija i sinekura naći domorodaca pojedinaca ili manjih ili većih grupa koje su podržavale ovu ili onu naredbu, odluku ili mjeru tudinskog režima. Bilo je istina, pojedinaca i grupa koje su pristajale uz okupacionu vlast i bez posebnih privilegija ili materijalne koristi.

⁵ Bosansko-hercegovačke novine. 1878. Broj 3 od 8. sept.

u prve osnovne škole u Bosni i Hercegovini, organizovane prema koncepcijama okupatora⁶. Ove prve škole dale su povoda i za prve sukobe okupatora sa domaćim stanovništvom, a to je istovremeno bio i prvi povod, bar u oblasti prosvjetne politike, i za nesporazume dvaju partnera u okupaciji, Austrijanaca i Mađara. Naime, u tekstu Naredbe na srpskohrvatskom jeziku govori se o dva »učevna tečaja u svrhu učenja čitanja i pisanja hrvatskog jezika latinskim pismeni...«. Dok je ovakva stilizacija u naslovu Naredbe publikovane na srpskohrvatskom jeziku, u tekstu se govori samo o učenju zemaljskog, a u zagradi — hrvatskog jezika. Ova Naredba je u istom broju objavljena i na njemačkom jeziku. Međutim, u naslovu Naredbe na njemačkom jeziku uopšte se ne spominje hrvatski jezik. Interesantna je činjenica da je ova ista naredba izvorno i punim tekstom, pod istim brojem publikovana u Zborniku zakona i naredaba na njemačkom jeziku, u bečkom izdaju 1880. godine, a da se hrvatski jezik ne pominje ni u naslovu ni u tekstu Naredbe. Vrlo je vjerovatno da je ovo manevrisanje terminom »hrvatski« u dvije naredbe u istom broju službenog lista bilo sračunato u odnosu na domaće stanovništvo, dok je termin »hrvatski« u Zborniku brisan da bi se uklonila »crvena marama« ispred Pešte. Mađari su imali svoje razloge protiv bilo kakvog kursa hrvatstva u Bosni.⁷

Protiv jednostranog nazivanja jezika hrvatskim u školama koje su namijenjene svoj djeci, javila se odmah reakcija. Zajedničko ministarstvo već 12. septembra iste godine donosi odluku o zabrani izraza »hrvatski«.⁸ Zemaljska vlada donosi *Naknadnu naredbu*⁹ u kojoj, pored ostalog, stoji »ima se riječ hrvatski ispustiti«.¹⁰ Tako je, u svari, zvanično inaugurisan »zemaljski jezik« u školskoj terminologiji, koji je kasnije, 1883. godine, prekršten u »bosanski jezik«. Tek je 1907. godine naziv srpskohrvatski stekao pravo građanstva u zvaničnoj školskoj terminologiji. O ovom pitanju kasnije će biti više riječi.

Poslije otvaranja prve gimnazije u Sarajevu 1879. godine, trebalo je čekati punih 14 godina da se otvorи druga, u Mostaru, iako je u tom razdoblju otvoreno deset trgovačkih škola.

Toma Masarik, u svom poznatom govoru koji je držao 18. i 19. oktobra 1892. godine na zasjedanju austrijskih delegacija u Bu-

⁶ I b i d e m . 1879. Broj 106 od 4. sept.

⁷ Poznato je da je i glavnokomandujući general Filipović ubrzo bio uklonjen iz Bosne, zbog određene političke orientacije, koja je bila suprotna političkim aspiracijama Pešte u okupiranoj Bosni i Hercegovini.

⁸ Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen. Wien. Band I. 1880. Str. 317.

⁹ Karakteristično je, takođe, da je ova Naredba, kojom se uklanja termin »hrvatski«, objavljena, pored njemačkog jezika, na srpskohrvatskom jeziku, i latinicom i cirilicom, dok je prva Naredba, u kojoj je uveden izraz »hrvatski«, na našem jeziku publikovana samo latinicom.

¹⁰ Bosansko-hercegovačke novine. 1879. Broj 113 od 28. sept.

dimpešti, oštro kritikujući Kalajevu prosvjetnu politiku u Bosni, između ostalog kaže: »Ja sam već spomenuo trgovačke škole... Čini mi se da ih je suviše, i praktičari se žale da su one suviše teoretske. Naprotiv, pada u oči da u zemlji ima samo jedna državna gimnazija — ne govorim o dvjema gimnazijama redovničkim, koje su nepotpune.«¹¹ Oklijevalo se u otvaranju gimnazija mimo ostale škole, i pored toga što su Vladi mnogo češće postavljeni zahtjevi za te nego za druge škole. Sprovodeći zaključak mostarske crkvene opštine da se u Mostaru otvori državna gimnazija, okružna vlast podsjeća Vladu: »Kao što je Vladi poznato, gimnazija je i želja ovdašnjih katolika.«¹² Bojazan od domaće inteligencije, nema sumnje, usporavala je širenje mreže gimnazija u Bosni i Hercegovini. Ovo pitanje još više osvjetljava činjenica da se abiturijentima gimnazija sprečavalo da studiraju u Zagrebu i Pragu (nisu mogli dobiti stipendiju za ove univerzitete), a da se i ne govor o Beogradu. Beč je bio centar u koji su abiturijenti upućivani na studije, sa nadom da je tu jača kontrola u pogledu političke i nacionalne orientacije budućih akademskih građana Bosne i Hercegovine. Vlada, dakle, nije toliko strahovala od inteligencije uopšte, koliko se pribjavala akademskih građana sa po režim nepoželjnom političkom i nacionalnom orijentacijom. Da je takva bojazan, sa stanovašta režima bila opravdana, najbolje svjedoči kasniji period u kome inteligencija dolazi na čelo otpora protiv tuđinskog režima.

Godine 1899. otvoren je u Beču i specijalni internat za studente Bosne i Hercegovine. Režim u internatu striktno odgovara Kalajevoj Bosni. »Pojedine vjere imaju odijeljene prostorije za molitvu. Jelo se priprema (gotovi) prema propisima dotične vjeroispovijesti. U jelu za muslimane i Jevreje potpuno je isključen svaki svinjski proizvod. Pojedine vjere moraju dostoјno uvažavati i držati zapovijedne vjere i praznike.«¹³

Intencija i perspektive Austro-Ugarske u širenju mreže srednjih škola u Bosni i Hercegovini formulisane su u zvaničnom dokumentu 1906. godine, gdje, pored ostalog, piše: »Broj srednjih i stručnih škola, koliki je sada, današnjoj potrebi potpuno zadovoljava, kao što će dugo još sasvim zadovoljavati.«¹⁴

Mreža srednjih, pa i osnovnih škola, pokazuje samo osnovne smjernice prosvjetne politike u okupiranoj, a kasnije anektiranoj zemlji. Međutim, idejne osnove te politike sasvim konkretno se ispoljavaju i ogledaju u nastavnim programima, udžbenicima, smjernicama u pogledu odnosa u školama i u cijelokupnom režimu ško-

¹¹ Prilozi proučavanju jugoslovenskog pitanja. Svezak 1—2. T. G. Masarik. Govor u austrijskoj Delegaciji o Kalajevom režimu u Bosni. Str. 110.

¹² Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada, br. 335 prez. 1893. g. (u daljem tekstu: ARBiHZV).

¹³ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. 1906. Str. 205.

¹⁴ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1906. Str. 138.

la. Ono osnovno što prožima sve poduhvate i sve mjere u oblasti školstva i prosvjetne aktivnosti u cjelini, to je budnost okupator-skog režima prema bilo kakvom obliku ispoljavanja nacionalnih težnji, i njegova spremnost da takve ideje, ukoliko se jave, naj-brutanlijе uguši. Sa toga stanovišta režim je izgrađivao odnose, kako prema državnim školama, tako i prema konfesionalnim, pa i prema školama koje su programski imale isključivo karakter vjerskih škola. Iako je, kao što smo ranije istakli, Benjamin Kalaj bio jedan od najizrazitijih ideologa okupacione politike, te je uticao na tu politiku i prije svoga dolaska na čelo zajedničkog režima u Bosni i Hercegovini, početak njegovog apsolutizma je u isto vrijeme i početak snažnijeg kursa protiv svega što bi imalo čak i prizvuk neke od nacionalnih ideja. S obzirom na to da je škola najdelikatnije područje gdje se te ideje šire ili guše, Kalaj to nikada nije zanemario. Njegovi ideali, i ne samo njegovi, u pogledu stanovništva Bosne i Hercegovine bili su katolička religija i nacionalna neopredijeljenost. Postojalo je, međutim, vrlo mnogo razloga i dokumenata zašto se nije moglo, ni smjelo, otvoreno angažovati u pogledu ostvarivanja ovog plana. Naime, Berlinski kongres, kao i carska proglašenja u okupiranoj Bosni i Hercegovini, isticali su pitanje vjerske ravnopravnosti, zatim dvije konvencije Austrije u Carigradu, i to 1879. godine, koja, pored ostalog, reguliše vjerski položaj Muslimana, i druga, iz 1880. godine, sa vaseljenskim patrijarhom, u kojoj se utvrđuje obaveza prema pravoslavnoj crkvi. Stoga je težište rada bilo na nacionalnom odrođivanju stanovništva, a pitanje vjerskog prozelitizma prepusteno je vremenju i redu jezuita, koji sa okupacijom dolaze u Bosnu.

Stvaranje takozvane bosanske nacije, koliko god nije bilo realno Kalaju kao dobrom poznavaocu istorije, toliko mu je bilo nužno kao političaru, i on to uzima kao ideju vodilju u oblasti čitave politike u Bosni i Hercegovini, a posebno u sferi vaspitnog uticaja na omladinu, a to znači u prvom redu školama. Najizoštrenija pažnja bila je usmjerena prema kretanjima u redovima srpskog stanovništva, pored ostalog i zbog toga što su među tim stanovništvom propaganda i nacionalni uticaji spolja bili i najjači, i što su dolazili izvan Monarhije, dok su uticaji na hrvatsko stanovništvo mogli dolaziti samo iz Monarhije, a na muslimansko stanovništvo, odnosno na grupisanje Muslimana u neku nacionalnu ili etničku cjelinu, nije imao ko uticati spolja. Razumije se, ako se izuzmu uticaji koji su na Muslimane unakrsno vršeni sa srpske ili hrvatske strane u pravcu njihovog opredjeljivanja na jednu ili na drugu stranu, u smislu kulturnom ili političkom. Stoga su, u ovom pogledu, bile različite i koncepcije u konfesionalnim školama, koje je okupator zatekao. To je ono što je Kalaj u Memorandumu Franji Josipu nazvao sretnom okolnošću, računajući na poznato načelo *divide et impera*. Na drugoj strani, međutim, nepokolebljivo shvatanje većine stanovništva u Bosni i Hercegovini da se ne može očekivati zadovoljenje osnovnih nacionalnih težnji u okviru

ma Bosne i Hercegovine, kao ni u obimu Monarhije, bilo je ono što je davalо povoda Kalaju da u istom Memorandumu izrazi i svoje strepnje. Trebalо je, dakle, proklamovati novu politiku i izgrađivati novu školu u čijim osnovama treba stvarati kult prema Monarhiji kao prvorazredni patriotski cilj vaspitanja, a beskom-promisno sve ono što bi ovom cilju stajalo na putu. S tih pozicija su, prije svega, polazile sve mјere koje su imale politički karakter, kako one koje su se odnosile na vladine škole, tako isto i one mјere koje su preduzimane u pogledu konfesionalnih škola i škola čiji je zadatak bio obrazovanje svešteničkog kadra za ovu ili onu religiju. Prema onima prema kojima su se gajile veće sumnje, preduzimana je jača predostrožnost, a tamo gdje se očekivala snažnija podrška vladinoj politici, i režim je bio darežljiviji i više sklon. Škola postaje jedan od instrumenata putem koga bi trebalо u korijenu ugušiti bilo kakve i bilo čije nacionalnooslobodilačke težnje. Nastavni programi i udžbenici unaprijed polaze sa stanovišta buđenja kod učenika bosanskog patriotizma, koji stoji pod zaštitom Monarhije, izbjegavajući sve što bi imalo prizvuk srpskog ili hrvatskog.

Proglašavanje, odmah u početku, nastavnog jezika hrvatskim prije bi se moglo nazvati brzopletim, a možda i nedovoljno odgovornim potezom, nego smisljenom politikom okupatora, koji nije došao da ode, nego da ostane, i koji je veoma dobro znao nacionalnu konstelaciju i njena streljenja. Stoga je, kao što smo naveli, ta stvar brzo ispravljena, a nešto kasnije, 27. oktobra 1879. godine, i cirilica je priznata kao pismo u školama;¹⁵ 10. maja 1880. godine priznata je ravnopravnost i obaveznost oba pisma.¹⁶ Položaj cirilice u školama za vrijeme okupacije češće se mijenja. Mjesto ovog pisma u školama nije samo predstavljalo odnos vlasti prema Srbima, nego je položaj ovog pisma povremeno služio i udaljavanju srpskog od muslimanskog stanovništva. U instrukciji careve kanclerije glavnokomandujućem generalu okupacionih snaga preporučivalo se, pored ostalog: »Zatim Vam se preporučuje da dovedete muslimane u bliži kontakt sa katolicima i da naročito spriječite približavanje ili savez muslimanskog sa pravoslavnim stanovništvom . . .«.¹⁷ Provođenju ovog kursa služila je škola, pored ostalih vidova, i propisima o učenju latinice i cirilice. Naime, utvrđujući, kakvu-takvu, ravnopravnost oba pisma, propisano je da katolici i Muslimani uče obavezno najprije latinicu, a kasnije cirilicu, a pravoslavni obratno. Tek 1910. godine bilo je dozvoljeno roditeljima Muslimanima i Jevrejima da se mogu opredjeljivati da li će im djeca učiti prvo cirilicu.¹⁸

¹⁵ Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen. Wien. Bd I. 1880. Str. 319.

¹⁶ Ibidem, Str. 327.

¹⁷ Hamdija Kapidžić: Hercegovački ustanci 1882. godine. Sarajevo. V. Masleša. 1958. Str. 13.

¹⁸ ARBiHZV. br. 4931 od 28. 8. 1910. g.

Svi izvještaji, dokumenti i dosjei za nastavni kadar katoličke i muslimanske vjere vođeni su obavezno latinicom, a za pravoslavne čirilicom. Isti postupak je bio i prilikom pisanja školskih svjedočanstava učenicima. Mogućnost pisanja školskih svjedočanstava čirilicom i muslimanskoj djeci dozvoljena je tek 1911. godine, i to samo u slučajevima ako to roditelj izričito zahtijeva.¹⁹ Čirilica je, dakle, u školama služila kao znak formalne jednakosti i, ujedno, kao instrumenat odvajanja stanovništva, sve dok nije u školama definitivno zabranjena 1915. godine.²⁰

Nacionalna grupa predmeta (maternji jezik, istorija i književnost) u nastavnim planovima, programima i udžbenicima u osnovnim, a još više u srednjim školama, sakaćena je, upravo u onome što je čini najzahvalnijom nastavnom materijom za vaspitanje omladine uopšte, a posebno, kada je riječ o nacionalnoj i patriotskoj orijentaciji omladine. U čitankama se izbjegavaju štiva sa nacionalnim obilježjem, tamo nema mjesta narodnoj poeziji, naročito ne epskim narodnim pjesmama. Literarni odlomci za čitanke iz srpske ili hrvatske književnosti nisu se mogli izbjegći, ali su zato birani oni koji su sadržajem indiferentni u odnosu na nacionalnu kulturu. I ostalo kulturno nasljeđe je odabirano i unošeno u program s ovog stanovišta.

Mali udžbenik istorije za osnovne škole, koji je upotrebljavан за čitavo vrijeme okupacije, dajući kraći presjek istorije Bosne i Hercegovine, gdje nije mogao zaobići Hrvate i Srbe u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, stavlja ih u isti položaj kao Mađare ili Mlecane. Osnovni cilj istorije i njenu usmjerenost u osnovnoj školi najbolje ilustruje završni pasus ovog udžbenika: »Godine 1875. bukne nov ustanak po Bosni, te nastanu tri godine buna, ratova i svakojakog užasa, dok najposlje dođe i godina 1878., kada je našoj domovini osvanula zora novog ljestvog doba i sretnije budućnosti pod dobrim gospodarem, našim premilostivim carem i kraljem Franjom Josipom I.«²¹ Udžbenik istorije za srednje škole nosio je ista obilježja. U programu istorije za trgovачke škole piše: »Na povjest austrougarske monarhije valja najviše pripaziti i ona treba da na po se u III i IV razredu sačinjava na neki način centar svega povjesničkog podučavanja.«²² Udžbenici iz istorije koje su pisali Milan Prelog i Emil Lilek, sa naučnog i nacionalnog stanovišta predstavljaju izuzetak u pozitivnom smislu.

Uz program »bosanskog jezika« išao je i udžbenik *Gramatika bosanskog jezika*. Vlada se postaraala da i u program književnosti u gimnazijama i drugim srednjim školama ima takođe »bosanski« karakter. Kada je riječ o maternjem jeziku, treba istaći da je, za-

¹⁹ ARBiHZV. br. 160275 od 21. 7. 1911. g.

²⁰ I b i d e m , br. 199605 od 17. 11. 1915. g.

²¹ *Povijest Bosne i Hercegovine za osnovne škole*. Sarajevo. 1893. Str. 51.

²² ARBiHZV, br. 90442 od 14. 9. 1896. g.

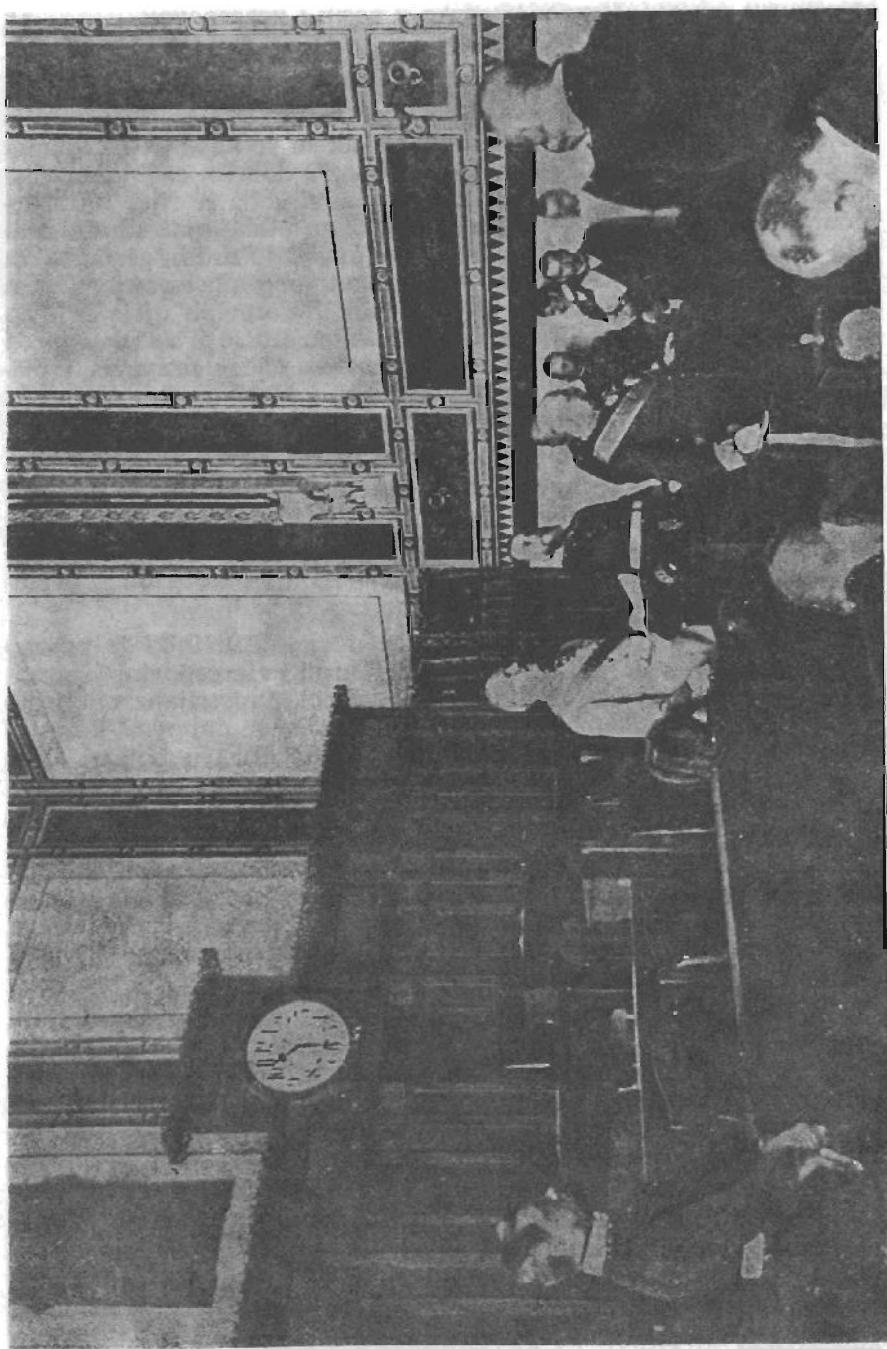
hvaljujući nekolicini domaćih ljudi koji su bili u vladinoj komisiji formiranoj 1883. godine, zvanično uveden Vukov-Daničićev pravopis u školama u Bosni i Hercegovini, i da su se kasnije u školama njegovale osobine srpsko-hrvatskog jezika. O dobrom osobinama narodnog jezika, istina, može se govoriti samo kada je riječ o udžbenicima i nastavi. Jezik je, inače, izopačavan uticajima. Administracija je bila njegov najveći neprijatelj (unošenje tuđih, germanskih jezičnih konstrukcija putem administrativnog poslovanja, zatim rđav jezik zvanične štampe, loši prevodi literarnih djela itd. To je najbolje osjetio i najbolje ismijao Petar Kočić u *Jazavcu pred sudom* i drugim svojim djelima. Vukov-Daničićev pravopis i prije okupacije uhvatio je korijena u Bosni i Hercegovini. *Bosanski vjesnik*, koji je izlazio 1866. godine, služio se ovim pravopisom.

»Bosanska« koncepcija nacionalne grupe predmeta u školama bila je vrlo često povod i predmet reakcije i protesta kako u Bosni i Hercegovini, tako i u susjednim jugoslovenskim zemljama. Ona je češće isticana za vrijeme borbe za autonomiju, a u bosansko-hercegovačkom Saboru čula su se najoštira i najdokumentovanija reagovanja protiv politike odrođavanja omladine.

Austrougarska okupacija, gledana u cijelini, učinila je mnogo više u podizanju materijalne kulture u Bosni i Hercegovini (izgradnja komunalnih objekata, saobraćaja, počeci industrijalizacije itd.) nego što je učinila u oblasti, da tako kažemo, duhovne kulture. Takva orijentacija se, na određen način, ogleda i u oblasti školstva. Naime, vrlo široko i intenzivno se radilo na popularisanju savremene proizvodnje putem škola. Gotovo sve nove kulture su, pored ostalih oblika, uvođene putem školskih vrtova. Škole su snabdijevane sjemenom, uputstvima, crtežima, a postojao je i poseban list namijenjen školama, sa iscrpnim informacijama o gajenju pojedinih poljoprivrednih kultura, o pčelarstvu, peradarstvu itd. U čitanke osnovnih škola redovno je unošeno mnogo štiva sa poljoprivrednim poukama.

Škola je bila vrlo brižljivo i obazrivo čuvana od nepoželjnih uticaja spolja i iznutra. Pored propisanih udžbenika, škole su smjele nabavljati samo one knjige koje je Vlada svake godine propisivala navodeći autore i naslov knjige. Na kraju školske godine učenici su nagrađivani knjigama, opet samo onim knjigama koje je Vlada odobravala. Disciplinskim propisima učenicima je strogo zabranjivano bilo kakvo udruživanje ili stupanje u društva izvan škole. »Političke novine ili slične spise naručivati đacima je zabranjeno.«²³ Poslije burnih diskusija u Saboru, o prosvjetnoj politici, bilo je 1911. godine dozvoljeno da se mogu osnivati đačka društva, ali samo u okviru jedne škole, razumije se, pod uslovom

²³ Disciplinski propisi za srednje škole (gimnazije i realke) izdati 27. maja 1908. godine.

OTVARANJE BOSANSKO-HERCEGOVACKOG SABORA

da se ne bave politikom,²⁴ a tri godine kasnije, 1914, Vlada je zabranila đačka društva.²⁵ Kao revolt na ovakav tretman učenika, krajem devedesetih godina niču prvi tajni kružoci učenika u gimnazijama. Kasnije se sve više širilo ovakvo okupljanje učenika.

Okupator je za cijelo vrijeme pokušavao da u nastavničkom kadru, putem raznih mjera, nađe saveznika za svoju politiku u školi, a to mu je samo povremeno i samo djelimično polazilo za rukom. Učiteljski kadar je pretežno regrutovan iz redova domaćih ljudi. Režimu je više i češće uspijevalo da putem raspirivanja vjerske ili nacionalne netrpeljivosti pokoleba ovog ili onog učitelja u pogledu otpora protiv očigledne denacionalizacije škole, nego što mu je uspijevalo da u ovom staležu stvori neke oduševljene austrofile. U prvoj polovini austrougarske okupacije nastavnički kadar u gimnazijama sačinjavali su gotovo isključivo doseljenici iz Monarhije. Prvi domaći profesor u gimnaziji 1894. godine, pored vjeročitelja, bio je Tugomir Alaupović. Ni ovaj kadar koji je bio pretežno slovenskog porijekla nije se mogao nikada u cijelini mobilišati na bezrezervnom širenju habsburške politike u školama u Bosni i Hercegovini.

Škola je služila i kao instrumenat razvijanja kulta prema Habsburškoj Monarhiji. Svako jutro nastava je počinjala pjevanjem himne — carevke. Državni praznici, jubileji članova dinastije i njihove posjete Bosni i Hercegovini u školama su se uvijek predstavljali tako kako bi učenici mogli da ih dožive kao patriotski događaj. U čitankama, u udžbenicima geografije i drugim knjigama posvećivalo se veoma mnogo prostora slavi i veličini dinastije i carevine. Inspekcija škola imala je poseban zadatak da gleda kako se ovaj kult održava i kako se sprovodi ceremonijal. Na osnovu izvještaja inspekcije nekoliko puta se naredbama Vlade pooštavao kriterij u pogledu himne.²⁶ U toku prvog svjetskog rata uvedena je i posebna »molitva za djecu dok traje rat«, koja je obavezala škole da se mole za pobjedu cesarskog oružja. Propisan je i poseban ceremonijal o tome kako će nastavnik prije i poslije podne pred početak nastave čitati molitvu.²⁷

Vladina politika prema takozvanim konfesionalnim školama (srpske škole su se mogle samo uslovno nazivati konfesionalnim) polazila je, u osnovi, s istih političkih pozicija na kojima je izgrađivana koncepcija državnih škola. Naime, i rad ovih škola je tretilan prvenstveno sa stanovišta režimske politike u pogledu na-

²⁴ Drž. arhiv u Sarajevu. Zem. vlada br. 74060 od 19. 6. 1911. godine.

²⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine, Zajedničko ministarstvo br. 284934 od 8. 11. 1914. godine (u daljem tekstu: ARBiHZM).

²⁶ ARBiHZV, br. 80074 od 3. 4. 1895. godine.

²⁷ Školski glasnik za god. 1915. str. 41

cionalnih strujanja spolja. Prva žrtva takve politike bila je srpska gimnazija, iz koje su odmah protjerana dvojica nastavnika, Petar Crnčević i Filip Špadijer.²⁸

Političke intencije austrougarske okupacije u učenju nacionalne grupe predmeta u školama, o kojima je bilo ranije govora, sprovođene su na području naučnog rada. Naime, relativno brzo se počelo raditi na organizovanju naučnog rada i publikovanju naučne građe (Glasnik Zemaljskog muzeja pokrenut je 1889. g.). Međutim, nacionalnoj istoriji, slavistici, hrvatskoj i srpskoj književnosti te nacionalnim pokretima kroz istoriju, posvećivana je mnogo manja pažnja. Najviše se ispitivalo u onim naučnim oblastima i privrednim granama čiji bi rezultati mogli neposredno služiti političkim i ekonomskim ciljevima okupacije.

S obzirom na to da je ovo period u kome se, tako reči, počinje naučno raditi u Bosni i Hercegovini, to su vrlo značajni rezultati naučnog rada, bez obzira na to kakvim idejama je bilo motivisano naučno istraživanje, naročito vrijedni rezultati postignuti su u arheologiji, mineralogiji, zoologiji i botanici.

Austro-Ugarska je vrlo vješto reklamisala pred Evropom i najmanji svoj uspjeh u Bosni i Hercegovini. Pored diskusija u parlamentu, za tu svrhu je služila štampa, izložbe i drugi međunarodni susreti. Rezultati iz oblasti nauke publikovani su u posebnim izdanjima. Od 1893. godine štampa se na njemačkom jeziku posebna publikacija sa izborom radova iz Glasnika Zemaljskog muzeja *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*. Izdavane su i razne prigodne, vrlo luksuzno opremljene publikacije u kojima su se veličali rezultati režima u Bosni i Hercegovini. Na evropskim i svjetskim izložbama organizuju se posebni, vrlo reprezentativni »bosanski« paviljoni. Karakteristična je, u tom smislu, Milenijska izložba u Pešti 1896. godine. Na ovoj izložbi Bosna i Hercegovina je predstavljena tako da je na jednoj strani izložen folklor, egzotika i ono što ima rustikalno obilježje i što pokazuje zaostalost ovih krajeva, a na drugoj strani izloženi su rezultati u industriji, saobraćaju, prosvjeti itd. Ovi kontrasti su služili afirmaciji kulturne misije okupatora u Bosni i Hercegovini.

Za četrdeset godina vladavine u Bosni i Hercegovini, austrougarski režim je u prosvjetnoj politici, kao što smo vidjeli, povremeno mijenjao taktiku čineći nekada manje ustupke, a nekada preduzimajući strože mjere prema ovoj ili onoj vjerskoj ili nacionalnoj grupaciji. Međutim, režim se nikada nije odrekao svoje najbitnije koncepcije po kojoj su dimenzije prosvjete, i po širini i po dubini uvijek mjerene prema političkim, strateškim i ekonomskim

²⁸ Todor Kruševac: Sarajevo pod austro-ugarskom okupacijom, 1878 — 1918. Sarajevo. 1960. Izd. Muzeja grada Sarajeva. Str. 402.

ciljevima okupacije, a ti ciljevi su zahtijevali pismenijeg i obrazovanijeg podanika. S druge strane, mjere preduzimane u smislu nacionalnog ugnjetavanja stanovništva uvijek su rađale nove inicijative i budile nove podsticaje u redovima domaćeg stanovništva, pa je, pored osnivanja kulturnih ustanova i pokretanja listova, prosvjeta prodirala i u sve šire slojeve naroda. Stoga, ovaj period, gledan u cjelini, nasuprot osnovnim političkim intencijama okupatora, obilježava znatan kulturno-prosvjetni napredak u odnosu na turski period i zatečeno stanje.

ŠKOLE KOJE JE AUSTROUGARSKA OKUPACIJA ZATEKLA U BOSNI I HERCEGOVINI

I. SRPSKE ŠKOLE

a. *Osnovne škole*

Škole pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini zvale su se srpskim školama, dok su ostale škole nazivane imenom odgovarajuće religije (katoličke, muslimanske i jevrejske).

O počecima pismenosti bosanskih Srba ostalo je malo pouzdanih dokumenata, a o prvim školama još manje. Rana pismenost kao i škole, kakve-takve, vezane su za potrebe crkve i sveštenstva. Drugi stalež koji se poslije svešteničkog interesovao za pismenost, istina mnogo poznije, bili su trgovci. U povijesama i nekim drugim dokumentima relativno rano se spominju pismeni ljudi. Prvi, međutim, podatak na osnovu koga bi se moglo zaključiti da se radi o prvoj posebnoj zgradiji za školu imamo iz 1727. godine: »Sagradoismo kuću kraj crkve poradi skule za djecu i poharćismo na istu kuću dokle se sagradi aspri 32722.«²⁹ Nešto ranije, 1682. godine, u jednom spisku priložnika u Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu, između ostalih spominje se i Nikola daskal.³⁰ U jednoj bilješci iz 1731. godine spominje se u Sarajevu »daskal Ristifor ot muškij i gospoža Evrosija ot ženskij djetij...³¹

U drugoj polovini 18. i prvoj polovini 19. vijeka, na više mjesta se spominje škola ili učitelj. Na osnovu tih podataka može se sa sigurnošću utvrditi da su pravoslavni Srbi u Sarajevu, pored individualnog opismenjavanja, imali i poneku školu već od druge polovine 17. vijeka.

Prije početka prošlog vijeka, prema nekim podacima, osim Sarajeva, u više mjesta u Bosni radile su srpske škole. Tako se spominju Livno,³² Tešanj³³ i Modriča.³⁴ Nešto pouzdanije podatke

²⁹ Vladislav Skarić: *Srpsko pravoslavna osnovna škola u Sarajevu*. »Istočnik«, duhovni list. Sarajevo. 1902. g. Str. 22.

³⁰ Ibidem.

³¹ Stevo Kaluderčić: *Prvi godišnji izvještaj srpskih osnovnih škola i Više djevojačke škole u Sarajevu*. Sarajevo. 1899. Str. 4.

³² Vojislav Bogićević: *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463 — 1918*. Sarajevo. Zavod za izdavanje udžbenika 1965. Str. 30.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

nalazimo u radu škola u nekim mjestima u prvoj polovini prošlog vijeka. Istina, i kod nekih škola iz ovog vremena navode se različite godine njihovog osnivanja. Ta nesaglasnost u godinama vjerovatno dolazi otuda, što se, možda, u jednom dokumentu spominje rad škole, a na drugom mjestu se radi o gradnji ili adaptaciji zgrade za školu. Prva škola koja se spominje u prošlom vijeku je škola u Livnu koja je počela sa radom 1820. godine.³⁵ Nešto kasnije (1841. g.) spominje se u jednom dokumentu Avram Simić, bivši učitelj tuzlanski³⁶ po čemu bi se moglo zaključiti da je te godine, ili još ranije postojala škola u Tuzli. Godine 1836. u klisarskim računima iz Zvornika³⁷ u jednoj knjizi kujundžijskog esnafa u Sarajevu nalazi se, između ostalih, i Lazo Jovanović učitelj tešanjski.³⁸

Godine 1832. turska vlada dala je odobrenje da se otvori osnovna škola u Banjoj Luci.³⁹ Do kraja prve polovine 19. vijeka još se spominju škole u Bijeljinji, Brčkom, Gračanici, Obodovcu, Pr-

STARĀ SRPSKA OSNOVNA ŠKOLA U SARAJEVU

³⁵ Dušan Karanac: *Srpska konfesionalna škola u Livnu.* »Skolski vjesnik« 1909. Str. 185.

³⁶ Jov. Fil. Ivanišević: *Srpsko pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo, Zemaljska vlada 1910. Str. 23.

³⁷ I b i d e m .

³⁸ I b i d e m .

³⁹ *Školski vjesnik.* God. 1894. Str. 738.

njavoru, Starom Majdanu, Čajniču i Travniku.⁴⁰ Prve skupne podatke o sprpskim školama u bosanskom vilajetu objavio je fra Ivan Jukić u prvom broju svoga časopisa *Bosanski prijatelj*. »Ristjani« — piše fra Jukić — »od više godina po većim varošima: Sarajevu, Travniku, Banja Luki, Mostaru, Foči, Taslidži, Novom Pazaru, Zvorniku, Tešnju, Prijedoru i Lijevnu, imaju neku sliku narodnih učionica...«⁴¹ Fra Jukić, doduše, na istom mjestu napominje: »Žao mi je što svih učionica izvjestja nemam...«, a to znači da podaci nisu potpuni.

Iz onoga što nam je fragmentarno sačuvano o životu i radu ovih škola, može se nedvosmisleno zaključiti da su stajale na vrlo niskom obrazovnom nivou. Učila se elementarna pismenost sa nekim poukama iz pravoslavne vjere. Najčešće se nije znalo ni kada počinju, i kada završavaju školsku godinu, učiteljski kadar je najčešće bio sa manjim obrazovanjem itd. Tek od polovine prošlog vijeka može se govoriti o organizovanoj nastavi i savremenijim programima u srpskim osnovnim školama u Bosni i Hercegovini. O ovoj prekretnici srpskih škola, od primitivnih ka savremenijim, dao je interesantan podatak fra Jukić rekavši da đaci »uče čitati staroslovenski bukvar, časoslovac a koji zaviri učenik u Katihizis i Psalmi, taj je sve dovršio nauke, a ponešto znadu i pisati ako će biti i jeroglifima! U ovi broj ne ulazi učionica Travanska i Livanjska, u prvoj je vriedni učitelj Petar Šarkić... u drugoj Đorđe Margetić... Oba ova učitelja svoje učionice na evropski način uredili su, i svoje učenike i u drugim naucim priležno uče.«⁴² Iste godine kada je ovo napisao fra Jukić, u Sarajevu je »Srpska opština otvorila svoju javnu narodnu školu, u kojoj se odjednom počelo raditi po novim načelima pedagogije. Način starog predavanja time se preobrazio.«⁴³ Ova godina mogla bi se uzeti kao početak onog srpskog osnovnog školstva u Bosni i Hercegovini, koje je odgovaralo savremenim školama u susjednim zemljama. Sve škole koje se do okupacije, pa i kasnije osnivaju u Bosni i Hercegovini, tako su bile organizovane. Iako se u literaturi spominje »gospoža Evrozija« kao učiteljica ženske djece u 1747. godini u Sarajevu,⁴⁴ o čemu se kasnije potpuno izgubio trag, vjerodostojno se zna da u Sarajevu 1854. godine radi ženska osnovna škola. Nešto kasnije spominju se ženske škole u nekim drugim mjestima (Brčko, Mostar). Prema tome, početkom druge polovine prošlog vijeka polazak i ženske djece u školu predstavlja

⁴⁰ Prosvjeta, srpski narodni kalendar za 1906. g. Str. 112 — 116.

⁴¹ Bosanski prijatelj. 1850. Broj 1. Str. 132.

⁴² Bosanski prijatelj. 1850. Broj 1. Str. 132.

⁴³ Stevo Kaluderčić: Prvi izvještaj srpskih osnovnih škola i Više djevojačke škole u Sarajevu. Str. 5.

⁴⁴ Jov. Fil. Ivanišević: Srpsko pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. Str. 21.

još jedan prilog osavremenjavanju srpskog osnovnog školstva u Bosni i Hercegovini. Uz sve ovo treba istaći činjenicu da više u škole ne dolaze poluobrazovani učitelji. Njih zamenjuju školovani učitelji koji dolaze iz drugih krajeva, a kasnije i učitelji koji su završavali Pravoslavnu bogosloviju u Banjoj Luci. Kao dokaz savremenijeg školstva služi i činjenica da od druge polovine prošlog vijeka škole izdržavaju i učitelje plaćaju crkvene opštine, a negdje i posebni školski fondovi, mjesto ranijeg izdržavanja od roditelja.

Knjige za škole, su uglavnom ranije nabavljane u Beogradu,⁴⁵ a kasnije osnivanjem Vilajetske štamparije u Sarajevu javljaju se i domaći udžbenici.

Kada je riječ o srpskom školstvu prije okupacije u Bosni i Hercegovini, treba spomenuti škole koje su otvorene za izbjegličku djecu iz Bosne i Hercegovine za vrijeme ustanka 1875—1878. godine. Te škole radile su u devetnaest sela u Slavoniji i u pet sela u okolini Knina.⁴⁶ U ovim školama pretežno su predavali bivši daci Pelagićeve bogoslovije u Banjoj Luci koji su zajedno sa ustanicima izbjegli izvan Bosne.

Austro-Ugarska je došavši u Bosnu i Hercegovinu zatekla ukupno 56 srpskih osnovnih škola sa 75 učitelja i 3.523 đaka.⁴⁷

b. Srednje škole

Osim osnovnih, bilo je i nekoliko škola koje su po programu i nivou bile iznad osnovnog obrazovanja a ispod tadašnjih srednjih škola u susjednim zemljama. Ovdje ih, dakle, uslovno nazivamo srednjim školama. Prva takva škola osnovana je u Sarajevu 1855. godine. Srpski trgovci u Sarajevu su već u to vrijeme imali razvijene veze sa inostranom trgovinom (Trst, Beč itd.). Za takve veze poznavanje stranih jezika i savremene trgovine predstavljalo je neophodan uslov. Stoga su trgovci bili ne samo inicijatori osnivanja ovakve škole nego su uticali i na nastavni program. Učenje stranih jezika (njemačkog i italijanskog) i trgovačke računice bilo je najbitnija karakteristika kojom se ova škola razlikovala od škola osnovnog obrazovanja. Škola se u početku zvala *građanska ili trgovačka*. Od 1864. godine promijenila je ime i zove se *realkom*, da bi se 1879. godine nazvala *gimnazijom*.⁴⁸ Interesantno je da ovu školu putopisac kroz Bosnu Franc Maurer⁴⁹ naziva progimnazijom.

⁴⁵ Hajrudin Ćurić: Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878. Beograd. 1965. Str. 43.

⁴⁶ Petar Marković: Mis Adelina Pavlija Irbi, srpska dobrotvorka. Sarajevo. 1921. Str. 17 i 18.

⁴⁷ Školski vjesnik. 1894. Str. 52.

⁴⁸ Đorđe Pejanović: Srednje stručne škole u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953. Str. 34

⁴⁹ Franz Mauer: Reise durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn. Budapest. 1870.

Srpsku privatnu žensku školu u Sarajevu osnovala je 1858. godine Staka Skenderova. Ova škola je bila, u stvari, osnovna škola kojoj je kao predmet dodat ženski ručni rad. Ova škola je ostala poznata po svojoj osnovateljici, koja se bavila širim prosvjetnim i političkim radom.⁵⁰ Izdržavanje ove škole potpomagala je i turska vlast, a u nju su, pored pravoslavnih djevojaka, isle i djevojke drugih konfesija. Školu su pohađale i kćerke Topal Osman-paše. Prema pisanju zvanične stampe ova škola je ospozobljavala nastavnički kadar za ženske škole u bosanskom vilašetu.⁵¹ Staka je bila gotovo stalno na ratnoj nozi sa Srbima trgovcima, jer je osuđivala njihovu gramzljivost za novcem i malu brigu o sirotinji, pa su i oni sa omalovažavanjem gledali i Staku i njenu školu. Početkom ustanka škola se ugasila.

Pripravna duhovna škola osnovana je 1858. godine u manastiru Žitomisliću s ciljem da priprema sveštenički kadar za Hercegovinu. Škola nije dugo radila. Kasnije se, 1866. godine, pod istim imenom i sa istim zadatkom, otvara takva škola u Mostaru, da bi se godinu dana kasnije ponovo vratila u manastir Žitomislić, gdje je radila do 1872. godine. Školovanje je trajalo dvije godine, a učili su se, pored crkvenih predmeta, gramatika, zemljopis, istorija i nešto matematike.⁵² Škola je bila poznatija po svojim nastavnicima Nićiforu Dučiću i Serafimu Peroviću, najuglednijim Srbima tadašnje Hercegovine.

Kada je riječ o srpskim školama koje su se svojim programom odvajale od osnovne i približavale srednjoj nastavi, treba spomenuti i *Malu srpsku realku* u Mostaru, koja je šezdesetih godina neko vrijeme radila sa produženim petim razredom. Ova škola je najinteresantnija po tome što su u nju, za razliku od sličnih škola u kojima se predavao njemački ili italijanski jezik, u ovoj školi predavao i turski jezik.⁵³

Bosansko-banjalučka bogoslovska škola, koju su nazivali i Srpskom bogoslovijom u Banjoj Luci ili još popularnije Pelagićevom bogoslovijom, osnovana je 1866. godine. Polupismeno pravoslavno sveštenstvo u Bosni i Hercegovini najviše je konveniralo vladikama Grcima zvanim fanariotima,⁵⁴ koji su se nalazili na

⁵⁰ O Staki Skenderovoj napisao sam jedan duži rad, koji je objavljen u Prilozima za proučavanje Sarajeva, godina II. knjiga II. Str. 115—135.

⁵¹ Bosna, Sarajevo. 1872 od 22. avgusta.

⁵² Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 27.

⁵³ Luka Grdić Bjelokosić: *Mostar nekad i sad*. Beograd. 1901. Str. 23—25.

⁵⁴ Tim imenom nazvani su po kvartu Fanaru u Carigradu, gdje su živjeli Grci.

episkopskim stolicama u Bosni i Hercegovini. U bogaćenju nisu birali sredstva, pa su za parohijske sveštenike postavljali i polupismene kandidate koji su mogli to platiti. U srpskom narodu nisu bili ništa manje omraženi od Turaka. Čim su se počele mnogi osnovne škole, javljaju se i ideje za većim obrazovanjem sveštenika. Pored ranij individualnog priučavanja uz crkve i škole, javlja se, kao što smo vidjeli, i pokušaj srednjeg obrazovanja, u vidu navedene »duhovne škole« u Mostaru. Kao plod takih nastojanja nastala je i Bogoslovija u Banjoj Luci. Školu je otvorio i u njoj radio tri godine Vasilije Pelagić, kasnije istaknuti revolucionar. Škola je radila do početka Ustanka 1875. godine. Svršeni učenici te škole bili su sveštenici ili učitelji. Taka je bila i struktura nastavnog programa (pola svjetovnih a pola bogoslovske predmeta). Neki đaci ove škole istakli su se u ustanku kao borci i rodoljubi. Rodoljubive ideje su bile najistaknutije vaspitne ideje koje je Pelagić unesio u školu i zbog kojih je i sam postao žrtva i našao se na robiji u Maloj Aziji.

Među ove škole treba ubrojati i školu koju su u Sarajevu osnovale dvije Engleskinje, Adelina Irbi i Mis Makenzi, inače poznatu pod imenom *Zavod Mis Irbijeve*. Škola je otvorena 1869. godine.⁵⁵ Ova škola može se smatrati i prvom ženskom srednjom školom u Bosni i Hercegovini. Ove dvije engleskinje su se na svojim putovanjima duže zadržavale u krajevima koji su još bili pod Turcima. Posebno su se interesovale za prosvjetne i druge prilike u kojima su živjeli hrišćani. Iako su, prema nekim podacima,⁵⁶ donijele preporuku iz Beograda upućenu najuglednijim Srbima, nisu naišle na povoljan prijem. Postojala je bojazn od prozelitizma (bile su protestantske vjere), a osim toga, podržavao ih je njihov isповједnik, pruski konzul Oto Blau, a to je izazivalo sumnju i kod pravoslavnih i kod katolika. Svojim marljivim radom i probranim programom ubrzo su se afirmisale. Poslije smrti Makenzijeve, 1874. godine, rad je nastavila Irbijeva. U njihovu školu u početku su se upisivale učenice svih vjeroispovijesti a kasnije su ostale gotovo isključivo učenice pravoslavne vjere, pa se i škola

⁵⁵ Oni koji su do sada pisali o *Zavodu Mis Irbijeve* u Sarajevu (Đorđe Pejanović, dr Hajrudin Čurić) zabilježili su da je ova škola otvorena 1866. g. Međutim, prije nekoliko godina, Engleskinja Dorothy Anderson napisala je doktorsku dizertaciju *Miss Irby and her Friends*. Tu je objavljen podatak da je *Miss Irbijeva* u Njujorku, na međunarodnom pedagoškom kongresu održala referat *Ženska škola u Sarajevu od 1869. do 1892. godine*. Taj referat je objavljen 1895. g. u časopisu »National Educational Association of the United States«, str. 900—903 u Njujorku. Ovdje je *Miss Irbijeva* opisivala svoju školu, pa je najpouzdanije za početak škole uzeti godinu koju navodi osnivač škole.

⁵⁶ Jov. Fil. Ivanišević: *Srpsko pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1910. Str. 65—66.

tretirala kao srpski zavod. Ranije spomenute škole u Slavoniji i okolini Knina, za izbjegličku djecu, osnovala je i potpuno izdržavala Mis Irbijeva. I uz njenu školu postojao je internat koji je ona izdržavala. Stoga je, relativno rano, stekla naziv srpske dobrotvorke. Kada se škola u punom smislu razvila, imala je osam razreda, i to: kao osnovna škola brojala je četiri, kao viša djevojačka jednu i kao učiteljska tri godine. Prvi, ne mali broj Srpskih intelektualki iz Bosne i Hercegovine, izašao je iz ove škole. Za vrijeme ustanka, škola u Sarajevu prestala je raditi, da bi se nakon okupacije ponovo otvorila.

Stivo Kaluđerčić zabilježio je u Sarajevu prije okupacije još jednu školu. Ta škola radila je 1864. godine, a učenici su joj bili mladići koji su služili u srpskim zanatskim i trgovinskim radnjama. To je bila neka vrsta škole učenika u privredi, a Kaluđerčić je naziva »najamnička« ili »poslužiteljska škola«.⁵⁷

II. KATOLIČKE ŠKOLE

a. *Osnovne škole*

I kod Hrvata, kao što smo ranije rekli za Srbe, počeci pismenosti vezani su za potrebe crkve, Samostani i crkve bili su centri te pismenosti. Nosioci pismenosti i kulture uopšte u prošlosti bosanskih Hrvata bili su franjevci. Oni su, kao što ćemo vidjeti, i prvi osnivači škola u Bosni i Hercegovini. Aktivnost franjevaca u Bosni počinje početkom 14. vijeka, pa za ovaj period treba vezati i početak pismenosti, iako za to nisu sačuvani pouzdani izvori. Osvajanjem Bosne 1463. godine zatečena su prema turskim izvorima, četiri katolička samostana u Olovu, Kraljevoj Sutjesci, Kresu i Fojnici, dok franjevac Glavaš navodi i samostane u Mostaru, Konjicu i Ljubuškom.⁵⁸ Nema nikakve sumnje, iako nisu sačuvani decidni podaci, da se u ovim centrima njegovala i pismenost i da je postojalo kakvo-takvo obrazovanje za franjevački podmladak. Period poslije turske okupacije daje mnogo više i vjerodostojnijih dokumenata kako o pismenosti, tako i o nekim oblicima osnovnog školovanja bosanskih Hrvata. O tome se nalazi više dokumenata u fojničkom samostanu. Sačuvana je dozvola franjevcima »da mogu po starom običaju po samostanima i selima podučavati mladež«.⁵⁹ U jednom pismu iz 1685. godine, pored ostalog, piše:

⁵⁷ Spomenica pedesetgodišnjice rada Steve Kaluđerčića. Sarajevo. 1933. Str. 45.

⁵⁸ Vojislav Bogićević: Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. Str. 68.

⁵⁹ Dr fra Julijan Jelenić: Kultura i bosanski franjevci. Sv. 1. Str. 211.

»U Bosni ima više žena i čobana koji znaju čitati i pisati, što će se jedva naći u zadarskoj nadbiskupiji.«⁶⁰

Početke nešto šireg opismenjavanja, pa i svojevrsnog školovanja bosanskih Hrvata treba u prvom redu povezati sa samostanima Fojnicom, Kreševom i Sutjeskom.⁶¹ Počelo se, manje-više, kao i kod Srba u Bosni i Hercegovini, od potrebe crkve i svećenstva, obuhvatajući postepeno, u manjoj ili većoj mjeri, i svjetovnjake. O organizovanom školstvu Hrvata u Bosni može se govoriti od prve polovine prošlog vijeka. Značajnu prekretnicu u ovom pogledu predstavlja Mileticev *Početak slovstva*, neka vrsta bukvara, u narodu poznatiji pod imenom *biskupovača*.⁶² Miletić je bio i jedan od inicijatora opismenjavanja djece bez škola, putem tečajeva ili individualnim poučavanjem. To je davalo podstrek i za škole.

PRVA ZGRADA ZA KATOLIČKU OSNOVNU ŠKOLU U LIVNU

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Dr fra Rastislav Drlić: Kratak pregled razvoja katoličkog pučkog školstva u Bosni kroz XIX vijek. »Kalendar sv. Ante« za 1912. g. Str. 163—177.

⁶² Fra Augustin Miletić izdao je u Splitu 1815. g. *Početak slovstva*.

Za prvu školsku zgradu, a to će reći i prvu redovnu hrvatsku osnovnu školu, navode se dvije godine, i to 1823. i 1826. Prema nekim okolnostima, prva godina je vjerovatnija. Školu je podigao fra Ilija Starčević u Tolisi kod Orašja. Da se ova škola duže održala, svjedoči jedno pismo njenog osnivača, koje se čuva u biskupskom arhivu u Mostaru, pisano kao zahvalnica biskupu Barrišiću 1836. godine na knjigama koje je biskup poslao ovoj školi.⁶³ Poslije podizanja ove škole dolazi do male stagnacije.

Cetrdesetih godina prošlog vijeka, fra Ivan Jukić, a nešto kasnije fra Grga Martić šire i snažnije pokreću pitanje osnovnog školovanja hrvatske djece u Bosni i Hercegovini. Ova dva franjevca остаće najzaslužniji za obrazovanje i kulturu uopšte hrvatskog življa u Bosni u ovom periodu. Fra Jukić je tražio od Porte dozvolu da se mogu: »slobodno svakoj općini učionice zavoditi, učitelje iz druge zemlje zovnuti. Učionice i dobri učitelji svugdje i svakad su bili potrebni — bez nauke nema sreće, bez nauke nema blagostanja — pravedno je dakle da nam se dopusti ova želja«. Grga Martić piše 1847. u Gajevim novinam da se radi buđenja narodne svijesti dozvoli franjevcima da osnivaju škole u Bosni.

U svom časopisu *Bosanski prijatelj* 1850. godine fra Jukić nabraja pet škola, i to: u Fojnici, Kreševu, Travniku, Livnu i Varcaru (Mrkonjić-Grad). Za školu u Varcaru, u kojoj je sam predavao, piše: »Moja varcarska ovako stoji: 18 kerstjanske muške i 12 ženske; ristjanske 17 dietce broji; među ovim posliednim imaju tri oženjena đakona koji će se zapopiti.«⁶⁴ Treba istaći da se fra Jukić nešto ranije zalagao za zajedničku školu i zajedničko izdržavanje škole za hrvatsku i srpsku djecu.

Koncem 18. vijeka spominju se svjetovnjaci kao učitelji u lijanjskoj hrvatskoj školi. Ranije smo naveli da su trgovci bili prvi stalež koji se poslije crkve i sveštenika zalagao za pismenost i školovanje. Livno je bilo vrlo značajan centar za trgovinu, kako unutrašnju tako i u pogledu izvoza, pa nije čudo što se među njima u Bosni ovdje pajavljuju i srpska i hrvatska škola. Kakva

⁶³ Dr fra Julijan Jelenić: *Kultura i bosanski franjevci*. 2. sv. Str. 308.

⁶⁴ *Bosanski prijatelj*. I. Str. 133.

je bila i kako je radila škola u Livnu, ranije nema podataka. Međutim, od 1820. godine u Livnu radi kontinuirano hrvatska osnovna škola. Ova livanjska škola održala se sve do polovine prošlog vijeka sa učiteljima svjetovnjacima, kada je preuzimaju franjevci i održavaju je dalje.⁶⁵ Prva redovna osnovna škola franjevaca u Hercegovini osnovana je u Mostaru 1852. godine.⁶⁶

Pred kraj turske uprave u Bosni i Hercegovini, pored franjevaca, osnovne škole za katoličku djecu osnivaju i časne sestre. Prva takva škola osnovana je u Sarajevu 1871. godine. Kasnije se osnivaju u Mostaru (1872), u Docu kod Travnika i Banjoj Luci (1872) i u Livnu (1874).

U katoličkim osnovnim školama su za vrijeme Turaka nastavu održavali franjevci i časne sestre, dok su svjetovnjaci kao učitelji predstavljali izuzetak. Organizacija nastave i nastavni programi, a naročito oni u posljednjem periodu, bili su najsličniji organizaciji i programima osnovnih škola u Hrvatskoj. Udžbenike su pisali franjevci ili su nabavljeni odgovarajući udžbenici iz Hrvatske. Škole su izdržavali, uglavnom, franjevci, i ponegdje su i roditelji davali priloge. Bečka vlada je povremeno pomagala izdržavanje ovih škola u Bosni i Hercegovini. Stoga su se slali i godišnji izveštaji škola austrijskom generalnom konzulu u Sarajevu. Od godine 1855. bečka vlada daje stalnu pomoć u iznosu od 1.575 forinti. Vlada, u to vrijeme, prema podacima fra Rastka Drljića, pomoću konzula vrši i nadzor nad ovim školama.⁶⁷ Osnivani su i fondovi. U Livnu je osnovan i zajednički fond za školovanje katoličke i pravoslavne djece.⁶⁸

Austrougarska okupacija zatekla je u Bosni i Hercegovini ukupno 54 katoličke škole sa 56 učitelja i 2.295 učenika.⁶⁹

⁶⁵ Stipo Marković: *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*. Mostar. 1923.

⁶⁶ Dr Hajrudin Čurić: *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878*. Beograd 1965. Str. 54.

⁶⁷ Fra Rastislav Drljić: *Kratak pregled katoličkog pučkog školstva u Bosni kroz XIX vijek*. »Kalendar sv. Ante« za 1942. Str. 174.

⁶⁸ Stipo Marković: *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*. Mostar. 1923. Str. 13.

⁶⁹ *Školski vjesnik*. 1899. Str. 52.

b. *Srednje škole*

Srednjih škola u današnjem smislu riječi nije ni bilo kao što ih ne nalazimo ni kod Srba u Bosni i Hercegovini. Međutim, to su ipak bile škole i po trajanju i po nastavnim programima iznad osnovnih škola, a posebno kada je riječ o nekim školama za obrazovanje svešteničkog kadra.

Gimnazije se spominju početkom druge polovine 18. vijeka u samostanima u Fojnici, Kreševu i Sutjesci. Za ove škole fra Jelenić piše da su »počivale na najnižim granama«.⁷⁰ Istina, još ranije, 1951. godine, u jednom izvještaju papi iz Bosne, govori se o školama u bosanskim samostanima koje podučavaju čitati, pisati, malo slovnice i kršćanske nauke u latinskom i slovinskom jeziku,⁷¹ što bi se moglo smatrati začecima srednjeg školstva namijenjenog obrazovanju franjevaca u Bosni. Kada se govori o ovim školama treba istaći značaj fra Stjepana Marjanovića i njegovu reformu.⁷² Reformisane franjevačke gimnazije po organizaciji nastave, nastavnom programu itd. približavaju se nivou tadašnjih odgovarajućih škola u susjednim zemljama. Po ovom uzoru otvorena je škola u samostanima u Širokom Brijegu i Gučoj Gori kod Travnika. Ove dvije škole nazivale su se i franjevačkim probandatima. Škole su pohađali dječaci koji su se spremali za sveštenički poziv. Škola iz Širokog Brijega premještena je u samostan u Humcu, kod Ljubuškog, 1870. godine, da bi se ponovo vratila u Široki Brijeg 1889. godine.⁷³ Franjevački probandat ostao je u Gučoj Gori do 1900/1901. školske godine, kada je preseljen u Visoko. Tu se škola razvila u potpunu osmorazrednu gimnaziju, u koju su, kao i u onu u Širokom Brijegu, mogli da se upisuju i

⁷⁰ Dr fra Julijan Jelenić: *Kultura i bosanski franjevci*. Sv. 2. Str. 362.

⁷¹ Izvještaj Franjevačke klasične gimnazije u Visokom za 1932/1934 školsku godinu. Str. 5.

⁷² Fra Stjepan Marjanović školovao se u Mađarskoj. Po povratku u Bosnu sagledao je sve slabosti dotadašnjih samostanskih škola i predložio novi sistem: *Sistema litterarium pro directione scholarum provinciae bosniensis deserviens*.

⁷³ Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Str. 22.

učenici koji nisu nastavljali teološko obrazovanje, a upisivali su se i učenici drugih religija.

Katoličke realke su po organizaciji i programu slične ranije pomenutim srpskim realkama. Najstariji podatak o ovim školama zabilježio je fra Grga Martić. Taj podatak kazuje kako su 1847. godine sarajevski trgovci tražili: »zavesti jednu školu u kojoj će se, osim našega narodnog jezika i drugih naukah, predavati i jezici talianski i njemački«.⁷⁴

Prva hrvatska realka nikla je u Livnu. Osnivači su bili livanjski trgovci. Trgujući sa Zadrom, Splitom i Trstom osjetili su neminovnu potrebu poznavanja italijanskog jezika, pa je i novo-otvorena škola, uglavnom, po tome i nazvana realkom, iako je po ostalom programu to bila osnovna škola. Ova škola se nije dugo održala. Naime, došlo je do nesporazuma između trgovaca i učitelja Ivana Ljubenkova, koji je bio angažovan za rad u ovoj školi, s jedne strane, i fratar koji su imali svoju školu, s druge strane. S obzirom na mnogo jači uticaj fratar i crkve uopšte, škola se nije mogla održati. Kada je riječ o ovoj školi, za istoriju našeg školstva interesantan je tekst ugovora koji su trgovci sklopili sa pomenutim Ljubenkovim, koji je sačuvan kao jedan od najstarijih dokumenata ove vrste u istoriji našeg školstva.⁷⁵

Katoličku realku u Sarajevu osnovao je fra Grga Martić 1865. godine. Za osnivanje ove škole Porta je dala 12.000 groša, a pomoć su pružile i Francuska i Austrija.⁷⁶ Škola je radila sve do okupacije 1878. godine, a pohadala su je muška i ženska djeca. S otvaranjem škole časnih sestara u Sarajevu 1871. godine, počeo je upis učenika i u tu školu. Škola je imala tri razreda. Nastavni program sastojao se iz čitanja i pisanja, latinicom i cirilicom, katoličke vjeronauke, opšte povijesti, opštег zemljopisa, računice, hrvatskog i italijanskog jezika.⁷⁷ Kada se govori o ovoj školi treba

⁷⁴ Stipo Marković: *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*. Str. 5.

⁷⁵ Stipo Marković: *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*. Str. 15.

⁷⁶ Dr fra Julije Jelenić: *Kultura i bosanski franjevci*. Sv. 2. Str. 356.

⁷⁷ Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 38.

posebno istaći takozvane »Ustanove« škole. To je bio pravilnik o organizaciji škole, koji je utvrdio njen osnivač Martić. »Ustanove« predstavljaju neku vrstu prototipa današnjih školskih statuta. Iako se i prije ove škole govorи o školskim odborima u srpskim školama koji upravljaju školama, u ovim »Ustanovama« u članu III sačuvan je, za našu istoriju školstva u cijelini, način biranja i sastav školskog odbora. Taj član »Ustanova« glasi: »Školski odbor sačinjavaju četvorica razumnih ljudi iz obćine sarajevske. Biraju se po glasovima, a služba im traje po tri godine. Oni se s upraviteljem brinu za unapredavanje i provođanje učilišta. I seljaci mogu u ovom zboru imati svoje zastupnike, ako i njihova djeca budu pohađala ovu školu.«

Osnovna škola u Fojnici, koja je osnovana 1847. godine, otvara 1871. godine »opetovaonicu za muškarce svih doba«.⁷⁸ U opetovaonici se predaje, pored ostalih predmeta, i italijanski jezik. I po programu i po trajanju školovanja ona je bila na nižem stepenu od fra Grgine realke u Sarajevu, pa je nazvana *Fojničkom malom realkom*. U ovu školu su dolazili i oni koji su ranije završili osnovnu školu, pa je u njoj bilo i sasvim odraslih momaka.

III. MUSLIMANSKE ŠKOLE

a. *Sibjan-mektebi (dječje škole)*

Osvajanjem Bosne i Hercegovine i islamiziranjem jednog dijela sanovništva, Turska je prodirala u ove krajeve i sa nekim oblicima duhovnog uticaja, čija je okosnica bila islamsko učenje. Jedan od bitnih uslova za širenje i učvršćivanje islamske religije predstavljalo je poznavanje najelementarnije pismenosti. Stoga su se, od najranijih vremena, uz džamije počeli otvarati i sibjan-mektebi, neka vrsta škole sa najnižim oblicima pružanja vjerskih pouka. U ovim školama se nije učio ni maternji jezik niti njegova pismenost. U mektebima je dominiralo učenje napamet. Učilo se obredoslovje, tekstovi iz kurana koji se upotrebljavaju u molitvi (namazu), islamska etika itd. što smo ranije istakli za prve oblike osnovnog školovanja Srba i Hrvata, da to nisu bile stalnije ni postojanje ustanove, da se u njih dolazilo i iz njih izlazilo u razna godišnja doba, još u većoj mjeri važi i za sibjan-mektebe. Nastava, ako se to može nazvati nastavom, bila je »jednolična, monotona,

⁷⁸ Dr fra Julije Jelenić: *Kultura i bosanski franjevc i. Sveska 2. Str. 360—361.*

ogrezla u mehanizmu.⁷⁹ O ovoj nastavi Hamdija Mulić daje još porazniju ocjenu.⁸⁰ Treba, međutim, istaći da se poslije mekteba odlazilo u nešto organizovanije škole (medrese i druge) i da je ovaj put u svom obrazovanju prešao veći broj naših Muslimana koji se kao naučni radnici svoga vremena i kao pisci i pjesnici vrlo rano javljaju.

Kao osnivači mekteba javljaju se u početku sultani, carski namjesnici i viši oficiri, a kasnije trgovci i bogatiji ljudi uopšte. Za izdržavanje mekteba ostavljale bi se (uvakufljene) kuće, zemlja, dućani, itd.⁸¹ Spominje se i jedna uredba o obavezi otvaranja mekteba, prema kojoj se ne smije ni jedna džamija sagraditi, što se neće kod nje i jedan mekteb podići.⁸² Kada se govori o materijalnom izdržavanju mekteba i drugih muslimanskih škola, kao jedan od izvora izdržavanja treba istaći takozvane mearif-sanduke. Kada je zakonom od 2. novembra 1839. godine, zvanim »Hati-šerif đulhane«, bosanskim spahijama oduzet timar, a mjesto toga im data naknada u desetini, spahije su bile dužne da od tih prihoda odvajaju jedan dio za izdržavanje škola. Od tih sredstava su u svakom sandžaku osnovani fondovi, nazvani »mearif-sanduk«.

Nastavu u mektebima održavali su mualimi — učitelji, vrlo oskudne naobrazbe. Bilo je i izuzetaka u većim centrima. Tako je i kvalitet nastave, odnosno taj nivo koji je u prosjeku bio vrlo nizak, poneki nastavnik (hodža) podizao ili spuštao. U mektebima sa većim brojem djece, hodža je uzimao pomoćnika (kalfu).⁸³ Zvanje kalfe spominje se u mektebu na Vratniku u Sarajevu već 1552. godine. Nastavnici u mektebima su bili posloviočno nisko plaćeni. Rjeđe izuzetke u tom pogledu činili su nastavnici u onim mektebima koji su imali stalnije uvakufljene materijalne izvore. Prostorije u kojima su mektebi radili bile su vrlo primitivne i nehigijenske, a posebno one u privatnim kućama. Ponegdje se nastava održavaća u prostoriji u kojoj stanuje hodža ili bula.⁸⁴ Učionice nisu imale gotovo nikakvu opremu.

⁷⁹ Dr Hajrudin Čurić: Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878. Beograd 1965. Str. 68.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Hamdija Mulić: Metodika vjerske nastave. Sarajevo. 1941. Str. 20.

⁸² Hamdija Mulić: Novi behar. God. 1940, 15 marta. Str. 174.

⁸³ Dr Hajrudin Čurić: Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878. Sarajevo. Str. 66.

⁸⁴ U mektebe su išla muška i ženska djeca zajedno, a bilo je i posebnih muških i ženskih mekteba. U ženskim mektebima predavale su žene koje su zvali bûlamu. To je bio još primitivniji nastavnički kadar nego što su bili hodže.

SIBJAN - MEKTEB I DŽAMIJA U BANJOJ LUCI

U ovim školama je dominirala tjelesna kazna, a to je, kako navodi dr H. Čurić, inače bilo »važno sredstvo vaspitanja u turskom feudalnom sistemu.«⁸⁵ Kada je riječ o ovim školama, trebalo bi istaći kroz istoriju sačuvano predanje o blagonaklonim odnosima roditelja i građana uopšte prema mektebima. Sačuvano je dosta priča, anegdota i narodnih pjesama o slanju djece u mektebe. Polazak u mekteb je predstavljao porodični praznik za roditelje. Ovakav odnos, najvjerovatnije, uslovljen je predanosti islamu kao religiji koja se izučava u ovoj školi.

Za otvaranje sibjan-mekteba, kao što je istaknuto, nije bilo relativno teško stvoriti kadrovske, prostorne i materijalne uslove, jer je sve to bilo na niskoj razini. Stoga se mreža sibjan-mekteba brzo širila. U samom Sarajevu, od početka osnivanja sibjan-mekteba pa do 1939. godine navodi se da ih je otvoreno 75.⁸⁶ Postoje i dva popisa iz kojih bi se moglo zaključiti da je princ Eugen Savojski, pustošći Sarajevo 1697. godine, uništio ili oštetio 46 mekteba i smakao 32 mualima⁸⁷. I u drugim centrima i selima postojao je veći broj mekteba. Početkom druge polovine 17. vijeka, Evlija Čelebija, putujući Bosnom i Hercegovinom, u mnogim mjestima spominje ove škole. Prema službenim podacima, 1876. godine

⁸⁵ Dr Hajrudin Čurić: Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878. Str. 66.

⁸⁶ Seid Traljić: Muslimanske škole u Bosni i Hercegovini. »Hrvatski dnevnik«, 1939. od 8. januara.

⁸⁷ Mehmed Handžić: El Hidaje. 1942. Str. 121—123.

je u Bosni i Hercegovini bilo 917 mekteba sa 40.779 đaka (28.445 muških) i 12.334 ženska djeteta.⁸⁸

Kao posebna vrsta mekteba, u Sarajevu je postojao mekteb za dječake koji su učili zanate (neka vrsta škole učenika u privredi) i mekteb za djevojčice koje su služile u bogatijim kućama (hizmećarice).⁸⁹

b. Medrese

Pored mekteba, medrese su bile jedine vjerske škole u Bosni i Hercegovini sve do druge polovine 19. vijeka. Ne zna se tačno kada je u Bosni podignuta prva medresa, iako se ove škole javljaju u Turskoj u prvoj polovini 14. vijeka. Početkom 16. vijeka u Sarajevu je prvu medresu osnovao Firduz-beg.⁹⁰ Gazi Husrevbeg je osnovao u Sarajevu medresu uz Begovu džamiju 1537. godine.⁹¹ Kasnije su nicale medrese i u drugim mjestima širom Bosne i Hercegovine. Mnoge od njih zapazio je i zabilježio i poznati putopisac Evlija Čelebija. Vjekoslav Klaić navodi da je neposredno pred okupaciju u Bosni i Hercegovini bilo 43 medrese.⁹²

Nivo nastave u medresama bio je, kao što smo vidjeli i u mektebima, vrlo različit. Kvalitet nastave zavisio je od više faktora, a u prvom redu od obrazovnog nivoa nastavnika (muderiza) koji su predavali. U većim centrima (Sarajevo, Travnik, Mostar itd.) medrese su bile bolje organizovane. Skala obrazovanja u medresama kretala se od onih najnižih pa do, na primjer, Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu, koja je, za to vrijeme, odgovarala nekim tadašnjim visokim školama na zapadu, s tom razlikom što je okosnicu zapadnih univerziteta činilo hrišćanstvo i sveto pismo, dok je ugaoni kamen ove medrese predstavljao islam i kur'an. Gazi Husrevbeg je prije ove medrese osnovao takozvani hanikah, koji je namijenjen obuci i obredu derviša. Međutim, neki kulturni istoričari ovaj hanikah razlikuju od drugih tekija, pridajući mu veći obrazovni značaj.⁹³

Gazi Husrevbegova medresa odigrala je vrlo značajnu ulogu u duhovnom životu bosansko-hercegovačkih Muslimana i nijedna

⁸⁸ Vjekoslav Klaić: *Bosna*. Zagreb 1878. Str. 139.

⁸⁹ Seid Traljić: *El Hidaje*. 1939. Broj 2. Str. 38—39.

⁹⁰ Vladislav Skarić: *Sarajevo i njegova okolina*. Sarajevo. 1937. Str. 72. Skarić smatra da je u Sarajevu i prije ove medrese takva škola radila u Sarajevu.

⁹¹ Gazi-Husrevbeg je bio carski namjesnik u Bosni, od 1520. do 1541. godine. Za podizanje Sarajeva kao grada i kulturnih i socijalnih ustanova Gazi-Husrevbeg ima velikih zasluga. Osim džamije i medrese, podigao je zavod za vaspitanje, biblioteku, narodnu kuhinju, konačište za putnike itd. Za izdržavanje svih ovih ustanova uvakufio je mnoge dućane, zemlju itd.

⁹² Vjekoslav Klaić: *Bosna*. Zagreb 1878. Str. 139.

⁹³ Hamdija Kreševljaković: *Spomenica Gazi Husrevbegove 400-godišnjice*. Sarajevo. 1932. Str. 57.

joj škola, u tom pogledu, sve do naše najnovije istorije, nije ravnala. Zahvaljujući zavještanjima osnivača, medresa je u čitavoj svojoj istoriji bila dobro materijalno obezbijeđena, pa joj je to osiguravalo bolji nastavnički kadar i druge uslove za uspješniji rad.

Udžbenici u medresama bili su na arapskom ili turskom jeziku, ali su se pojedine stvari tumačile i na narodnom jeziku. Okosnice nastavnog programa predstavljali su orientalni jezici, vjerski islamski predmeti i šerijatsko pravo. Taj program u nekim medresama proširivao se i na neke filozofske i prirodne nauke. Učenici u medresama nisu se dijelili prema razredima ili godištima učenja, nego prema stupnjevima (halka). Prelazili su iz nižih u više stupnjeve prema uspjehu u nauci, i to bez obzira na vrijeme provedeno u nastavi. Nastavni predmeti su nosili imena prema učenicima. Nakon završetka nastave nastavnik (muderiz) davao je učenicima diplome (i džazetnama), na osnovu koje je učenik (sohta ili safta) sticao pravo da predaje kao muderiz. Svršeni učenici mogli su biti postavljeni u sve vjerske službe kao imami, hatibi, mualimi, muderizi u medresama, vjeroučitelji, muftije pa čak i šejhul islami.⁹⁴

c. *Ruždije*

Polovinom prošlog vijeka Turska je počela da reformiše svoje školstvo i da uvodi u naše škole, poput Evrope, koja je to mnogo ranije učinila, svjetovnu naobrazbu. U tu svrhu donesen je 1869. godine školski zakon koji je predviđao cjelokupan sistem školovanja. Taj zakon odnosio se i na Bosnu i Hercegovinu. Još prije zakona, Topal Osman-paša osnovao je prvu svjetovnu školu u Sarajevu 1864. godine.⁹⁵ Škola se zvala ruždija, a po programu je odgovarala tadašnjim građanskim školama u Evropi. Novi zakon je podsticao širenje mreže ovih škola. Zakonom je proglašeno, za ove kao i za druge škole, jednako pravo u pogledu školovanja za hrišćansku i muslimansku djecu. S obzirom da su u ruždiji udžbenici bili na orientalnim jezicima, hrišćani su se samo po rijetkim izuzecima upisivali u ove škole. Mreža ruždija se relativno brzo širila, tako da ih je okupacija zatekla, prema službenim podacima Austrije 18., a Vjekoslav Klaić navodi da ih je bilo 24.⁹⁶ Uz islamsku vjeronomenu i orientalne jezike, u ovim školama se učila istorija, zemljopis, geometrija, ponegdje i francuski jezik. Ovo su prve svjetovne škole sa nešto širom opštom naobrazbom, pa se može reći da su one dale i prve domaće intelektualce iz re-

⁹⁴ Dr Hajrudin Ćurić: Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini, 1800—1878. Beograd 1965. Str. 103.

⁹⁵ Đorđe Pejanović: Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953. Str. 32.

⁹⁶ Ibidem. Str. 33.

da Muslimana u Bosni i Hercegovini. Seid Traljić u kalendaru Napredak, za 1940. godinu naveo je nekoliko katolika i pravoslavnih koji su u Mostaru i Sarajevu pohađali ruždije.

d. *Dar-ul-mualimin*

Dar-ul-mualimin (učiteljski kurs), osnovan je 1869. godine To je, u stvari, prvi oblik školovanja nastavničkog kadra u Bosni i Hercegovini. Otvaraajući vrata svjetovnoj nastavi, Turska je imala namjeru da izvrši reformu i mektebske nastave, što joj nije poslo za rukom, pa je bilo potrebno početi od nastavničkog kadra, koji je bio, kao što smo ranije naveli, na niskom obrazovnom nivou. Stoga se i došlo na ideju otvaranja škole koja bi spremala kvalitetniji nastavnički kadar. Za ovu školu je donesena i posebna uredba. U njoj su svečanije održavani i ispiti iz čega se vidi da je školi pridavan poseban značaj. U školi nije nikad bilo mnogo učenika, ali je iz godine u godinu davala po nekoliko svršenih đaka, koji su unekoliko osvježili nastavu u nekim sibjan-mektebima.

e. *Pripravne vojne škole* (mektebi-idadije)

Godine 1873. otvorena je u Sarajevu pripravna vojna škola sa zadatkom da obrazuje domaći podmladak koji bi kasnije stupio u više vojne škole. U školu su primana samo muslimanska djeca. Pored orientalnih jezika, u nastavnom programu bio je i veći broj predmeta iz opšte naobrazbe, zatim francuski jezik, gimnastika i neke početne nauke i vježbe iz oblasti vojnih znanja. Škola je radila do kraja turskog perioda, a mjesto ove škole će, kao što ćemo vidjeti, novi režim uvesti svoju školu, sa istim obrazovnim i vaspitnim ciljevima, ali za svoje potrebe. Svečanosti prilikom otvaranja škole, kao i na prvim ispitima u školi,⁹⁷ svjedoče koliko je Turska pridavala značaj ovoj školi i šta je od nje očekivala.

f. *Javna radionica* (islahana)

Ova škola otvorena je u Sarajevu 1870. godine i može se smatrati prvom zanatlijskom školom u Bosni i Hercegovini uopšte. Škola se nazivala i popravilište, a bila je namijenjena prvenstveno siromašnoj djeci. Škola je interesantna i po tome što su u njoj učila djeca svih religija. Za njeno izdržavanje su se takođe brinuli građani bez obzira na vjeru, a to se vidi iz spiska onih koji su, pored turske vlade, pomagali održavanje ove škole.⁹⁸ U

⁹⁷ Hamdija Kreševljaković: *Vojna škola u Sarajevu*. Novi behar. 1935, broj 17—18. Str. 304.

⁹⁸ Dr Hajrudin Čurić: *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini, 1800—1878*. Beograd 1965. Str. 163.

školi se učio kolarski, kovački, štamparsko-slagarski i obućarski zanat.⁹⁹ Škola je radila do kraja okupacije, a neposredno po dolasku novog okupatora, otvorena je nova škola sa zadacima koje je ranije imala islahana.

g. Administrativnopravna škola (mektebi hukuk)

Između škola osnovanih prije okupacije, treba istaći i ovu školu koju je otvorio Osman-paša¹⁰⁰ sa ciljem da sprema kadar za administraciju. Ova škola je radila do okupacije.

Program administrativne škole, pored opšte pismenosti i vjerskih pouka, sadržavao je i jedan broj predmeta putem kojih su učenici upućivani u administrativno poslovanje. Jedan broj učenika ove škole radio je u administraciji i poslije okupacije.

Za školstvo u Turskoj carevini, pa i za škole Muslimana u Bosni i Hercegovini, značajan je Školski zakon iz 1869. godine. Ovim Zakonom proklamovana je jednak obaveza države i prema školovanju hrišćanske djece. Međutim, u školama su upotrebljavani udžbenici na arapskom ili turskom jeziku, pa su hrišćanska djeca ostala po strani ovih škola.

IV. JEVREJSKE ŠKOLE

Protjerani iz Španije i Portugalije krajem 15. vijeka, Jevreji se raseljavaju po čitavoj Evropi. Nepouzdani su izvori o tačnoj godini doseljavanja Jevreja u Bosnu. Može se, međutim, sa sigurnošću reći da je to bilo oko polovine 16. vijeka. Dolaskom u Bosnu, Jevreji su sa španskim jezikom donijeli i špansku pismenost, koja je, najvjerovatnije, služila vjerskom kultu. Da je pismenost služila pretežno za potrebe religije može se zaključiti i iz podataka o nastavnim programima u školama Jevreja, koji su se isključivo odnosili na vjerska učenja. Istina, od svih škola do sada navedenih, za jevrejske imamo najoskudnije podatke. Sačuvano je, više kao predanje a manje kao dokumenat, dosta priča i anegdota o strogom režimu i fizičkim kaznama, primitivnoj nastavi itd. u ovim školama. To školovanje bilo je najsličnije nastavi u sibjan-mektebima. Nastavnik u jevrejskoj školi (meldaru) nazivao se, takođe, hodžom.

Ranije smo navodili dva izvora o stanju škola u Bosni i Hercegovini neposredno pred okupaciju, i to: Vjekoslava Klaića i nje-

⁹⁹ I b i d e m . Str. 165.

¹⁰⁰ Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina. Str. 228.

govu knjigu *Bosna*, i *Školski vjesnik* za 1894. godinu. O jevrejskim školama nema govora ni na jednom mjestu ovih izvora. Zna se, međutim, iz nekih salnama, da je pred kraj turske vladavine u Sarajevu bila jedna jevrejska škola. Tu školu spominje i *Bosanski vjesnik* 1866. godine.

Osim osnovne škole, Jevreji su imali u Sarajevu i vjersku školu, koja je spremala vjerski kadar i zvala je »ješiva«.¹⁰¹ Škola je, prema ovim podacima, osnovana oko 1768. godine.

¹⁰¹ Dr Hajrudin Čurić: *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini, 1800—1878*. Beograd 1965. Str. 59.

ŠKOLE ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE OKUPACIJE

OSNOVNE ŠKOLE

Otvaranje škola

Prvi podatak o okupatorskoj školskoj politici nalazimo u službenom glasilu *Bosansko-hercegovačke novine* gdje se, poslije konstatacije o rđavom stanju zatečenog školstva, nagovještava moderno školstvo evropskog tipa.¹⁰³ Kao interesantnu činjenicu iz ove kratke notice treba istaći, da je u vezi sa programom nastave jedino naglašeno da će se narod »podučavati u valjanomu obradivaњu poljanah svojih i u shodnom gajenju marve«. Vidjećemo kasnije koliko se pažnje posvećivalo ovoj nastavi.

Okupatorska administracija konstituiše se tek početkom 1879. godine, pa su u toj godini preduzete i prve mjere u pogledu osnovnog školstva. Krajam aprila objavljena je osnovna odredba za organizaciju osnovnih škola.¹⁰⁴ Uredba razlikuje tri vrste škola: opšte narodne škole, privatne škole i konfesionalne. Dat je i provizoran nastavni program, utvrđene obaveze političkih opština, odnos prema konfesionalnim školama, pitanja nastavnog kadra itd.

Prvi sukob između partnera dvojne monarhije u oblasti prosvjete izbio je povodom osnivanja prvih škola. Naime, mađarsko ministarstvo prosvjete nije se u početku principijelno slagalo sa politikom novih škola. Mađari su smatrali da su međuvjerski odnosi u Bosni i Hercegovini takvi, da bi, bar u početku, bilo politički oportunije i dalje ostaviti konfesionalne škole. Vlada bi trebalo da te škole materijalno pomaže i nad njima održava kontrolu. Sličan stav o novim školama imao je i zemaljski školski inspektor Prausek, iz Beča, koji je zahtijevao postupnost u »germanizaciji škola« u Bosni i Hercegovini. Preovladalo je shvatanje Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade u Sarajevu, pa su se škole počele otvarati.

Vlada je prvo osnovala jednogodišnji kurs za djecu od 7 do 10 godina.¹⁰⁵ Iza toga, osnovana je u Sarajevu ženska osnovna škola.¹⁰⁶ Prva molba da se otvori škola stigla je iz Ljubuškog. Tri se

¹⁰³ *Bosansko-hercegovačke novine*. 1878. od 12. septembra, str. 1.

¹⁰⁴ ARBiHZM, br. 5031/BiH 1879.

¹⁰⁵ ARBiHZM, br. 4479/BH 1879.

¹⁰⁶ Ibidem, br. 5261/BH 1879.

la: Grabovnik, Otok i Vašarević mole da im se otvorи škola, obećavajući da će svaki mještanin davati po dva guldena za njeno izdržavanje.¹⁰⁷

Otvaranje osnovnih škola u početku je išlo sporije nego što je bila i Vladina želja. Naime, oskudijevalo se u nastavnom kadru i školskim zgradama, jer zatećeno stanje još drže konfesionalne škole. Okupator je, pored toga, bio svjestan da će domaće stanovništvo, a posebno Srbi i Muslimani, pružati otpor novim školama. To je i bio jedan od osnovnih motiva koji je prisiljavao Vladu da stvara uslove i da šire otvara svoje škole u Bosni i Hercegovini. Stoga se Zemaljska vlada obraća vojnoj komandi tražeći da joj ustupi potreban broj inteligentnijih podoficira, koji bi mogli privremeno služiti kao učitelji, dok se ne dođe do kvalifikovanog kadra. Vojna uprava stavila je na raspolaganje Vladu dovoljan broj podoficira, među kojima je bilo učitelja, učenika učiteljskih škola i drugih, a koji su znali srpskohrvatski jezik. Ublaživši, ovim putem, krizu u nastavničkom kadru, u 1880. godini otvoren je veći broj osnovnih škola. Otvorene su osnovne škole: u Rogatici, Čajniču, Višegradu, Kladnju, Jajcu, Duvnu, Glamочu, Donjem Vakufu,

OSNOVNA ŠKOLA U KISELJAKU OTVORENA 1900. GOD.

¹⁰⁷ Ibidem, br. 6266/BH 1879.

Bosanskom Brodu, Derventi, Bosanskoj Kostajnici, Bosanskoj Krupi, Vrnograču, Kulen Vakufu, Orašju, Donjoj Mahali (kod Brčkog), Gradnićima, Stocu, Trebinju, Bileći, Ljubuškom, Žepču, Zenici, Vlasenici, Bijeljini, Janji, Dragaljevcu, Dvorovima, Magnojeviću, Zagonima, Zabrdju i Crnjelovu.¹⁰⁸ U nekoliko sela su ove škole otvorene umjesto ranijih pravoslavnih, a u Stocu i Gradnićima umjesto zatvorenih katoličkih škola.

Početkom školske godine 1880/81. otvorene su i četiri takozvane gradske škole, u Sarajevu, Travniku, Banjoj Luci i Bihaću.¹⁰⁹ Dok su u ranije navedenim školama predavali podoficiri, u ovim školama su postavljeni kvalifikovani učitelji, a i nastavni program ovih gradskih škola bio je na višem nivou, jer su u ovim gradovima postojale dobro organizovane konfesionalne škole, pa je stoga i nove škole trebalo tako organizovati da ne zaostaju.

Vlada je 1880. godine donijela »Provizornu instrukciju« koja je sadržala elementarna uputstva za rad u učionici.¹¹⁰ Iz ovih uputstava se vidi da je nastava u novim osnovnim školama počela sasvim primitivno i da je bila na vrlo niskom nivou. Podizanjem novih školskih zgrada, dovođenjem kvalifikovanijih učitelja i boljim opremanjem škola nastavnim sredstvima i knjigama, obrazovni nivo u ovim školama postajao je sve viši i približavao se osnovnoj nastavi u ostalim krajevinama Monarhije, a najbliži je bio osnovnom obrazovanju u Hrvatskoj i Slavoniji.

Mađarski ministar vjera i nastave ponovo ulaže protest Zajedničkom ministarstvu finansija u vezi sa otvaranjem škola u Bosni i Hercegovini, i traži da se skrene pažnja Zemaljskoj vladu u Sarajevu. Zalažući se ponovo za konfesionalne škole, pored ostalog, ističe: kako je to bilo teško sprovesti i u mnogo civilizovanim zemljama nego što je Bosna i Hercegovina, i dodaje: »Kako se tek treba više bojati na to upravljenih mjera, koje bi izazvale samo nepovoljno dejstvo u skoro necivilizovanim zemljama kao što su Bosna i Hercegovina...«¹¹¹ Čime je sve bio motivisan ovakav stav mađarskog ministra i kako je to okončano sa Zajedničkim ministarstvom u Beču i Zemaljskom vladom u Sarajevu, nije iscrpljivo poznato, ali se zna da se nove vladine škole i dalje otvaraju i da se i dalje prave razne smetnje konfesionalnim školama. U ovom pogledu, u najtežem položaju je srpsko školstvo u Bosni i Hercegovini.

Najveća ofanziva okupatora na konfesionalne škole bila je upravo prvih godina, kada je počeo širiti mrežu državnih škola. Prvi otpori izbili su u vezi sa zahtjevom režima da vrši kontrolu nad konfesionalnim školama. Protiv režima inspekcije u pravoslavnim

¹⁰⁸ Školski vjesnik. 1894. g. Str. 53.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ ARBiHZM, br. 6807/BH 1880.

¹¹¹ Ibidem, br. 7029/BH 1880.

konfesionalnim školama pobunili su se Mostar,¹¹² Nevesinje¹¹³ i druga mjesta. Slično nezadovoljstvo ispoljavali su i bosanski franjevci kada se radilo o državnoj kontroli njihovih škola.¹¹⁴ Kada je riječ o franjevačkim škola, treba istaći da je s okupacijom i za njih nastala rđava klima i da su dokrajčene do 1883. godine, a od katoličkih konfesionalnih škola ostale su škole časnih sestara, koje je podržavala i nova katolička jerarhija na čelu sa biskupom Štadlerom. Osim suprotstavljanja državnoj kontroli, između Vlade i pravoslavnih škola dolazilo je do sukoba i u vezi sa nazivom »srpske škole«, kao što je to bio slučaj u Banjoj Luci,¹¹⁵ Brčkom¹¹⁶ i nekim drugim mjestima. Češće je dolazilo do sporova u vezi sa upotrebom knjiga koje su se upotrebljavale u srpskim školama.¹¹⁷ Vlada je insistirala da se njena izdanja udžbenika upotrebljavaju i u konfesionalnim školama.¹¹⁸ Sarajevski nadbiskup Štadler tražio je odobrenje od Zemaljske vlade »da se u školama koje osniva država ne smije uvesti ni jedna čitanka (udžbenik) prije nego što se dostavi Nadbiskupskom ordinarijatu Vrhbosne i od njega sa religijskog stanovišta posmatrano budu oglašene za dozvoljene«.¹¹⁹

Ostvarujući svoj uticaj na razvoj muslimanskog stanovništva, Zemaljska vlada je svojom naredbom osnovala školski Savjet za muslimanske škole.¹²⁰ Ovaj Savjet je upravljao i novostvorenim fondom za izdržavanje škola. Vlada je, naime, jednom odlukom konfiskovala sva preostala sredstva iz mearif-sanduka, o kojima je ranije bilo govora, i od tih sredstava formirala novi fond. Savjet je bio obavezan da traži saglasnost Vlade za svaki utrošak iz ovog fonda.

Vlada je, na putu ostvarivanja svojih zadataka u pogledu širenja mreže osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, savlađivala jednu po jednu prepreku i otvarala nove škole. Za godinu 1881. dat je sljedeći pregled škola:

I. Gradske škole: Sarajevo muška i ženska, Travnik, Banja Luka i Bihać.

II. Narodne škole: Rogatica, Čajniče, Višegrad, Kladanj, Jajce, Županjac (Duvno), Glamoč, Donji Vakuf, Bos. Brod, Derventa, Kostajnica, Krupa, Vrnograč, Kulen Vakuf, Orašje, Donja Mahala (kod Brčkog), Trebinje, Bileća i Ljubuški.

III. Opštinske škole koje subvencionira vlada: Fojnica, Krešev, Žepče, Zenica, Vlasenica, Bijeljina, Janja, Dragaljevac, Dvorovi, Magnojević, Zagora, Zabrdje, Crnjelevo i Stolac.

¹¹² ARBiHZM, br. 773/BH 1881.

¹¹³ I b i d e m , LRS br. 582/pres. 1881.

¹¹⁴ I b i d e m , br. 140/pres. BH 1881.

¹¹⁵ ARBiHZV, br. 24088 od 11. 10. 1881.

¹¹⁶ ARBiHZM, br. 8296/BH 1880.

¹¹⁷ I b i d e m , br. 1703/BH 1881.

¹¹⁸ I b i d e m , br. 7704/BH 1880.

¹¹⁹ ARBiHZM, br. 1640/pres. 1882.

¹²⁰ I b i d e m , br. 4606/BH 1879.

Podoficiri su relativno rano povučeni iz škola. Od 1881. godine ostao je samo poneki, koji je imao potrebne kvalifikacije za održavanje nastave. Sprečavajući širenje konfesionalnih škola, posred ostalog, od učitelja u tim školama tražen je dokumenat o kvalifikacijama, na osnovu koga bi učitelji dobivali »certifikat« — dozvolu za nastavu. Tražeći ovo od konfesionalnih škola bilo je nužno da Vlada i iz svojih škola povuče nekvalifikovane nastavnike. Zamjenu povućenim podoficirima Vlada je tražila i nalazila u učiteljima iz drugih krajeva Monarhije (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i, rjeđe, Srbija). Nešto kasnije počeo je pristizati domaći učiteljski kadar, najprije sa učiteljskog kursa, a kasnije iz redovne učiteljske škole, o čemu će kasnije biti više govor.

I pored bojazni od nacionalnog ili vjerskog odrođavanja djece u novim školama, koja se naročito prvih godina ispoljavala, savremenija nastava, bolja opremljenost škola, manji troškovi oko školovanja itd. privlačili su sve veći broj djece u ove škole. Škole su, osim toga, češće otvarane tamo gdje nije bilo drugih škola. Obrazovaniji roditelji gledali su u ovim školama i veće mogućnosti uključivanja svoje djece u gimnaziju, a kasnije i u druge srednje i stručne škole i zanate. Sve ovo, je uslovljavalo, izuzimajući muslimansku djecu, gotovo proporcionalno ravnomjeran priliv učenika u ove škole, bez obzira na to što su pojedine nacije ili konfesije pružale snažniji ili slabiji otpor novom školovanju. Muslimani su po broju djece u ovim školama relativno dugo zaostajali, iz dva razloga. Prvo, opšti otpor koji je u početku bio karakterističan i za druge konfesije, a drugo zbog toga što se muslimanska ženska djeca, izuzimajući mektebsku obuku, vrlo kasno uključuju u školovanje. U desetoj školskoj godini poslije okupacije, (1889/90.), sastav učenika po vjerskoj opredijeljenosti bio je sljedeći: muslimana 2272, pravoslavnih 4333, katolika 3628¹²¹ i Jevreja.¹²² Treba, međutim, istaći da je istovremeno, i pored pritisaka koji su vršeni, rastao i broj srpskih škola i broj đaka u tim školama. Školske godine 1912/13. u Bosni i Hercegovini su bile 123 škole sa 9803 učenika¹²³, umjesto okupacijom zatečenih 56 ovih škola, sa 3258 učenika.

Osnovne škole koje je otvarala država zvale su se opštim interkonfesionalnim, komunalnim itd. da bi se napravila razlika između njih i konfesionalnih škola. Uredbom iz 1885. godine precizirani su nazivi škola. Vladine škole će se zvati »narodne osnovne

¹²¹ Veliki broj katoličke djece u školama, u odnosu na ukupan broj ovog stanovništva, treba shvatiti kao broj kojim su obuhvaćeni i Česi, Poljaci, Slovaci, Slovenci, zatim Mađari, Austrijanci, koji su u to doba bili brojni u Sarajevu i drugim gradovima u BiH.

¹²² Školski vjesnik 1894. Str. 103.

¹²³ Vojislav Bogićević: Istorija razvitka osnovnih škola u BiH od 1463—1918. Str. 215.

škole«, dok će se konfesionalne zvati: a) Istočno pravoslavne osnovne škole i b) katoličke osnovne škole.¹²⁴

U školskoj godini 1886/87. radile su državne osnovne škole u sljedećim mjestima:

Banja Luka, Bihać, Bijeljina, Bileća, Bjelimići, Blagaj, Bos. Brod, Bos. Dubica, Bos. Gradiška, Bos. Krupa, Bos. Novi, Brčko, Brezovo Polje, Brodac, Bugojno, Bukvik, Cazin, Crnjevo, Čajniče, Derventa, Dobojski, Donja Mahala (kod Brčkog), Donja Tuzla, Donje Hrasno, Donji Vakuf, Donji Unac, Dragaljevac, Dubočac, Foča, Gabela, Gacko, Gerzovo, Glamoč, Goražde, Gornja Tuzla, Građačac, Gradnici, Grahovo, Imljani, Jajce, Janja, Kalinovik, Kladanj, Ključ, Kobaš, Konjic, Korači, Koraj, Kozluk, Kulen-Vakuf, Lamine, Livno, Ljubija, Ljubinje, Ljubuški, Maglaj, Modriča, Mostar, Nadići, Nevesinje, Novo Selo, Obarska, Obudovac, Odžak, Otoka, Petrovac, Posušje, Potočani, Pribor, Prnjavor, Puracić, Rahić, Rakitno, Rogatica, Sanski Most, Sarajevo (dvije muške i jedna ženska škola), Skender-Vakuf, Skočić, Srebrenica, Stari Majdan, Stolac, Svilaj, Šamac, Štrpc, Tavna, Tešanj, Travnik, Trebinje, Vareš, Veljaci, Visoko, Višegrad, Vlasenica, Vršani, Zabrdje, Zagori, Zenica, Zvornik, Žepče, Žeravac, Županjac (Duvno).

Prema zvaničnom šematzizmu objavljenom svake godine u kalendaru »Bošnjak«, nove škole otvarane su sljedećim redom:

Školske godine 1887/88. Boće, Čapljina, Fojnica, Komušina, Kreševo, Kruševica, Mostar (II osn. škola), Novigrad i Varcar-Vakuf.

Školske godine 1888/89: Bijela, Franc Jozef Feld, Gornji Vakuf, Kalajdžije, Maglaj na Vrbasu, Prozor i Vrnograč.¹²⁵

Školske godine 1889/90.: Berkovići, Bratunac, Kravica, Rudo, Samobor, Trnovo, Veliki Radić i Vinac.

Od 1890. do 1892. godine otvorene su škole: Bihać (II osnovna škola), Busovači, Hodbina, Korenita, Kotor-Varoš, Ljuti Dolac, Prijedor, Široki Brijeg i Ugljevik.

Školske godine 1893/94.: Fojnica (kod Gacka), Ilijadža, Lastva, Lozna, Međurečje, Novi Šeher, Prača, Sinjakovo, Sutorina, Tasovčići, Vijaka i Zajaruge.

Školske godine 1893/94.: Fojnica (kod Gacka), Ilijadža, Lastva, Lozna, Međurječje, Novi Šeher, Prača, Sinjakovo, Sutorina, Tasovčići, Vijaka i Zajaruge.

¹²⁴ ARBiHZM, br. 8517/BH 1885.

¹²⁵ Škola u Vrnograču spominje se među prvim školama još 1881. godine. U kasnijim popisima je nema, pa je vrlo vjerovatno da nije redovno i stalno radila. Sličan je slučaj sa još nekim školama koje se po nekoliko godina ne spominju u šematzizmu. Bilo je primjera da se škola otvoriti u jednoj školskoj godini a učitelj se ne nađe i tako škola ne radi te godine, pa se izostavlja i iz godišnje statistike. Osim toga, podaci su uzimani iz zvaničnog kalendara Bošnjak gdje se događalo da se neka škola ne unese u šematzizam one godine kad je otvorena, nego kasnije. Pošto nismo imali za sve škole drugih podataka, to smo se služili ovim. Prema tome, nismo sigurni za svaku školu i za svaku godinu.

Školske godine 1894/95.: Grab, Pazarić, Porječani i Sarajevo (III osnovna škola).

Školske godine 1895/96.: Branjevo, Gore, Jablanica (Tuzla), Kožuhe i Lišnja.

Školske godine 1896/97.: Boljanić, Kralupi, Miljanovci, Orahovo, Peći, Stanari, Vardište, Velika Kladuša i Vlahovići.

Školske godine 1897/98.: Banja Luka (II osnovna škola), Sarajevo (IV muška i II ženska osnovna škola), Tuzla (III osnovna škola u Kreki).

Školske godine 1898/99.: Gornje Hrasno, Majevac i Šujica.

Školske godine 1899/1900.: Banja Luka (III osnovna škola), Kisieljak, Lučki-Palanka, Sarajevo (V muška osnovna škola), i Travnik (II osnovna škola).

Školske godine 1900/01.: Fakovići, Kraljeva Sutjeska, Ljubomir, Plana, Šćit i Zovi Do.

Školske godine 1901/02.: Drinovci, Knežina, Kuliješ, Skipovac, Ukrinski Do i Ulog.

Školske godine 1902/03.: Amajlije, Avtovac, Batkovići, Bijenja, Brštenica, Ivanjska, Jasenica, Kobilj-Do, Krupa (Capljina), Mostar (ženska osnovna škola), Neum Kula, Plehan, Potoci, Prekaja i Šibovska.

Školske godine 1903/04.: Brčko (II osnovna škola), Čitluk, Drinjača, Foča (kod Dervente), Glogovac, Humac, Jablanica (na Neretvi), Liješće, Međugorje, Raškopolje, Vir i Vitina.

Školske godine 1904/05.: Banja Luka (III osnovna škola), Bastaši, Bijelo Brdo, Borci, Dobromani, Domaljevac, Glinica, Kula Fazlagića, Lončari, Ostrožac, Skelani, Sovići i Vranovac.

Školske godine 1905/06.: Bjelaj, Čelebići, Čerin, Domanovići, Drvar, Gradac, Grude, Kalšeija, Kočerin, Rasno, Ružići i Šekovići.

Školske godine 1906/07.: Donja Mahala (ženska osnovna škola), Dračevo, Fatnica, Klobuk, Mioče, Staro Selo, Vidovice i Vitez.

Školske godine 1907/08.: Čuklić, Jezero, Neum Klek, Rilji, Sasina, Tihaljina, Tramošnica, Trebižat, Trnava Turska, Ulice, Vučjak-Jasići.

Školske godine 1908/09.: Aladinići, Brestovsko, Grabovica, Guča Gora, Hodovo, Kličkovo Brdo, Mokronoge, Moračani, Seonica, Šargovac i Tržačka Raštela.

Školske godine 1909/10.: Bijela, Bila, Budimlić Japra, Bučići, Bukovača, Crni Lug, Dobretići, Donja Dolina, Dragočaj, Drežnica, Dubrava, Duhići, Garevac, Gojevići, Han-Pijesak, Hrasnica, Jeleč, Kakanj-Doboj, Kotezi, Ljepunica, Oštara Luka, Sarajevo (VI muška i III ženska osnovna škola), Sitnica, Sokolovo, Tešanjka i Ustikolina.

Školske godine 1910/11.: Bjelajci, Bravsko, Crnići, Drvar (ženska osnovna škola), Čevljanović, Đurđevik, Hašani, Izgori, Jasenik, Korita, Kreševo (ženska osnovna škola), Krupa na Vrbasu, Lipa, Ljubunčić, Olovo, Osovo, Majkić Japra, Mandino Selo, Miljeno, Ripač, Sokoline, Stara Rijeka, Stratinska, Svinjarevac, Trnjaci,

Turić, Ularica, Vareš (ženska osnovna škola), Višegrad (ženska osnovna škola), Vrba, Zenica (ženska osnovna škola).

Školske godine 1911/12.: Crnač, Doboј (ženska osnovna škola), Gornje Vrbno, Gornji Ribnik, Klašnice, Međeda, Opsječko, Podvzid, Popov Most, Rapti, Slatina, Trnava, Trebinje (ženska osnovna škola), Veliki Cvjetnić, Vranjska i Vrtoče.

Školske godine 1912/13.: Baćevići, Blatnica, Breza, Dubrave, Franc-Jozefov Vis, Grabova Draga, Lukavac (Nevesinje), Lukavac Turski, Martinac, Meka Gruda, Novi Martinac, Osredak, Pecka, Peći Grad, Prelovo, Pršići, Romanovci, Sarajevo (nova mješovita osnovna škola), Stjenice, Srpska Grapska, Strojice, Šije, Šipovo, Tiškovac, Trubar, Uzdo i Zavidovići.

od 1914. godine pa do kraja Prvog svjetskog rata otvorene su škole u sljedećim mjestima: Adrapovci, Baljci, Bilješevo, Blažuj, Borike, Crkvina, Čifluk (Visoko), Dobrašin, Donje Vukovsko, Ferići, Gornja Zelina, Gornji Skugrić, Hajdarovići, Hasanbegova Jasenica, Ilijaš, Jasenica-Lug, Johovac, Klečkovač, Miloševac, Nišići, Ozren, Piskavica, Podgrab, Podgradina, Porebrice, Potočani (Odžak), Požarnica, Rakelići, Rasavci, Razboj, Ražljevo, Reljevo, Rotimlje, Sarajevo (ženska muslimanska osnovna škola), Semizovac, Sjetlina, Slatina (Gradačac), Sokolac, Trbuk, Turbe, Vranjak i Žabar.

Treba istaći da se u ovom periodu mijenjalo stanje i u pogledu konfesionalnih škola. Neke su škole prestale da rade, dok su se u drugim mjestima osnivale nove. Ranije smo se ogradiili da nećemo šire ulaziti u istorijat ovih škola, jer postoje već napisane njihove istorije. Istaknuti su samo neki odnosi prema ovim školama. Međutim, treba spomenuti jednu specifičnost muslimanskog vjerskog školovanja i neke inicijative u tom pravcu, koje je pokretila okupatorski režim. Okupatora je, naime, zabrinjavao masovan otpor muslimanskog stanovništva u vezi sa slanjem djece u državne škole. Sasvim mali procenat muslimanske muške djece, a ženske djece gotovo da nije ni bilo u interkonfesionalnim školama, predstavljao je stalni problem za školske i političke organe u Bosni i Hercegovini. Stvaranje posebnog školskog odbora za muslimanske škole i stvaranje posebnog fonda za školovanje iz sredstava takozvanih mearif-sanduka, što je učinjeno prvih godina okupacije, nije urodilo značajnijim plodovima.

Devedesetih godina okupaciona vlast nastoji da donekle modernizuje nastavu u sibjan-mektebima. Osnovna ideja je bila postepeno uvođenje svjetovnih elemenata u ovo školstvo. To je išlo vrlo sporo, jer su se tome suprotstavili konzervativni slojevi muslimanskog stanovništva. Reformisani mektebi predstavljali su neznatan napredak u odnosu na sibjan-mektebe. Taj napredak više se ogledao u nekim organizacionim pitanjima (savremeniji namještaj, organizacija školske godine, nešto obrazovaniji učitelji), nego što bi se to ogledalo u novim nastavnim sadržajima. Intencije okupatora da se u ove škole uvede narodno pismo i neke svje-

tovine pouke ostale su manje više bez uspjeha. Gro muslimanskog stanovništva i dalje je radije slao svoju djecu u tradicionalne nego u nove mektebe. Osim toga, tamo gdje su otvarani novi mektebi, ispisivao se iz državnih škola ionako mali broj muslimanske djece. Vlada je, stoga, počela gubiti pouzdanje u ozbiljnije rezultate reformisanja mekteba, pa su i njena nastojanja u tom pogledu, svodjena na manju mjeru. Najveći značaj pokušaja reforme mekteba je u činjenici da je to dalo povoda za prvo diferenciranje u redovima muslimanskog stanovništva. Naime, od toga vremenajavljaju se progresivniji pojedinci, koji se zalažu za savremenije obrazovanje. Proces emancipacije ove vrste išao je vrlo sporo. Pristizanjem u javni život prvih Muslimana intelektualaca jačala je struja naprednjih i njihova uloga je rasla i u toku borbe za školsku autonomiju. Najizrazitiji sukob naprednjih i konzervativnijih Muslimana, kada se radilo o školovanju njihove djece, izbio je 1910. godine, u Bosansko-hercegovačkom saboru, kada je bilo na dnevnom redu pitanje zakona o obaveznoj nastavi. Za cijelo vrijeme okupacije, pa i mnogo poslije toga, mali procenat muslimanske djece upisivao se u državne škole, a pošto su i raniji i reformisani mektebi pružali nizak nivo obrazovanja, osnovno školovanje Muslimana u Bosni i Hercegovini znatno je zaostajalo iza školovanja Srba i Hrvata, iako je i ovo školovanje bilo sasvim pri dnu skale evropskog školovanja u ovom periodu.

Govoreći o osnovnim školama iz ovog perioda, treba istaći još dva oblika osnovnog školovanja u Bosni i Hercegovini. Naime, okupacijom naših krajeva, u Bosnu i Hercegovinu se doselio relativno veliki broj stranih državljan. Okupatorska armija, više činovništvo, stručno radništvo u industriji itd. regrutovano je pretežno iz redova stranaca. Dodamo li tome i masovnije naseljavanje stranog stanovništva u Bosanskoj Krajini i Posavini, vidjećemo kako je prvih godina okupacije procenat tuđeg stanovništva bio u stalnom porastu. Jedan oblik takvog školovanja bile su takozvane privatne škole, u kojima se nastava održavala na njemačkom ili mađarskom jeziku. Ovim školama država je davala subvenciju, a većinu materijalnih troškova podmirivala su preduzeća, ustanove u kojima su radili dječiji roditelji, a za neke škole postojali su i posebni fondovi.

Među prvim privatnim školama koje je odobrila Zemaljska vlada spominje se 1889. godine škola »Bolesničkog i potpornog fonda« u Sarajevu, u kojoj je nastava izvođena na njemačkom jeziku.¹²⁶ Četiri godine kasnije Zemaljska vlada, pored ove škole, daje dotaciju »Privatnoj osnovnoj školi Beti Siladi« u Sarajevu; Privatnoj školi Jovana Vajs u Sarajevu i Privatnoj osnovnoj školi Gašpara Bagdanija u Tuzli.¹²⁷ Broj privatnih škola kasnije se počevavao. U školskoj godini 1912/13. radile su sljedeće privatne ško-

¹²⁶ ARBiHZV, br. 6269/BH 1889. god.

¹²⁷ I b i d e m , br. 14505/BH 1893. god.

le: u Brčkom, na mađarskom jeziku; osnovna škola u Drvaru, na njemačkom jeziku, za djecu industrijskog preduzeća Oto Štajbajs, u Jajcu za djecu dioničarskog električarskog društva, osnovna škola u Lukavcu, na njemačkom jeziku, za djecu preduzeća Solvaj, Njemačka osnovna škola časnih sestara u Mostaru, privatna osnovna škola sa mađarskim nastavnim jezikom, u Mostaru, osnovna škola u Potocima, za djecu namještenika industrije Oto Štajbajs, na njemačkom jeziku, dvije privatne osnovne škole u Sarajevu, na mađarskom jeziku, i privatna osnovna škola u Bosanskom Brodu, na njemačkom jeziku.¹²⁸

Privatne škole, naročito mađarske, davale su besplatno pribor, udžbenike, a ponekad odjeću i hranu učenicima, sa tendencijom da u njih privuku i domaću djecu. Tako je, na primjer, u mađarskim školama u Sarajevu bilo, pored mađarske djece, i učenika sve tri domaće vjeroispovijesti.¹²⁹

Uz ove škole treba spomenuti i posebna odjeljenja sa nastavnim njemačkim jezikom pri državnim osnovnim školama u Kreki, Tuzli, Zenici i Tesliću.

Već u drugoj godini okupacije počelo je naseljavanje kolonista u Bosni. Zauzimana su najplodnija i najžitorodnija područja u Bosni (Posavina i Semberija). Prvi kolonisti doselili su se iz Njemačke, iz okoline Hanovera. Poslije sukoba koji su izbili između protestanata i katolika u ranijoj postojbini, nije bilo teško pokrenuti katolike, koji su bili u manjini, prema Bosni, gdje su im obećavane i povlastice. Prvi kolonisti naseljeni su u Lijevču Polju. Kolonizacija je trajala sve do 1905. godine. Kasniji kolonisti su doseljavani uglavnom iz Galicije, Bukovine, današnje Vojvodine itd. a naseljavali su se uz Savu, od Broda, nizvodno do Drine, i uz Drinu, prema Zvorniku. Za djecu kolonista otvarane su škole na maternjem jeziku. Neke od tih škola finansirala je država, i njihovo otvaranje navedeno je ranije, među drugim školama, dok su neke druge škole bile izdržavane od kolonija ili nekih fondacija iz Njemačke.¹³⁰ Prva škola za djecu kolonista za koju je Vlada dala saglasnost, otvorena je 1889. godine u Franc-Jozef Feldu kod Bijeljine.¹³¹

¹²⁸ Vojislav Bogićević: *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463—1918.* Str. 246—247.

¹²⁹ »Srpska omladina« Sarajevo. God. 1912. Br. 3 i 4. Đorđe Pejanović: Mađarske i njemačke škole kod nas. Str. 79—82.

¹³⁰ U Bosni su postojale sljedeće njemačke kolonije: Vindhorst (gornji, donji i srednji), Banja Luka, Rudolfštal (Banja Luka), Šibovska (Prnjavor), Vrboska (Bos. Gradiška), Kenigsfeld (Bos. Gradiška), Trošelje (Bos. Gradiška), Šucberg (Prnjavor), Korace (Derventa), Ularice (Doboj), Opsičko (Banja Luka), Branovac (Bos. Dubica), Prosara (Bos. Dubica), Franc-Jozef Feld (Bijeljina), Dugopolje (Zvornik), Branjevo (Zvornik), Bosinci (Derventa), Kalendarovci (Derventa), Brezovo Polje (Brčko) i Svilaj (Derventa).

¹³¹ ARBiHZV, br. 715/BH 1888. god.

Naveli smo ranije da je prva inicijativa iz naroda za osnivanje državnih škola došla iz Ljubuškog. Završavajući poglavlje o osnivanju škola, napominjemo da ni u štampi ni u arhivskim dokumentima nismo nailazili na zahtjeve za otvaranje škola. Prema tome, mreža osnovnih škola širena je pretežno, odozgo. Manje interesovanje za ovim školovanjem motivisano je sa više činjenica, kao što su opšta zaostalost i nepismenost, zatim postojanje konfesionalnih škola koje su stanovništву bile bliže i, na kraju, već ranije naglašena animoznost muslimanskog stanovništva prema interkonfesionalnim školama. Svemu ovom treba dodati i činjenicu da su u ovom periodu, kao i kasnije, seljaci zadržavali djecu da ne idu u školu, da bi čuvala stoku ili obavljala lakše poljske rade.

Šta je, u stvari, predstavljala cijelokupna mreža državnih škola u pogledu obuhvatanja djece osnovnim školama, a posebno šta je ta mržnja realno značila, kada se radilo o obaveznoj nastavi, a ta se obaveza prividno zakonom ustanovala, navećemo samo primjer iz 1912. godine, dakle prve godine kada je obavezna nastava stupila na snagu. Te godine postojala je 331 državna škola, 116 pravoslavnih, 28 katoličkih, 2 evangelističke i 10 privatnih, — ukupno 487 škola. Ovim školama bilo je obuhvaćeno 42.578 učenika. Na područjima do četiri kilometra, sa kojih su djeca mogla posjećivati školu, te godine stanovalo je ukupno 46,29% stanovništva Bosne i Hercegovine, a školom je bilo obuhvaćeno ukupno 26,75% djece dorasle za školu. U procenat neobuhvaćene djece nisu računata ženska muslimanska djeca, a to je još porazniji podatak. Ovaj procenat do kraja okupacije nešto se povećavao, iako ne mnogo.

Pored osnovnih škola, opismenjavanje je, istina, neznatno, vršeno putem analfabetskih tečajeva. Ovaj oblik prosvjetnog rada Zemaljska vlada je uvela kao protutežu privatnoj inicijativi u ovom pogledu. Naime, nacionalna kulturno-prosvjetna društva, a naročito »Prosvjeta«, počela su organizovati tečajeve za nepismene. Zabranjivati jedan oblik prosvjećivanja bilo je nepopularno. Stoga je Vlada 1907. godine donijela naredbu o otvaranju vlastitih analfabetskih tečajeva.¹³² Pošto su i dalje privatni tečajevi za nepismene bili brojniji i uspješniji, to je Zemaljska vlada 1910. godine donijela novu naredbu.¹³³ Ova naredba je više sračunata na to kako će se ograničavati privatni, nego kako bi se organizovali vlastiti tečajevi. Tu su propisani uslovi rada kao u redovnoj školi, zatim neki stavovi više policijskog, nego prosvjetnog karaktera, a to je dovodilo u mnogo teži položaj privatne organizatore analfabetskih tečajeva. Vladini tečajevi u cijelini obuhvatili su malo broj nepismenih i dali još manji broj pismenih.

¹³² Školski glasnik. 1916. Str. 104—105.

¹³³ Školski glasnik. 1911. Str. 236—237.

Izgradnja i izdržavanje osnovnih škola

Prve škole koje je Austro-Ugarska otvorila u Bosni i Hercegovini radile su u zatečenim privatnim prostorijama. To su bile ili zgrade u kojima je radila ranija konfesionalna škola, ili su za potrebe škole adaptirane druge prostorije. Tek od godine 1886. počinju se graditi nove zgrade za škole. Godine 1884. donesena je posebna naredba o izgradnji škola. Tu je predviđeno lociranje škole, dimenzije prostorija, osvjetljenje, higijenski uslovi, grijanje itd. Predviđeni su i izdaci u pogledu nabavljanja klupa i drugog školskog namještaja.¹³⁴ Sest godina kasnije, u novembru 1890. godine, Vlada donosi novu naredbu o školskim zgradama u kojoj se, uglavnom, pooštravaju zahtjevi u pogledu onih okružnih i drugih vlasti, koji se nisu pridržavali ranije propisanih uslova za izgradnju škola.¹³⁵ Od godine 1886. do 1906., dakle za dvadeset godina, izgrađeno je ukupno 105 novih škola i dograđeno desetak, a za to je utrošeno ukupno 1,870.194,57 kruna.¹³⁶ Građeno je, dakle, prosječno po pet škola godišnje, što je uslovjavalo suviše sporo širenje mreže osnovnih škola u Bosni i Hercegovini. Taj tempo je kasnije nešto usporen, a posljednje četiri godine austrougarske vladavine nisu se, gotovo, ni gradile nove škole. Zemljište za izgradnju škola ustupala je opština iz erara ili je otkupljeno od privatnih posjednika. Tamo gdje se nije mogla postići saglasnost sa privatnim licima u pogledu otkupa, vršena je eksproprijacija.¹³⁷ Treba istaći da su škole relativno dobro snabdjevene namještajem, učilima, a u kasnijim godinama i udžbenicima. Zemaljska vlada je zadržala za sebe pravo da odobrava planove i programe za nove škole.

Uz škole je obezbjeđivana i voda. Tamo gdje nije bilo živih voda pravile su se cisterne za kišnicu. Uz većinu škola na selu, pravljeni su stanovi za učitelja, i to najčešće pod krovom same škole. Školski vrtovi su smatrani obaveznim sastavnim dijelom škole na selu, a i u gradu, gdje god je to bilo prostorno moguće, školi je dato zemljište za školski vrt. O ulozi školskog vrta biće kasnije nešto više govora.

Prilikom lociranja novih škola polazilo se sa stanovišta da škola ne bude udaljenija od roditeljskog doma više od četiri kilometra. To je utvrđeno i zakonom o obaveznoj nastavi, gdje se predviđalo da djeca udaljena od škole više od 4 km nisu obavezna posjećivati nastavu. Istina, idealna školska mreža se ne može nikad

¹³⁴ Školski glasnik. 1917. Str. 21—26.

¹³⁵ Školski glasnik. 1917. Str. 26—27.

¹³⁶ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. 1906. Str. 578—579.

¹³⁷ ARBiHZV, br. 6584/BH. 1887. g.

tkao postaviti da ne bude đačkih kuća od škole udaljenijih od 4 km. Kako je u tom pogledu stajala Bosna i Hercegovina, na većemo primjer školske mreže iz 1912. godine, kada je od 2.325 naselja za koja se smatralo da imaju školu, bilo 612 zaseoka kojima je škola bila udaljenija od četiri kilometra.

U vezi sa izdržavanjem osnovnih škola, odmah u početku stalo se na stanovište da »troškove javnih osnovnih škola snose u principu političke opštine, a do njihovog formiranja troškovi će se podmirivati iz erara«.¹³⁸ Takav oblik izdržavanja osnovnih škola ostao je, sa manjim ili većim odstupanjima, do kraja okupacije. U nekim školskim godinama sredstva koja su odvajale opštine bila su nešto iznad pedeset procenata, a u drugim, opet, veći dio troškova je godinama snosila Vlada.

Za prvih 25 godina okupacije, za izdržavanje osnovnog školstva utrošeno je ukupno 12.581.188 kruna, od čega na Vladu otpada 6.758.442 a na opštine 5.822.746. Takav odnos zadržan je, manje-više, i kasnije. Zakonom o osnivanju, izdržavanju i nadziranju zavoda za nastavu i odgoj djece koji je donesen 1913. godine: »Svaka je gradska i seoska opština, principijelno dužna, da o svom trošku osniva i izdržava potrebne narodne škole. Općinama, koje ne mogu same osnivati i izdržavati svoje narodne škole, davaće se prinosi iz zemaljskih sredstava, ako već troše u školske svrhe pos-totak svojih prihoda.«¹³⁹

Opštine su bile relativno male administrativno-teritorijalne jedinice. Stoga se češće događalo da u jednu školu idu djeca iz dvije ili više opština. Zakonom je bilo utvrđeno da se troškovi takvih škola snose proporcionalno. Opštine iz kojih su djeca išla u zajedničku školu, činile su, zajedno, školsku opštinu. Takvu opštinu predstavljao je zajednički školski odbor. Naime, Zakon o javnoj nastavi predviđao je da uz svaku školu postoji školski odbor. U gradovima u sastav školskog odbora ulazio je gradonačelnik, četiri pismena građanina koje je biralo opštinsko zastupstvo, upravitelj škole, vjeroučitelji i školski ljekar. U seoskim školama u odbor su ulazili seoski knez, »tri po mogućnosti pismena lica« i upravitelj škole. U školski odbor zajedničkih škola ulazili su knezovi (muktari) i po jedno lice iz svake opštine.¹⁴⁰ Školski odbor bri-nuo se o upisu u školu, pohađanju nastave i o još nekim pitanjima izdržavanja škola.

¹³⁸ ARBiHZM, br. 5031/BH 1879.

¹³⁹ Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. 1913. Str. 83.

¹⁴⁰ Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. 1911. Str. 202.

Nastavni plan i udžbenici

U pogledu obrazovanja i vaspitanja omladine u Bosni i Hercegovini, a koje se prvenstveno ogleda kroz nastavne programe i udžbenike, okupatorski režim je, bez sumnje, polazio sa stanovišta da se ove škole, uglavnom, ne udaljavaju od ostalih osnovnih škola u Monarhiji. Međutim, utvrđujući prve nastavne osnove, moralo se polaziti od minimalnih zahtjeva. Okupacija je zatekla, kao što je ranije rečeno, jedan broj konfesionalnih škola, dobro organizovanih u gradovima. Prema tome, nove škole, kojima je trebalo utirati putove, nisu smjele ići ispod nivoa zatećenih škola, a uslovi to u početku nisu omogućavali. Stoga se Zemaljska vlada pri otvaranju škola u početku orijentisala na to da nove škole otvara tamo gdje nije bilo drugih škola, a da u većim gradovima obezbjedi nastavu koja ne bi zaostajala za konfesionalnim školama u tim mjestima. Otuda odmah u početku dolazi do dvojnih programa i do dvojnih kriterija o tome ko može biti nastavnik osnovne škole. Dolazi, dakle, do podjele na gradske i seoske škole.

Prva nastavna osnova utvrđena je za jednogodišnji tečaj sa kojim, u stvari, i počinje novo osnovno školstvo u Bosni i Hercegovini. Za tečaj je predviđeno da se uči maternji jezik koji je kratko nazvan hrvatskim, a kasnije zemaljskim i bosanskim, zatim račun i nešto malo iz zemljopisa i prirodnih nauka; povrтарstvo, voćarstvo i pčelarstvo izučavano je praktično, u školskom vrtu, koji je uređen uz zgradu u kojoj je tečaj radio.¹⁴¹ Treba napomenuti da je u čitavom ovom periodu poljoprivrednoj nastavi i školskim vrtovima pridavan veliki značaj i da je od toga mnogo očekivano. Prenoseći iskustva škola iz Monarhije, Zemaljska vlada je imala namjeru da putem škola unapređuje poljoprivrednu proizvodnju, a posebno da tim putem uvodi nove poljoprivredne kulture. Već 1884. godine donesena je opširna naredba o školskim vrtovima.¹⁴² Ustanovljeno je, pored ostalog, i zvanje »školski seljak«. To je bio imućniji seljak u blizini škole koji je stavljao na raspolaganje svoju zemlju za školske opite. Vlada je pružala izdašniju materijalnu pomoć ovim seljacima.¹⁴³ Škole su besplatno dobivale sjeme, stručna uputstva i poljoprivrednu štampu. Pošto se duvan zbog monopola nije mogao saditi u školskim vrtovima, to je učitelj, po naredbi Vlade, morao voditi djecu na duvaništa, u krajevima gdje se sadio duvan.¹⁴⁴

¹⁴¹ Školski vjesnik. 1894. Str. 50—51.

¹⁴² Zbornik zakona i naredaba za BiH. 1884. Str. 601—612.

¹⁴³ Učitelj Stanislav Majstorović naveo je 1906. g. u Školskom vjesniku da je te godine »školski seljak« u selu Dvorovi kod Bijeljine dobio »potporu za uređenje gospodarstva 300 kruna; na nabavku rasne krave 90 kruna; za nabavku jednog para berkširskih svinja 40 kruna; a za ovna karakula 10 kruna; za rasnu perad 15 kruna; za razna sjemena 50 kruna i za nove sorte voća 240 kruna«.

¹⁴⁴ Školski vjesnik. 1915. Str. 165.

Utvrđujući nastavni program za osnovne škole u kojima su predavali podoficiri, rečeno je da će se u školama predavati: »domaći jezik, čitanje, pisanje, religija, a uz to pjevanje i gimnastika, kasnije, zavisno od okolnosti i uspjeha đaka može se predavati geografija, istorija, nauka o privredi i poljoprivredi«.¹⁴⁵

Osnivajući prve gradske škole, u pogledu nastavnog programa moralо se, iz ranije navedenih razloga, ići na jedan kompletniji i po obrazovnom nivou viši program. Za ove škole su, kao obavezna nastava, uvedeni sljedeći predmeti: »bosanski-zemaljski jezik, religija, račun, lijepo pisanje, zemljopis i istorija, prirodne nauke, geometrija, pjevanje, gimnastika, zemljoradnja i privreda, ženski ručni rad i u III i IV razredu po dva časa njemačkog jezika«.¹⁴⁶ Godine 1891. ukinuta je obaveza učenja njemačkog jezika i ostavljen je kao fakultativni predmet. Devedesetih godina ujednačen je program.¹⁴⁷ Nastava za sve državne škole izgledala je ovako:

Učevni predmeti	I	II	III	IV
	R a z r e d			
vjerouauka	2	2	2	2
jezikoslovje (u I i II razredu zorna i jezikoslovna nastava)	14	10	7	7
računstvo	5	5	5	5
zemljopis i povijest	—	—	3	3
prirodopisne nauke	—	—	3	3
krasnopis	—	4	2	2
gospodarstvo i kućanstvo	—	—	1	1
geometrijsko oblikovanje i crtanje	—	1	2	2
njemački jezik (od 1891. fakultativan)	—	—	2	2
pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2
gimnastika	2/2	2/2	2/2	2/2
ukupno	23	24	29	29

Ovaj program, sa manjim izmjenama, ostao je do kraja okupacije. Izmjene su se odnosile na konkretne mogućnosti u pogledu izvođenja nastave pojedinih predmeta, a najčešće se radilo o nastavnim predmetima poljoprivreda i ženski ručni rad. Osim toga, obim programa zavisio je i od broja učitelja u odnosu na broj đaka u jednoj školi. Naime, ako je jedan učitelj radio samo u jednom razredu, morao se držati veći broj nedjeljnih časova po predmetima. Međutim, tamo gdje je učitelj radio sa dva ili sa sva četiri razreda, nije se mogao održati puni broj časova i puni program.

¹⁴⁵ ARBiHZM, br. 3964/BH. 1880.

¹⁴⁶ ARBiHZM, br. 8875/BH. 1880.

¹⁴⁷ Školski vjesnik. 1894. Str. 157.

Odlukom Zemaljske vlade broj 147139 od 4. septembra 1909. godine, utvrđena je »organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini«. Ovom organizacijom predviđeni su sljedeći maksimalni i minimalni nastavni planovi:

Maksimalni:

Godište	I	II	III	IV
Vjeronomaka	2	2	2	2
Jezikoslovje (zorna nastava)	12	9	6	6
Račun	4	4	4	4
Zemljopis i povijest	—	—	3	3
Prirodne nauke	—	—	3	3
Krasnopsis	—	4	2	2
Geometrijsko oblikoslovje i crtanje	—	1	2	2
Gospodarstvo	—	—	1	1
Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2
Gimnastika	2/2	2/2	2/2	2/2
ukupno	20	22	25	25

Minimalni:

Godište	I	II	III	IV
Vjeronomaka	2	2	2	2
Jezikoslovje (zorna nastava)	10	9	5	5
Račun	4	4	3	3
Zemljopis i povijest	—	—	2	2
Prirodne nauke	—	—	2	2
Krasnopsis	—	3	2	2
Geometrijsko oblikoslovje i crtanje	—	1	2	2
Gospodarstvo	—	—	1	1
Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2
Gimnastika	2/2	2/2	2/2	2/2
ukupno	18	21	21	21

U »Organizaciji narodnih škola u Bosni i Hercegovini«, pored jednog i drugog plana, utvrđeni su za oba plana i nastavni programi. Za sve predmete istaknut je nastavni cilj, a zatim je navedeno nastavno gradivo po razredima. U programima za pojedine predmete utvrđene su elementarne pouke iz pojedinih nastavnih oblasti, manje ili više u onom obimu u kome se to učilo u školama prije i poslije okupacije. Ono što je za ovaj program karakteristično ima više idejno-političko obilježje, nego što bi to bila nastavno-didaktička osobina. Naime, iako je dvije godine prije »Organizacije« donesena odluka da se maternji jezik naziva srpsko-hrvatskim, mjesto ranijeg naziva bosanski, u ovom programu je to izbjegnuto, i to je kao školski predmet nazvano jezikoslovljem.

Nastavni ciljevi i programi za zemljopis i istoriju ne idu dalje od Bosne i Hercegovine i Austro-Ugarske Monarhije. Ni u jednom ni u drugom predmetu se ne spominju susjedne jugoslovenske zemlje, ni istorijski dogodaji u njima, a to je, bez dvojbe, učinjeno da se ne bi učenici i učitelji dovodili u iskušenje da Bosnu i Hercegovinu, njihovu istoriju i geografiju povezuju sa susjednim krajevima, prije svega sa Hrvatskom i Srbijom. Karakteristično je takođe da se u uputstvima za nastavu istorije ističe da se obavezno pročitaju iz čitanke članci Carica Marija Terezija, Car Josip II, Franjo I, Budim Pešta i Prag itd.

Učenje maternjeg jezika i dva pisma (latinica i cirilica), te pravopisa bilo je češće predmet diskusija i zauzimanja različitih stavova. Odmah u početku, u avgustu 1879. godine, jezik je nazvan hrvatskim, da bi se već u idućem mjesecu odustalo od toga i jezik je, kao nastavni predmet, nazvan zemaljskim, a kasnije bosanskim. Jedno vrijeme je jezik nazivan nekad bosanskim, nekad zemaljskim. U nekim programima su se upotrebljavala obadva pridjeva (bosansko-zemaljski). Dolaskom Kalaja i propagiranjem bosanske nacije, u zvaničnim nazivima otpada termin zemaljski i jezik se zove bosanskim. Vlada se suprotstavljala terminima hrvatski ili srpski gdje god su se, i bilo u kom svojstvu pojavljivali. Osnovne škole za djecu pravoslavnih roditelja su se od polovine prošlog vijeka zvalе srpskim školama. Međutim, odmah u početku pojavili su se prigovori, a kasnije i zabranjivanje takvog naziva. Sačuvan je veliki broj dokumenata iz kojih se vidi prepiska i konsultovanje Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija oko naziva srpskih škola u Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Gacku, Nevesiju, Varcar Vakufu itd. Tek 1907. godine srpskohrvatski jezik dobio je pravo građanstva u školskoj nastavi.¹⁴⁸ Naredbom Zemaljske vlade iz 1880. godine određeno je da se u osnovnim školama uče obadva pisma.¹⁴⁹ U pogledu redoslijeda izučavanja određeno je da se tamo gdje je većina učenika muslimanske i katoličke vjere uči prvo latinica, a gdje je veći broj djece pravoslavne vjere, treba početi sa cirilicom. Ova dva pisma su i kasnije, pored ostalog, služila okupatoru za konfrontiranje stanovništva po vjeroispovijedima. U početku je u školskoj administraciji upotrebljavana samo latinica, dok su kasnije, u tom pogledu, izjednačena oba pisma. U pogledu redoslijeda izučavanja latinice i cirilice stanje se nešto promjenilo 1910. godine, kada je određeno da se roditelji muslimanske djece usmeno ili pismeno izjasne o pismu za koje žele da njihova djeca prvo uče.¹⁵⁰ Godine 1915. ukinuta je najprije cirilica u javnom pismenom saobraćaju, a nedjelju dana kasnije ukinuta je i u osnovnoj nastavi, kako u pogledu učenja, tako i u cijeloj školskoj administraciji i udžbenicima. Ostavljena je je-

¹⁴⁸ ARBiHZV, br. 168.539 od 4. 10. 1907.

¹⁴⁹ I b i d e m , br. 9223 od 16. 5. 1880.

¹⁵⁰ Školski vjesnik. 1910. Str. 304.

dino mogućnost da se pravoslavni vjeroučitelji mogu u nastavi služiti cirilicom i da mogu ako to žele i djecu podučavati u ovom pismu.¹⁵¹

Vukov-Daničićev pravopis upotrebljavao se u Bosni i Hercegovini prije okupacije. Tim pravopisom služili su se listovi, časopisi a i drugi štampani tekstovi u osnovi su imali ovaj pravopis. Zatečene škole, kao i njihovi udžbenici, upotrebljavali su takođe ovaj pravopis. To je, vjerojatno, i dalo povoda Zemaljskoj vladai da 1883. godine zvanično uvede Vukov-Daničićev pravopis sa fonetskim pisanjem. Godine 1892. izvršene su manje izmjene u pravopisu. Zemaljska vlada je obrazovala komisiju u kojoj su učestvovali predstavnici sve tri vjeroispovijesti. Izvještavajući o tome Zagledničko ministarstvo finansija, Vlada šire obrazlaže čime se ranije rukovodila prilikom zavođenja Vukovog pravopisa i fonetskog pisma. Pored ostalog, naglašava se da se: »prije kratkog vremena Kraljevaska zemaljska vlada u Zagrebu odlučila takođe za uvođenje fonetskog pravopisa u školskim knjigama«.¹⁵² Izmjenjeni pravopis zadržao se do 1912. godine. Neka pitanja jezika i pravopisa pokrenuta su u sjednicama Sabora Bosne i Hercegovine. Tim povodom osnovana je i komisija za reviziju pravopisa, u kojoj su pored stručnjaka sarađivali i saborski poslanici (Šćepan Grdić, Osman Nuri Hadžić, Petar Kočić i Safet-beg Bašagić). Krajem 1912. godine Komisija je okončala rad i utvrđene su izmjene u pravopisu.¹⁵³ Iako su ove izmjene motivisane nastalim promjenama i uticajima spolja i iznutra, nije se u osnovi mijenjao duh Vukovog i Daničićeve pravopisa, koji je u školama ostao do kraja okupacije.

Što se tiče nastavnih programa za osnovne škole, u principu se polazilo sa stanovišta da se primjenjuju nastavni programi koji su bili na snazi u osnovnim školama u Monarhiji, pa su kao uzor služili programi po kojima se učilo u Hrvatskoj i Slavoniji. Okupator je, razumije se, neke stvari iz programa drugih zemalja morao mijenjati i prilagođavati prema nacionalnoj i vjerskoj strukturi stanovništva, a posebno prema vaspitnim ciljevima koji su se tražili od osnovnog školstva u Bosni i Hercegovini. Ti programi nisu fiksno i za duži peirod utvrđivani. Programe su, manje više, odražavali udžbenici, i po stavovima i diskusijama o udžbenicima najbolje se vide obrazovne i vaspitne intencije. Udžbenici su u prvo vrijeme dolazili iz Zagreba, pa je prema tome prije nastao udžbenik nego program. U daljem procesu, ponekad i u ponečemu, vršene su izmjene u programima koje su nalazile svoje mjesto u kasnijim udžbenicima, koji su se posebno štampali za škole u Bosni i Hercegovini.

¹⁵¹ Školski vjesnik. 1915. Str. 214.

¹⁵² ARBiHZM, br. 10.508/BH. 1892.

¹⁵³ ARBiHZV, br. 199.156/B-Z. 1912. g.

Sa prvim udžbenicima koji su se nabavljali sa strane javljaju se i prvi problemi. U njima je bilo tekstova od kojih su zazirali Muslimani, dok je srpska javnost bila nezadovoljna, pored ostalog, i etimološkim pravopisom kojim su pisane školske knjige¹⁵⁴. To je davalо povoda Zemaljskoj vladi da misli o vlastitim udžbenicima za Bosnu i Hercegovinu, u kojima bi se održavala neka ravnoteža u odnosu na nacionalnu strukturu stanovništva.

Zemaljska vlada obrazlaže Zajedničkom ministarstvu finansija 1883. godine potrebu hitne izrade udžbenika za osnovne škole sa zhatjevom da se pišu fonetskim pravopisom i južnim narječjem, a da se štampaju u obadva pisma. Uz obrazloženje se navodi da je pravoslavnih koji se služe fonetskim pravopisom najviše, i da oni imaju najbolje konfesionalne škole. Zajedničko ministarstvo finansija se solidarisalo sa prijedlogom Vlade i izdalo nalog Dvorskoj kancelariji da priprema udžbenike.¹⁵⁵

Prvi domaći udžbenik pojavio se 1883. godine. To je bila »Prva čitanka«, u stvari neka kombinacija bukvara i čitanke. Godinu dana kasnije izašla je iz štampe »Druga čitanka«, da bi 1887. godine učenici dobili i »Treću čitanku« i »Četvrtu čitanku«. Te iste godine štampan je i prvi udžbenik geografije: »Zemljopis za III razred«. Još 1884. godine Zemaljska vlada je predložila Zajedničkom ministarstvu finansija izdavanje zemljopisa. I rukopis je bio gotov. Interesantni su i politički motivi u prijedlogu za izdavanje zemljopisa. Vlada otvoreno piše da se zemljopis predlaže više iz političkih nego iz didaktičkih razloga, da bi učenici saznali da Bosna i Hercegovina čini jedan dio Austro-Ugarske Monarhije. Objasnjavajući koncept udžbenika, Vlada piše: »Ovdje se odustalo od principa koji važi za osnovne škole u Monarhiji — da se najprije opiše površina zemlje, zatim poznavanje domovine (u ovom slučaju to bi bila Bosna i Hercegovina), a onda tek Austro-ugarske Monarhije, nakon čega slijedi sve ostalo. Ako bi se ovako uradilo onda bi se Bosna i Hercegovina prikazala prije i odvojeno od Monarhije. Prema tome je iz političkih razloga ovaj redoslijed knjige za potrebe osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, napušten, pa je urađeno kako je rečeno, to jest Austro-Ugarska pa uz nju Bosna i Hercegovina kao njen dio.«¹⁵⁶

»Prva računica« i »Druga računica« objavljene su 1888. godine, a godinu dana kasnije »Treća računica« i »Četvrta računica«. »Povijest Bosne i Hercegovine za osnovne škole« izašla je iz štampe 1893. godine.¹⁵⁷ Uz čitanke je objavljivan i kraći dodatak grama-tike, a uz računice — dodatak geometrije. Svi udžbenici štampani

¹⁵⁴ Ljuboje Dlustuš: Školske knjige. »Školski vjesnik«, 1894. Str. 100—101.

¹⁵⁵ ARBiHZM, br. 2513/BH. 1883.

¹⁵⁶ ARBiHZM, br. 968/BH 1884.

¹⁵⁷ Ljuboje Dlustuš: Priređivanje novih školskih knjiga. »Školski vjesnik«. 1894. Str. 158.

su u obadva pisma. Vlada je, s pravom, polazila sa stanovišta da nivo obrazovanja i pravac vaspitanja učenika više određuje udžbenik, nego nastavni plan i program. Stoga je ovom pitanju u čitavom periodu poklanjala veliku pažnju. Društvene nauke, a posebno istorija, privlačile su najveću pažnju. Zajednički ministar finansija, Kalaj, koji se i sam bavio pisanjem istorije, nekada je lično intervenisao povodom nekih udžbenika.¹⁵⁸ Interesantna je, na primjer, sudbina gramatike bosanskog jezika, iako ovaj udžbenik nije bio prvenstveno namijenjen osnovnoj školi. Naime, nastavnik gimnazije, Franc Vuletić, napisao je rukopis za Gramatiku bosanskog jezika. Zemaljska vlada se obraća Zajedničkom ministarstvu finansija s molbom da se taj tekst, kao i naziv jezika preispita.¹⁵⁹ Vuletić se u tekstu ograđuje od naziva »bosanski«, navodeći da je to upotrijebio po izričitom zahtjevu Zemaljske vlade. Zajedničko ministarstvo je konzultovalo poznatog lingvistu Miklošića. U pogledu naziva jezika Miklošić predlaže da se može nazvati srpskim ili hrvatskim imenom, napominjući da bi dobro bilo da se u tom pogledu čuje mišljenje stručnjaka Davorina Bedjanića, inače direktora gimnazije u Sarajevu. Nismo mogli do kraja po dokumentima pratiti proces rada i razgovora o ovom pitanju, ali je gramatika poslije pet godina štampana pod imenom bosanskog jezika. Sve ovo, kao i veći broj intervencija Zemaljske vlade u pogledu upotrebe i zabrane udžbenika u srpskim osnovnim školama¹⁶⁰ pokazuje sa kakvom budnošću je praćen svaki detalj kako se ne bi dogodilo da u ovaj ili onaj udžbenik uđe nešto što bi kod učenika moglo buditi neka osjećanja nepoželjna za ciljeve vaspitanja u cjelini, a posebno kada se radilo o nacionalnoj svijesti učenika ili učitelja. Sačuvani arhivski dokumenti o politici udžbenika nedvosmisleno svjedoče o tome kako je Zemaljska vlada bila nesigurna i nesamostalna kada se radilo o idejno-političkim pitanjima nastave i vaspitanja, pa se i za sasvim sitna pitanja obraćala Zajedničkom ministarstvu finansija i tražila saglasnost ili odobrenje. Svi, dakle, konci ove vrste, sticali su se u Beču. Zemaljska vlada nije bila sigurna, ili nije imala ovlaštenja da, na primjer, odobri ili zabrani jedan udžbenik u konfesionalnim školama, nego je tražila odobrenje iz Beča.¹⁶¹ Za idejno-političku stranu udžbenika bio je zainteresovan i sarajevski nadbiskup Štadler. On je samoinicijativno ponudio Zemaljskoj vladi da se obrazuju dvije komisije za pregled udžbenika. Jedna bi se bavila sadržajem udžbenika. »Drugoj komisiji spada da u posljednjoj cenzuri podvrgne knjige koje je prva komisija već preporučila, pri čemu se radi samo o tome, da se konstatuje da se u

¹⁵⁸ ARBiHZM, br. 2340/BH. 1883.

¹⁵⁹ I b i d e m , br. 4364/BH. 1885.

¹⁶⁰ ARBiHZM, br. 5158/BH. 1882.

¹⁶¹ I b i d e m , br. 1703/BH. 1881.

knjigama koje se stavljuju na upotrebu ne nalazi, otvoreno ili prikriveno, nešto što bi moglo vrijedati vjersko uvjerenje učenika, ili što bi makar i izdaleka moglo potkopavati lijepe običaje i po zakonu postojeći scijalni poredak.¹⁶² Za obadvije komisije Štadler, pored ostalih, predlaže lica iz nadbiskupskog ordinarijata.

Organizacija škole i nastave

U pogledu organizaciono-nastavnih pitanja u osnovnim školama Zemaljska vlada i Zajedničko ministarstvo finansija polazili su sa stanovišta da ta pitanja treba rješavati onako kako je to već učinjeno u odgovarajućim školama u Monarhiji. To se, međutim, u početku, pa i relativno duže vrijeme, nije moglo sproviditi, jer to nisu omogućavale prilike. Nijedan od odlučujućih faktora dobro organizovane škole nije bio zadovljavajući. Osim toga, morala se, bar donekle, uzimati u obzir i zatečena tradicija u pogledu školovanja.

Prvi organizacioni propis Vlada je donijela krajem juna 1879. godine.¹⁶³ Iako je ovaj propis (»Osnovne odredbe za organizaciju narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini«) imao vrlo kratak tekst, u njemu su istaknuta mnoga pitanja, počevši od zadataka u programima škola, do izgradnje i izdržavanja škola. U ovom dokumentu je istaknut i princip obavezognog pohađanja škole, mada je to bilo daleko od bilo kakvih realnih uslova.

Za prvih dvadeset godina okupacije, više puta je na različite načine, isticano pitanje obavezognog pohađanja škola. Od Zajedničkog ministarstva finansija Zemaljska vlada je zadužena da izradi jedan elaborat o mogućnosti makar i relativne obaveze posjećivanja nastave. Odgovarajući na ovo pitanje Vlada je više isticala realno stanje i mogućnosti, što je svjedočilo o nerealnosti obaveze, nego što bi se za tu obavezu zalagala. Bosansko-hercegovački sabor je to pitanje postavio kao kamen temeljac savremenog školstva.

»Osnovnim odredbama« regulisana su i neka pitanja organizacije školske godine. Interesantno je istaći da se u ovom propisu predviđa da muškoj djeci predaju učitelji a ženskoj djeci učiteljice. Jedan, dakle, zahtjev za koji se unaprijed znalo da se u praksi ne može održati. To nije bila isključiva praksa ni u školama u Monarhiji. Ovo je uvedeno, po svoj prilici, da bi se u školu bezbolnije upisivala muslimanska ženska djeca, kao što je, vjerovatno, iz istih motiva, ovim dokumentom utvrđen petak kao sedmični dan odmora.

¹⁶² ARBiHZM, br. 1640/BH. 1882.

¹⁶³ ARBiHZM, br. 5031/BH. 1879.

Novi propisi koji su dolazili kasnije, razrađivali su detaljnije pojedina pitanja organizacije. Naredbom Zemaljske vlade iz 1884. godine¹⁶⁴ regulisano je pitanje školske godine, koje je sa tim izmjenama ostalo na snazi do kraja okupacije. Školska godina počinje 1. septembra i traje do 30. juna. Određeni su praznici za svaku religiju posebno. Broj školskih praznika zavisio je od broja vjerskih praznika. Pravoslavni su imali 26, katolici 25, muslimani 8 i Jevreji 15 dana u godini kada nisu bili obavezni da pohađaju školu.

Obavezan školski uzrast za osnovnu školu u početku bio je od navršene šeste do dvanaeste godine, kasnije se kao vrijeme upisa uzimalo navršenih sedam godina. Zakonom o obaveznoj nastavi iz 1911. godine muška djeca koja su navršila 11 i ženska djeca sa navršenih 10 godina nisu se mogla upisati u prvi razred osnovne škole. Istim zakonom regulisano je pitanje osnivanja školskih odbora, čiji su zadaci bili, pored ostalih, upis djece u školu i po-hađanje nastave.

Ranije je bilo rečeno kako se mreža škola sporo širila. Međutim, i u školama koje su otvorene bilo je praznih mjesta, zbog toga što se nije upisivao dovoljan broj đaka, ili zbog toga što su učenici češće napuštali školu. Vlada je često opominjala okružne i kotarske vlasti u pogledu posjećivanja nastave.¹⁶⁵ Obavezna osnovna nastava u Bosni i Hercegovini dobiva nešto veći podstrek u Saboru. Doduše, neka nastavna pitanja ozbiljnije je pokretala desetogodišnja borba za crkveno-školsku autonomiju. Iako se borba za autonomiju svodila na položaj konfesionalnih škola (pravoslavnih i muslimanskih), ta borba je inicirala mnoga opšta prosvjetna i obrazovno-vaspitna pitanja škola uopšte. Stoga je politička vlast iz rezultata te borbe izvlačila i neka iskustva u vezi sa organizacijom državnih škola. U Bosansko-hercegovačkom saboru najšire i najžučnije diskusije vodene su upravo kada se radilo o školskim pitanjima. Najkompaktniji i najsolidarniji stavovi poslanika, bez obzira na stranačko opredjeljenje i nacionalnu pri-padnost, ispoljavali su se upravo na pitanjima škole. Izuzetak je ovdje predstavljalo konzervativno krilo muslimanskog poslaničkog kluba kada se radilo o obaveznoj nastavi. Treba, međutim istaći, značaj koji su raspravljanju ovog pitanja pridavali poslanici Muslimani. Sukobi konzervativnih i naprednjih pozitivno su se pre-lamali, a naročito kod mlade muslimanske inteligencije. Iako rezultat ove borbe nije urođio punim plodom, jer zakonom u pogledu obavezne nastave nisu jednako tretirana muslimanska ženska djeca i ostala djeca, diskusija o ovom Zakonu i sam Zakon predstavljaju vrlo značajnu prekretnicu u emancipaciji osnovnog kako je školska mreža po svojim kapacitetima i svojoj rasprost-školovanja Muslimana u Bosni i Hercegovini. Ranije je naglašeno

¹⁶⁴ Školski glasnik. 1911. Str. 68—70.

¹⁶⁵ ARBiHZM, br. 6384/BH. 1893.

ranjenosti bila nemoćna da odgovori Zakonom utvrđenoj obaveznosti osnovne nastave. Međutim, sam princip je otvarao novo poglavlje u istoriji osnovnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Bosansko-hercegovački sabor se, pored nastave, bavio i drugim prosvjetnim i kulturnim pitanjima značajnim za obrazovanje. Ovdje treba naglasiti duge diskusije i uspješnije zalaganje za materijalni položaj i društveni ugled učitelja, za borbu protiv kvarenja narodnog jezika itd.

U pogledu organizacije odjeljenja u školi, Zemaljska vlada je odredila u jednoj naredbi: »Premda pitanje koedukacije imade u pedagoškom svijetu i ozbiljnih zagovoritelja, zemaljska vlada je naročito s obzirom na naše posebne prilike u principu uvijek za to, da se svagdje, gdje god to mjesne prilike dopuštaju, osnivaju samostalne djevojačke osnovne škole, dotično u mješovitim školama zasebna ženska odjeljenja.«¹⁶⁶ Iako se načelno stajalo na stanovništvu protiv koedukacije, odvojene škole ili odvojena odjeljenja u jednoj školi za mušku i žensku djecu, ona je obrazlagana i nekim praktičnim potrebama, na primjer, da ženski ručni rad i neke pouke iz domaćinstva uče samo ženska djeca, zatim da bi u odvojenim školama ili odjeljenjima »muslimanske djevojčice mogле polaziti školu bez prigovora«.¹⁶⁷ Kao minimum koji je propisom zagarantovan određeno je »Da djevojčice imadu bez iznimke sjediti u posebnim klupama i to u najprvim redovima«.¹⁶⁸ Za mješovite škole propisana je posebna obaveza učiteljima, da kako za vrijeme nastave, tako i svuda gdje se djeca okupljaju vrše nadzor »kako se ne bi ništa dogodilo, što bi moglo povrijediti prirođenu nježnost i stidljivost ženske djece«.¹⁶⁹ No, i pored svih ovih stavova kojima je osporovana valjanost koedukacije, praksa u organizovanju odjeljenja u osnovnim školama bila je drukčija. Naime, za cijelo vrijeme okupacije osnovano je svega desetak ženskih osnovnih škola. Najviše je bilo mješovitih škola, a još više mješovitih odjeljenja u jednoj školi.

Prema broju đaka i učitelja koji su radili u školama, škole su bile jednorazredne i višerazredne. Tako su se škole dijelile i nazivale i prije donošenja ranije spomenute »Organizacije narodnih škola u Bosni i Hercegovini«, a ovim propisom to je i ozvaničeno. Pod pojmom razreda podrazumijevala se soba, prostorija u kojoj radi grupa đaka, a ne jedno godište škole. U sasvim malim školama sa malim brojem djece sva četiri godišta osnovne škole radila su zajedno, u jednoj prostoriji, i takva škola nazvana je jednorazrednom. Ako su u školi sva djeca učila u dvije prostorije to je bila dvorazredna škola itd.

¹⁶⁶ Školski glasnik. 1912. Str. 92.

¹⁶⁷ Školski glasnik. 1914. Str. 291.

¹⁶⁸ Školski glasnik. 1912. Str. 93.

¹⁶⁹ Ibidem.

Škole su, kao što je rečeno, bile relativno dobro snabdjevene učilima. Od godine 1893. svaka osnovna škola imala je geografsku kartu Bosne i Hercegovine, specijalno izrađenu za potrebe škola.¹⁷⁰ Škole su kasnije dobile i mapu Austro-Ugarske Monarhije. Velika školska tabla nalazila se u svakom razredu. Škole su imale dosta slika kao pomagala za izučavanje biljnog i životinjskog carstva. Kao nastavna sredstva za izučavanje poljoprivrede, služile su slike i crteži. Za objašnjavanje elementarnih pojava i promjena u hemiji i fizici, služili su razni manji aparati. Tako zvane crtanke i pisanke sa štampanim uglednim tekstovima davali su se učenicima, uglavnom besplatno. Svaki učenik nosio je u školu malu kamenu tablicu na kojoj je u školi pisao. Praktična strana tablice ogledala se u tome što se sve što je napisano moglo lako izbrisati i pisati drugi tekst. Časopis Udrženja učitelja »Učiteljska zora« pokrenuo je 1907. godine, na podsticaj nekih naprednijih evropskih pedagoga, pitanje ukidanja tablica u školama, i njihovo zamjenjivanje papirom i olovkom.¹⁷¹ Pokušaj, međutim, nije uspio, jer su tablice u školama nadživjele i okupaciju.

Škole su imale i svoje priručne biblioteke. Knjige su nabavljanje isključivo po preporuci Vlade ili Zajedničkog ministarstva finansija. Naredbom Zemaljske vlade 1902. godine navedeno je koje knjige i časopise može nabavljati škola.¹⁷² Posebno je bilo zabranjeno nabavljati one knjige i časopise koji su, po ocjeni političke vlasti, smatrane političkom literaturom. Godine 1911. novom naredbom je proširen kriterijum u pogledu nabavke knjiga za školske biblioteke.¹⁷³ Zajedničko ministarstvo finansija ili Zemaljska vlada utvrđivali su poimenično spisak knjiga kojima je trebalo nagraditi bolje učenike u osnovnim školama.

Na kraju školske godine održavali su se ispiti. Ti ispiti imali su, pretežno, svečani, reprezentativni karakter. Ovakvo obilježje ispita zadržano je kao nasljede iz ranijeg perioda iz prakse konfesionalnih škola. U svim školama prije okupacije svečanim ispitom završavana je školska godina. Tim ispitima prisustvovali su predstavnici vlasti i đački roditelji (u Sarajevu su redovno prisustvovali i strani konzuli). Ovakav oblik ispita zadržale su osnovne škole i u novim uslovima rada. Učenici četvrtog razreda dobivali su na kraju školske godine svjedočanstvo o završetku školovanja u osnovnoj školi. Učenici nižih razreda dobivali su samo neku vrstu potvrde u koju je unesen rezultat ukupnog ispita.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Školski vjesnik. 1894. Str. 158—159.

¹⁷¹ Učiteljska zora. 1907. Str. 46.

¹⁷² Školski glasnik. 1916. Str. 95.

¹⁷³ Školski glasnik. 1911. Str. 231.

¹⁷⁴ Ocjene su se izražavale tekstom i brojkama. Jedno vrijeme su bile četiri prolazne i jedna neprolazna, a kasnije se to mijenjalo. Pismena sa opštanjima roditeljima o uspjehu učenika slata su i na polugodištu. Prema uspjehu birana je i boja formulara na kome je bilježen uspjeh. Bile su četiri boje ovih formulara (kartica). Najbolji uspjeh upisivan je u crvenu, zatim plavu i zelenu kartu, dok je bijela kartica označavala nedovoljan uspjeh.

U školi su dominirale fizičke kazne. Ove kazne vladale su u školi, kako prije okupacije u konfesionalnim školama, tako i za vrijeme okupacije i poslije toga. Prut je predstavljao osnovno oruđe za kažnjavanje učenika. Interesantno je da su se roditelji, uglavnom, solidarisali sa ovakvim fizičkim maltretiranjem djece, pa i onda kada su te kazne bile najdrastičnije. Ideje evropskih progresivnih pedagoga protiv fizičkog kažnjavanja nailazile su na pojedinačnu podršku u pedagoškoj štampi u Bosni i Hercegovini, ali to je ostalo bez značajnijeg uticaja na život i praksu u školama.

Neposredni nadzor nad radom škola preuzeila je, odmah na početku, politička vlast. Ta kontrola odnosila se gotovo isključivo na organizaciono administrativna pitanja kao i na politička kretanja u školama i među nastavnicima. Ovom vrstom kontrole bile su obuhvaćene i sve konfesionalne škole, s tim što se posebna pažnja posvećivala idejno-političkim i nacionalnim pojavama u konfesionalnim školama. Stručne pedagoške kontrole i organizovane didaktičko-metodičke pomoći još nije bilo. Polazeći sa stanovišta da su u prvim školama predavala pretežno nekvalifikovana lica, Zajedničko ministarstvo finansija saglasilo se sa jednom vrsom provizornih uputstava namijenjenih prvenstveno podoficirima koji su radili u školama.¹⁷⁵ Uputstva su predstavljala najelementarnije instrukcije u pogledu nastave. Zemaljska vlada je odmah u početku zatražila od Zajedničkog ministarstva da se pri vlasti postavi jedan referent za školstvo. Ministarstvo nije prihvatiло obrazlažući to mnogo hitnjim pitanjima iz drugih oblasti uprave u Bosni i Hercegovini.¹⁷⁶ Ministarstvo je smatralo da se mogu povremeno angažovati neki stručnjaci, koji se ne bi morali profesionalno angažovati isključivo na pitanjima škola u Bosni i Hercegovini. Tako je bio angažovan školski inspektor iz Beča, Prausek, da izradi jedan elaborat o pitanjima škola u Bosni i Hercegovini.¹⁷⁷ Vlada je ipak raspisala konkurs za referenta za školstvo.¹⁷⁸ Na konkurs se javio profesor iz Dubrovnika Luka Zore. Profesor Zore predložio je Zemaljskoj vlasti i jedan širi program otvaranja i organizacije škola. U oktobru 1879. Zore je stupio na dužnost. U idućoj godini izbio je spor oko škole u Trebinju u kojoj je predavao Nijemac koji nije znao naš jezik. O tom slučaju pisali su neki slovenski listovi izvan Bosne i Hercegovine.¹⁷⁹ Profesor Zore je ovdje intervenisao, a tu njegovu interevenciju Vlada je ocijenila kao nacionalističku, i Zore je napustio dužnost i povukao se u Dubrovnik. I iz programa otvaranja i uređenja škola, koje je profesor Zore dao Zemaljskoj vlasti, Vlada je naslutila da se radi o političkom profilu čovjeka sa kojim neće biti laka saradnja. Zemaljska vlada je poslije toga tražila od nekih profesora iz Zagreba

¹⁷⁵ ARBiHZM, br. 6807/BH. 1880.

¹⁷⁶ ARBiHZM, br. 673/BH 1879.

¹⁷⁷ I b i d e m , br. 2045/BH 1879.

¹⁷⁸ I b i d e m , br. 1142/prez. BH 1879.

¹⁷⁹ I b i d e m , br. 1879/prez. BH 1880.

da izvrše inspekciju škola u Bosni i Hercegovini. Profesori su odbili da za račun Zemaljske vlade obave ovaj zadatak.¹⁸⁰ Za Vladinog referenta za školstvo postavljen je Ljuboje Dlustoš.¹⁸¹ Kao dobar poznavalač školstva, a uz to i dobar organizator, Dlustoš je duži niz godina igrao značajnu ulogu u razvitku cjelokupnog školstva u Bosni i Hercegovini i stekao pedagoški ugled koji je cijenjen i izvan Bosne i Hercegovine.

Devedesetih godina razvila se mreža škola i umnožio broj učitelja iako je bilo otežano pružanje pomoći i vršenje pedagoškog nadzora sa jednog mjesta. Ovo tim prije što su škole rasprostranjene u svim krajevima. Zemaljska vlada se obraća Zajedničkom ministarstvu finansija 1889. godine sa jednim širim obrazloženjem, tražeći saglasnost da se za osnovne škole postavljaju inspektori.¹⁸² U zahtjevu za postavljanje inspektora Zemaljska vlada polazi od velikog broja škola, na jednoj strani, i od nedovoljne naobrazbe učitelja na drugoj strani. Samo jedan referent za školstvo u čitavoj zemlji, bilo je suviše malo, jer ne bi bio u stanju da posjeti školu ni svake treće godine. »Najbolje sredstvo za postizanje odgovarajućeg nadzora škola bilo bi stvaranje mjesta okružnih školskih nadzornika, koji bi imali zadatku da pri okružnoj upravi vode referat o školstvu, da škole na području okruga inspiciraju jednom, eventualno dva puta godišnje i da učiteljski personal kontrolisu i upućuju u vršenju njegovih stručnih dužnosti« — kaže se u obrazloženju. Vlada je predložila da se postave okružni nadzornici u Tuzli, Mostaru, Bihaću i Banjoj Luci, a da bi zemaljski inspektor vršio nadzor nad školama u Sarajevu i Travniku. Ovaj raspored je napravljen tako da se znalo da Zajedničko ministarstvo s mukom otvara nova radna mjesta. Stoga je i pored minimalnog zahtjeva istaknuto da se to pitanje riješi najprije za okrug tuzlanski, jer se tamo nalazi najveći broj škola. Ministarstvo je, međutim, odložilo rješavanje ovog pitanja za kasnije, a složilo se samo sa postavljanjem Marka Grivića za školskog nadzornika pri Zemaljskoj vladi.¹⁸³ Ministarstvo se ovoga puta saglasilo i zatražilo prijedlog za nove inspektore (nadzornike). Vlada je predložila za okružne inspektore: Vilhelma Marešaka, nastavnika gimnazije, Augusta Tartalju, direktora Srednje tehničke škole u Sarajevu, Jozefa Metalu, nastavnika Učiteljske škole u Sarajevu, Johana Farkaša, učitelja Trgovačke škole u Tuzli i Miloša Veina, učitelja

¹⁸⁰ ARBiHZV, br. 1984/prez. 1880.

¹⁸¹ Ljuboje Dlustoš (Našice 1850 — Osijek 1921) došao je kao učitelj u Bosnu, odmah u početku okupacije. Sve što je prvih dvadeset godina preduzimano u vezi sa školstvom, prolazilo je kroz njegove ruke. Osnivač je i glavni urednik pedagoškog časopisa u Bosni i Hercegovini Školskog vjesnika, pisac udžbenika, mnogobrojnih članaka i monografija. Saradnik literarnog časopisa »Nada« i drugih listova izvan Bosne i Hercegovine.

¹⁸² ARBiHZM, br. 6147/BH. 1889.

¹⁸³ Marko Grivić bio je ranije direktor najprije učiteljskog kursa, a kasnije Učiteljske škole u Sarajevu.

Trgovačke škole u Mostaru.¹⁸⁴ Iste godine Vlada je objavila i kraća uputstva, kojima su regulisana pitanja zadataka i metoda rada okružnih nadzornika.¹⁸⁵

Jedan od naročito naglašenih zadataka inspektora u uputstvima je: »S najvećom pažnjom imaju nadzirati da se područne im osnovne škole pridržavaju postavljenih zadataka i da ne dozvole nikakve političke, nacionalne i vjerske rabote«. Za svaki obilazak škole izvan sjedišta okruga morali su tražiti odobrenje Zemaljske vlade, a za posjećivanje škole u mjestu bilo je dovoljno odobrenje okružnog predstojnika. Interesantan je VIII član Upuststava, koji se odnosi na inspekciju konfesionalnih škola. Inspektor se morao prijaviti predsjedniku crkveno-školske opštine prije nego što bi ušao u konfesionalnu školu. Za razliku od inspekcije državnih škola u konfesionalnim školama, posjeta ima strogo informativni karakter, pa otpada svaka direktna intervencija, didaktička uputstva, ispitivanje i ogledna lekcija. Kod privatnih škola treba konstatovati da li se pridržavaju uslova pod kojima su osnovane. U konfesionalnim školama posebna pažnja će se obratiti nastavi istorije i geografije te crtežima i diktatima djece. Kritičke primjedbe ne smiju se stavljati direktno, već se o svemu pismeno i najtačnije izvještava«. Nije, dakle, Zemaljskoj vladi bilo stalo kakav je nivo nastave u konfesionalnim školama i kakav se образovni nivo postiže, ona je i putem inspektorske službe budno pratila na pitanje kakav se vaspitni karakter postiže u ovim školama i kakav je, u tom pogledu, položaj nacionalne grupe predmeta (istorija, geografija i književnost) u ovim školama. Ovim je bilo motivisano uporno zalaganje za nadzor nad konfesionalnim školama od prvih dana pa do kraja okupacije. Nadzor je bio nekad stroži a nekad nešto liberalniji. Po okončanju borbe za autonomiju koju je srpski narod vodio od 1896. do 1905. godine, škole su dobine nešto malo više samostalnosti, ali se nikad nisu mogle emancipirati od kontrole okupatora.

Inspektori su, po ugledu na sličnu instituciju u Hrvatskoj, održavali godišnje insepktorske konferencije na kojima su široko pretresana nađena stanja i pojave u školama, na osnovu čega bi se za budući rad donosili zaključci. Kao posljedica izvjesnih zaključaka javljale su se i određene mjere koje je preduzimala Zemaljska vlada. Neke od tih mjera ranije smo citirali, a odnosile su se prteežno na didaktičko-metodska pitanja nastave.

Kada je riječ o organizacionom i nastavnim pitanjima škola, ne treba zaboraviti činjenicu da je Zemaljska vlada vrlo često za pojedina konkretna pitanja izdavala kraće ili duže naredbe, okružnice, uputstva, preporuke itd. Od 1910. godine pa nadalje izlazio je svake godine *Školski glasnik*, neka vrsta školskog službenog glasila. Glasnik je hronološki registrovao svaki službeni tekst

¹⁸⁴ ARBiHZM, br. 11368/BH. 1892.

¹⁸⁵ Ibidem, br. 391/BH. 1893.

koji se odnosio na školu. Izvanrednu pomoć, u ovom pogledu, pružala je domaća pedagoška štampa, o kojoj će kasnije biti više govora. Škole su bile pretplaćene i na neke pedagoške listove izvan Bosne i Hercegovine. Škole su dobivale i popularne poljoprivredne listove, zatim posebne brošure ili specijalne crteže na osnovu kojih se lakše učitelj snalazio u predavanju poljoprivrede. Zanemarivanje pojedinih nastavnih predmeta ili oblasti od učitelja osnovnih škola nalazilo je odjeka u posljednjim instrukcijama koje su od Vlade ili okružnih oblasti upućivane školama. Podsjećajući, na primjer, škole na značaj vještina (pjevanje, crtanje, gimnastika i krasnopis) u nastavnim programima Zemaljska vlada je izdala vrlo opširna metodska objašnjavanja ovih predmeta¹⁸⁶ dajući nastavnicima podstreka za ozbiljnije shvatanje ove nastave.

Za škole kao ustanove i učitelje kao službenike važili su mnogi opšti propisi, koji su, takođe, školama redovno dostavljani i u »Školskom glasniku« publikovani. Ovdje se najčešće radilo o odnosu škola prema državnim ustanovama, političkim vlastima, vjerskim zajednicama itd., kao i o pravima i dužnostima učitelja kao državljana i kao javnih službenika.

Kada se govori o organizaciji osnovnih škola u ovom periodu, treba istaći i jedan pokušaj koji nije urođio plodom. Naime, od školske godine 1908/1909. pokušavalo se da se uz neke osnovne škole otvore peti i šesti razredi. Za te razrede bio je izrađen i poseban nastavni plan i program. Koliko je takvih škola otvoreno, nismo mogli ustanoviti, ali se može sa sigurnošću tvrditi da ih nije bilo mnogo. Producne osnovne škole nisu se mogle u Bosni i Hercegovini afirmisati ni između dva rata, iako je u tom vremenu, u nekim drugim krajevima Jugoslavije, radio veći broj šestorazrednih osnovnih škola.

NEKA PITANJA POSEBNIH VASPITNIH UTICAJA

Iz cjelokupne prosvjetno-školske orientacije jasno se vidi da je Austro-Ugarska došla u Bosnu i Hercegovinu da tu ostane, pa su i sve mјere koje je preduzimala u školama bile sračunate na dugoročnije vrijeme. To se naročito ispoljavalo tamo gdje su u prvi plan isticani vlastiti ciljevi, za čije je ostvarivanje duže vremensko razdoblje predstavljalo značajan faktor. Kao što su u svim školskim sistemima programi i udžbenici okosnica vaspitanja, a to je ovdje naglašeno, to se očekivalo i od ovih škola. Okupatoru je bilo sasvim jasno da će nastavnikova ljubav i oduševljenje u sprovоđenju programa i služenje udžbenicima, što je inače bitan činilac vaspitanja mladih naraštaja, ovdje biti sumnjiv, nesiguran i kolebljiv element. Stoga se, u ovom smislu, stalno ispoljava ne-

¹⁸⁶ ARBiHZV, br. 190/1909.

vjerica i nesigurnost, i preduzimane, da tako kažemo, dopunske mjere, putem kojih se željelo stvarati u školi i oko škole takvu atmosferu, koja bi povoljnije djelovala na razvijanje kod učenika patriotskog osjećanja prema Monarhiji kao svojoj zemlji — bile su vodeći vaspitni zadatak.

U jednom dokumentu Okružne vlasti u Mostaru, povodom spora oko osnivanja srpske škole u Gacku, decidirano je i nagašen osnovni vaspitni cilj osnovne škole. Tu je doslovno rečeno da se predlaže: »obligatno uvođenje takve nastave i škola koje će biti neovisne od konfesionalnih i koje će kao jedini princip imati politički odgoj naroda«.¹⁸⁷ Ta ideja prožimala je svaki korak koji je preduziman u vezi sa konfesionalnim školama, njom su se rukovodile sve ocjene udžbenika i sva odobravanja ili odbijanja nastavnih planova i programa. U školama je, na primjer, više nego jednu deceniju uporno zadržavan njemački jezik, iako ta nastava nije postizala nikakav uspjeh. Obrazlažući ukidanje ovog jezika 1891. godine, Zemaljska vlada i sama priznaje da: »Vladi nije poznato da takvo što postoji igdje drugdje«.¹⁸⁸ To bi značilo da u drugim zemljama koje su bile pod Monarhijom nije, pored maternjeg jezika, u osnovnoj školi predavan i njemački jezik. Udžbenik geografije Petra Matkovića koji je štampan u Zagrebu i kojim su se služile škole u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini je zabranjen s motivacijom da je u udžbeniku Bosna i Hercegovina prikazana više u sastavu Turske nego Austro-Ugarske Monarhije. Jedna istorija u srpskim školama nije odobrena jer njen »sadržaj orijentiše pravoslavnu djecu u BiH na kneževinu Srbiju i od djetinjstva im ukazuje na srpsku naciju...«¹⁸⁹ Disciplinski propisi i neki drugi zahtjevi u odnosu na učitelje, o čemu će kasnije biti više govora, pretežno su sračunati na to da bi se učitelji držali u jednom aktivnom pozitivnom odnosu prema Monarhiji kao zajedničkoj domovini.

Teško bi bilo naći jedan drugi školski sistem u kome bi u obrazovno-vaspitnom procesu apoteoza dinastije bila dignuta na takav nivo kao što je ovdje slučaj. Svi dvorski jubileji i događaji, i to ne samo kada se radi o vladaru, nego i o cijeloj i to mnogo-brojnoj porodici, održavali su se u školama vrlo široko i posebno teatralno. Nastava je počinjala državnom himnom. Odmah u početku prvog svjetskog rata u sve škole uvedena je posebna molitva koja se obavezno čitala na početku nastave.¹⁹⁰ Molitva se čitala na početku prijepodnevne i poslijepodnevne nastave. Osnovna ideja u molitvi je pobjeda u ratu. U molitvi se, uz ostalo, moli: »Obvezeli i našeg dobrog cara i kralja davši mu, da nadvlada sa svojim saveznicima njegove i naše neprijatelje i nasilnike, koji nas bes-

¹⁸⁷ ARBiHZV, br. 2454/1880.

¹⁸⁸ ARBiHZV, br. 5356/1891.

¹⁸⁹ ARBiHZM, br. 1703/1881.

¹⁹⁰ Školski glasnik. 1915. Str. 41.

pravedno zaratovaše i koji njega i nas hoće da unište». Poslije smrti Franje Josipa molitva je nešto izmijenjena iako je ostao isti smisao.¹⁹¹ Sve škole u toku rata bile su obuhvaćene prikupljanjem priloga u raznim materijalima za potrebe rata, kao i upisivanjem ratnog zajma.

Otvaranje novih škola, početak školske godine, a posebno završni ispiti na kraju školske godine, bogato su i raznovrsno korištene za propagiranje okupatroskog režima. Čitanke i neki drugi udžbenici bili su krcati napisima u kojima se slavi dinastija, pojedini događaji, spomenici, mjesto, gradovi itd. u Monarhiji, a da se i ne govori o fotografijama i reprodukcijama kojih su bili puni školski zidovi. Ukršavajući svoje škole »patriotskim« slikama, Vlada je u isto vrijeme vodila strogu kontrolu o tome kakve se slike nalaze u konfesionalnim školama. Godine 1895. Zemaljska vlada je, na primjer, podnijela izvještaj Zajedničkom ministarstvu da je prisilno uklonila slike iz srpske škole u Tuzli.¹⁹²

Zemaljska vlada je, kao što je ranije rečeno, za sebe zadržala pravo da daje saglasnost na postavljanje novih učitelja u konfesionalnim školama. Iako je ta vrsta kontrole zvanično obrazlagana sa više motiva, ipak su svi sporovi ove vrste između Vlade i konfesionalnih škola nastajali uslijed negativnih ocjena o političkim ili nacionalnim raspoloženjima kandidata. Pošto su kandidati dolazili, uglavnom, sa područja Mađarske, Hrvatske i Dalmacije, to je Zemaljska vlada tražila odobrenje da u ovom smislu uspostavlja direktne kontakte sa odgovarajućim političkim organima u ovim zemljama.¹⁹³

U ranije citiranom spisu Okružne oblasti u Mostaru povodom osnivanja škole u Gacku vidi se jedan metod kojim se, pored ostalih, okupator služio u organizovanju konfesionalnih škola. Naime, kada je pokrenuto pitanje osnivanja državne škole u Gacku, pravoslavna crkvena opština otvorila je na brzinu i improvizirano svoju školu u koju je za učitelja postavila Aćima Zimonjića. Okružna vlast, tim povodom, predlaže Zemaljskoj vladu: »da se Aćim Zimonjić postavi za kotarskog činovnika sa 23 guldena plate mjesečno i da se tako odvoji od crkvene opštine«. Oštrica režima protiv konfesionalnih škola ispoljavala se naročito u onim mjestima gdje su uporedo radile konfesionalne i državne škole, kao i u onim mjestima u kojima su vršene pripreme za osnivanje nove državne škole uz već postojeću konfesionalnu školu.

Uporno, gotovo trideset godina, insistiranje na terminu bosanski umjesto srpskohrvatski jezik bilo je isključivo motivisano političko-idejnim, a ne lingvističkim razlozima. Stajalo se čvrsto na stanovištu da treba izbjegavati svaku priliku pa i svaki termin koji bi djecu i njihove roditelje dovodio u iskušenje da bilo u

¹⁹¹ Školski glasnik. 1916. Str. 149.

¹⁹² ARBiHZM, br. 29/pres BH. 1895.

¹⁹³ Ibidem, br. 352/pres. BH. 1893.

čemu osjećaju neku pripadnost Hrvatskoj ili Srbiji. Ovaj svoj stav Zemaljska vlada je sasvim konkretno formulisala u dokumentu u kome je Zajedinčkom ministarstvu finansijsa obrazlagala uvođenje naziva bosanski jezik. Tu doslovno stoji da polazeći »od neizmjerne političke važnosti oslobođanja ovih zemalja od hrvatskih i srpskih političkih i duhovnih uticaja, Vlada želi i moli da se, što se jezika tiče, provodi upotreba termina bosanski jezik« pa predlaže da se ističe da svekoliko domaće stanovništvo govori jednim jezikom, i to bosanskim.

Od početka pa do kraja okupacije javljali su se manji ili snažniji otpori domaćeg stanovništva protiv anacionalnih tendencija u vaspitanju školske omladine. To pitanje se vrlo često naložilo na stranicama domaće štampe. Otpori su bili u stalnom porastu. Osnivanje nacionalnih kulturnih društava, novih listova i časopisa kao i formiranje prvih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini predstavljalo je nove snage u borbi protiv odrođivanja putem škole. Otpori su se javljali najčešće povodom nekih konkretnih pojava, a njihovi nosioci su bili pripadnici čas jedne, čas druge ili treće nacionalnosti ili religije. Rjeđe su se udruživale po dvije etničke grupacije, a najrjeđe sve tri, i to je, za cijelo vrijeme okupacije, predstavljalo, na žalost, najjače oružje okupatora. Čim bi osjetio neko međunacionalno približavanje, režim je tražio instrumente putem kojih je unosio razdor, dajući prividne povlastice jednima, da bi protiv njih izazvao druge itd. Međuvjerska netrepljivost naslijedena iz turskog perioda produbljivana je u novim uslovima novim modalitetima, a to je, samo sobom, bilo najveća smetnja za kompaktnije istupe i radikalnije promjene. Borba za crkveno-školsku autonomiju najprije Srba, a kasnije i Muslimana, iako se ni jedna ni druga programski nisu zalagale za neke značajnije ekonomske i političke promjene, ipak su dale neke nove podstreke. U pogledu školstva, a posebno vaspitanja omladine, autonomna borba je više značila po tome što je osuđivala ono što ne valja, nego po tome što je otvarala nove perspektive. Bosanski sabor, kako je najčešće nazivana ova institucija, pored svojih, kao parlament, nemoci i ograničenja, pokrenuo je, kao što je već rečeno, veći broj radikalnih pitanja vaspitanja. Relativna sloboda u kojoj su se kretale diskusije u Saboru, pružala je priliku da se okupatoru, lice u lice kaže, i ono što se kao nezadovoljstvo taložilo tri decenije. Sve je to stavljalo do znanja režimu da se više neće moći po starom i da će stvari morati da se mijenjaju.

Pored svih mjera koje je okupator preduzimao putem nastavnih programa, udžbenika kao i posebnih metoda kojima se služio da bi školsku omladinu — buduće građane, trajnije vezao za Monarhiju i njene nacionalne ideale, nisu u tom smislu postignuti nikakvi zapaženi uspjesi. Omladina, kao i građanstvo u cjelini, doživljavali su okupaciju kao privremenu nevolju očekujući bolju budućnost. Za takvu orijentaciju učenika, pored roditeljskog do-

ma, nacionalnih i političkih organizacija najveća zasluga pripada učiteljskom kadru, koji je u ovom periodu tuđinske dominacije odrgrađao takvu kulturno-prosvjetnu i nacionalno-patriotsku ulogu, koju nikakva druga snaga u tom vremenu ne bi mogla prihvati. O tome će kasnije biti više govora.

UČITELJI

Jedan od osnovnih problema pred kojim se našla nova uprava u Bosni i Hercegovini u vezi sa osnivanjem škola, bilo je pitanje učitelja. Ono što je bilo kvalifikovanih učitelja, bili su zaposleni u konfesionalnim školama, koje nisu rado napuštali. Nepoznavanje jezika bila je osnovna smetnja za dovođenje učitelja iz Monarhije.¹⁹⁴ U prvim školama, kao što je ranije rečeno, postavljeni su za učitelje podoficiri, koji su ušli u Bosnu i Hercegovinu u sastavu okupatorskih vojnih jedinica. Oni su ubrzo, kao nestručni, uklonjeni iz škola. Zemaljska vlada je uputila jedan memorandum članovima Delegacije ističući: »Velika oskudica u učiteljima je jedan od glavnih razloga što je u okupiranim provincijama osnovano malo škola«.¹⁹⁵

S obzirom na to da još nije bilo potrebnih uslova za otvaranje redovne učiteljske škole, a nešto se moralo učiniti, to je Zemaljska vlada tražila odobrenje da otvorи kurs za privremene učitelje. U dopisu Zajedničkom ministarstvu finansija Vlada obrazlaže potrebu školovanja učiteljskog kadra: »1). Velika je potreba za domaćim učiteljima u Bosni i Hercegovini, 2). to je podesan način da se i muslimanska omladina uklapi u sistem obrazovanja, 3). to je najjeftiniji način obrazovanja.

U Bosni i Hercegovini nema sposobnih domaćih učitelja, a njihovo dovođenje sa strane je nezgodno i skupo. Sada se iz cijele Bosne i Hercegovine nalazi svega pet mladića na učiteljskom obrazovanju, ali van Bosne i Hercegovine, i oni staju Vladu godišnje oko 3000 forinti. Pri tome ni jedan od njih nije musliman.«¹⁹⁶

U školskoj godini 1882/83. otvoren je trogodišnji kurs pod imenom: »Obrazovalište za pomoćne učitelje«. Kurs nije bio samostalna ustanova, nego je radio u sastavu prve državne osnovne škole, a smješten je u jednoj zgradi ranije medrese na Bendbaši. Učitelji osnovne škole predavali su i u »Obrazovalištu«. Uz školsku zgradu nalazio se i školski vrt sa pčelinjakom u kome su se učenici podučavali iz poljoprivrede i pčelarstva. Godine 1886. otvoren je »Pripravnički konvikt« u kome su stanovali najprije kursisti

¹⁹⁴ ARBiHZM, br. 6689/BH. 1886.

¹⁹⁵ I b i d e m , br. 8957/BH. 1881.

¹⁹⁶ ARBiHZM, br. 6800/BH. 1881.

a kasnije učenici redovne učiteljske škole. Zgrada ovog konvikta očuvana je do današnjih dana na obali Miljacke, malo više mosta »Drvenija« do zrade Investicione banke.

Nastavni plan i programska osnova uzeti su, u skraćenom obimu, iz redovne učiteljske škole. Prema tome, bilo je propisano da se osim pedagogije uči: »a) Vjeronomika, b) Bosanski zemaljski jezik, c) Njemački jezik, d) Računstvo i geometrijsko oblikoslovje, e) Zemljopis i povijest, f) Prirodopis, g) Prirodoslovje, h) Gospodarstvo, i) Krasnopis, j) Prostoručno crtanje, k) Pjevanje, a osim toga fakultativno muzika osobito pak violina, glasovir i orgulje, 1) Gimnastika«.¹⁹⁷ Uz teoretsku nastavu, na kursu se posebna pažnja posvećivala hospitovanju pripravnika u svim razredima osnovne škole. Pošto nije bilo dovoljno kandidata sa potrebnom školskom predspremom, to su se primali mladići sa 16 godina ako su bili pismeni i ako su se mogli služiti osnovnim računskim operacijama. Na kraju školovanja polagao se završni ispit za zvanje pomoćnog učitelja. Prva generacija dala je 1885. godine trinaest pomoćnih učitelja, svi su bili stipendisti, i to je bila prva grupa domaćih učitelja. Dalje regrutovanje učiteljskog kadra vršeno je iz učiteljskih škola u Bosni i Hercegovini. Stalno je dolazio i jedan broj učitelja iz ostalih naših krajeva, i to gotovo isključivo sa područja koja su bila u sastavu Monarhije.

Obrazovalište je preraslo u redovnu učiteljsku školu školske godine 1886/87. O ovoj, kao i o drugim učiteljskim školama biće kasnije u poglavljju o srednjim školama više govora, a ovom prilikom zadržaćemo se na pitanjima političko-društvenog tretiranja učitelja, njihovom materijalnom i društvenom polažaju i njihovoj ulozi u prosvjetnoj i kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine.

Prvi službeni podatak o kriterijumu ko može biti učitelj nalazi se u Uredbi o osnivanju gradskih osnovnih škola, gdje je, pored ostalog, rečeno: »Učiteljska služba pristupačna je svim pripadnicima Bosne i Hercegovine, bez razlike vjere, kao i svim građanima Monarhije, pod uslovom da su za to sposobni i da imaju dobro moralno i političko vladanje.«¹⁹⁸ Okupatoru je bilo stalo, manje-više kao i svakom drugom režimu, da nastavnici i svojim primjerom utiču na postizanje onakvih vaspitnih ciljeva kakvi su školi postavljeni. Takva nastavnička vrlina u početku je nazvana moralno-političkim vladanjem, a to je kasnije šire i konkretnije razrađivano. Takvim stanovištem bila je motivisana i davana ili odbijana saglasnost na izbor učitelja u konfesionalnim školama.

U pogledu školskih kvalifikacija u početku su zahtjevi bili vrlo skromni. Kasnije se to pooštravalo ne samo u pogledu završavanja redovne učiteljske škole, nego su propisivani i posebni stručni ispit.

¹⁹⁷ Prvi godišnji izvještaj Učiteljske škole u Sarajevu. Sarajevo 1889. Str. 5–6.

¹⁹⁸ ARBiHZM, br. 6026/BH. 1880.

U novembru 1887. godine objavljena je naredba Zemaljske vlade o stručnom učiteljskom ispitnu.¹⁹⁹ Ispit je nazivan definitivom i to ime mu je ostalo donedavno. U istom dokumentu imenovana je i ispitna komisija i propisan program ispita. Na pismenom ispitu se tražilo, pored jedne teme iz maternjeg jezika, pismani rad iz matematike i još dva pismena rada iz drugih nastavnih predmeta. Usmeni dio ispita obuhvatao je svu nastavnu materiju koja se predaje u osnovoj školi. Uz to je kandidat bio obavezan i da praktično radi u jednom razredu osnovne škole. Pravo na ispit sticalo se poslije dvije školske godine rada u osnovnoj školi.

Ova naredba ostala je na snazi do novembra 1912. godine, kada je zamijenjena novim propisom o ovom ispitu.²⁰⁰ Suštinske razlike između ove dvije naredbe nema. U novom propisu je, jedino, mnogo šire razrađen ispitni postupak i program. Osim toga, određena je i ispitna taksa koju su plaćali sami kandidati. Prije položenog stručnog ispita učitelji su imali zvanje namjesni učitelj. Prema »Zakonu o pravnim odnošajima učiteljstva narodnih škola u Bosni i Hercegovini« iz 1913. godine, pored namjesnih, utvrđene su još tri kategorije učitelja (III, II i I razred učitelja). Iz nižeg u viši razred prelazilo se automatski poslije 12 godina uspješne službe. Iste godine jednom naredbom Zemaljske vlade omogućeno je učiteljima »izuzetno« unapređenje koje je Vlada davala na prijedlog okružne vlasti ili vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo.²⁰¹ Inspektorska, ili kako se češće nazivala nadzornička, služba nalazila se pri Okružnoj vlasti, pa je i ta služba imala uticaj u pogledu ovog unapređivanja učitelja, kao i za sva druga pitanja kada se radilo o davanju mišljenja ili ocjena o radu učitelja.

Godine 1912. donesen je propis prema kome je učitelj mogao da se prijavi i da polaže ispit za učitelja trgovackih škola i viših osnovnih škola.²⁰² Tim povodom osnovano je i »Ispitno povjerenstvo za učiteljsku službu u višim narodnim i trgovackim školama Bosne i Hercegovine« pred kojim su se polagali ispiti. Ispiti su se polagali za grupe predmeta za koje bi se kandidati osposobljavali da ih predaju.

U vezi sa materijalnim nagrađivanjem učitelja, Zemaljska vlast je za svojih četrdeset godina često ovo pitanje imala na dnevnom redu. Donošeni su propisi, dopunjavani i mijenjani. Međutim, nikada ova služba nije ozbiljno priznata ni dovoljno nagrađena, i stalno je zaostajala iza drugih službi i odgovarajućih kategorija službenika u drugim resorima. To se, istina, nije znatnije mijenjalo ni poslije okupacije. Učitelji na selu primali su platu u

¹⁹⁹ Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. 1887. Str. 312—318.

²⁰⁰ Školski glasnik. 1913. Str. 141—171.

²⁰¹ Školski glasnik. 1913. Str. 318.

²⁰² Ibidem. Str. 37—57.

novcu a ogrev i stanarinu u naturi, dok su u gradu primali sve u novcu, i to u većem iznosu. U školama koje je izdržavala opština, plate učitelja su bile manje.

Kada je riječ o nagrađivanju, treba istaći da, pored jednakih dužnosti i obaveza sa učiteljima, učiteljice nisu ravnopravno nagrađivane. Udatim učiteljicama smanjivani su mnogi dodatni oblici nagrađivanja (stanarina, ogrev, putni i selidbeni troškovi itd.²⁰³) Govoreći o posebnom položaju učiteljica u ovom školskom periodu, ne treba zaboraviti i jednu instituciju koja je obnovljena i između dva rata, i to još u brutalnijem obliku, to je takozvani celibat. Naime, 1908. godine Zemaljska vlada je izdala naredbu kojom se »svaka udaja koga ženskog nastavničkog lica, neposredno državnoj školskoj upravi podređenog, koja se dogodi poslije proglašavanja ove naredbe u Glasniku zakona i naredaba smatra se kao svojevoljno napuštanje službe«.²⁰⁴ Ova uredba nije se odnosila na slučajeve kada se sklapa brak između učitelja i učiteljice. Učiteljice koje su ovim putem napuštale službu dobivale su otpremninu prema tome koliko je godina provela u službi. Ova naredba je sankcionisana i zakonom 1913. godine.

Gotovo za cijelo vrijeme okupacije javljali su se protesti protiv niskog nagrađivanja učitelja. U pedagoškoj štampi pisali su učitelji, a u drugoj štampi su odnos prema učiteljima osuđivali politički i javni radnici. Osnivanjem učiteljskih organizacija i pokretanjem vlastitog glasila »Učiteljska zora«, sve snažnije se ispoljavalo nezadovoljstvo učitelja materijalnim položajem. Stoga se javljaju brojniji i organizovani protesti učitelja. Godine 1905. upućena je vrlo dokumentovana peticija Zajedničkom ministarstvu finansija.²⁰⁵ I Vladin školski savjetnik Ljuboje Dlusterš piše u maju 1905. godine Zajedničkom ministarstvu finansija: »Nastavni personal nalazi se, općenito, uvršten u vrlo potištenom raspoloženju koje djeluje obeshrabrujuće, poimenično u gradovima gdje su mnogi vrijedni i zasluzni ljudi sa svojim porodicama predani na milost i nemilost najvećoj bijedi. Zaista je čudno da uprkos tome mogu da istraju u vršenju svoje dužnosti...«²⁰⁶ Vlast, htjela-nehtjela, nije se mogla sasvim oglušiti, pa su vršena neka povećanja. Korekture u nagrađivanju učitelja vršene su 1906. i 1908. godine.

Pitanja materijalnog položaja učitelja su, kao što je ranije rečeno, pretresena i u Bosanskom saboru. Saboru je već na četvrtoj sjednici 1910. godine prispjela peticija Udruženja učitelja u kojoj traže zaštitu i podršku Sabora u rješavanju rđavog materijalnog položaja učitelja.²⁰⁷ Sabor je jednoglasno podržao pred-

²⁰³ Vojislav Bogićević: *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini 1463—1818.* Str. 162.

²⁰⁴ Školski glasnik. 1916. Str. 105.

²⁰⁵ Učiteljska zora. Mostar. 1905. Str. 18—20.

²⁰⁶ Vojislav Bogićević: *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini 1463—1918.* Str. 165.

²⁰⁷ Stenografski izvještaji XI sjednice Sabora 1910. god.

stavku. Tim povodom učestvovao je veći broj poslanika služeći se konkretnim upoređenjem učitelja sa drugim službama. Dvije godine kasnije, prilikom saborske diskusije o Zakonu o pravnim odnošajima učiteljstva narodnih škola u Bosni i Hercegovini, centralno pitanje predstavljalo je materijalni položaj učitelja. Zаконом je popravljeno nabolje nagradivanje učitelja i to je ostalo do kraja.

U pogledu društvenog položaja i javnog ugleda učitelja Zemaljska vlada je 1885. godine izdala jednu naredbu kojom se stavlja do znanja političkim vlastima da učitelje »što više sebi pritegnu i da o tome uznastoje, kako će se ovi među činovništvom ugodno osjećati i rado u njegovo društvo dolaziti.«²⁰⁸ Vladi je, razumije se, bilo stalo do toga da se učitelji, kao najodgovorniji faktor vaspitanja, ne udaljuju od ostalog, a naročito političkog «kupacionog aparata. Dvadeset godina kasnije Vlada je jednom ponovnom naredbom²⁰⁹ obavezala političke vlasti u zemlji da ukazuje pažnju prema učiteljima, da ih pozivaju na razne svečanosti itd. U ovom dokumentu obrazloženo je zašto se učitelji ne tretiraju kao državni činovnici: »Uzrok, što učitelji narodnih osnovnih škola nijesu svrstani u kategoriju zemaljskih činovnika, ne leži u tome, što bi se manja cijena davala njihovom pozivu ili društvenom njihovom položaju, nego jedino i samo u tome, što se narodne osnovne škole pri kojima oni služuju ne broje u one kategorije državnih zavoda, gdje nastavnici imaju karakter zemaljskih činovnika.« Učitelji su vrlo često tražili da se svrstaju u red ostalih činovnika, smatrajući samim tim da bi im se poboljšao materijalni položaj. Stoga je, najvjerovalnije, i ova naredba dala odgovor na ta pitanja.

Iako su učitelji počeli društveno raditi od početka, relativno kasno se pojavila prva staleška organizacija. Oni su držali predavanja za roditelje, bavili se pojedinačno kulturnim radom, priredivali zabave, koncerte itd. Prvo staleško organizovanje počelo je 1901. godine kada je organizovana »Zaklada za učiteljsku siročad«.²¹⁰ Ovu prvu organizaciju učiteljstvo je prihvatile širom Bosne i Hercegovine i za relativno kartko vrijeme »Zaklada« je predstavljala solidnu materijalnu bazu za zadatke za koje je osnovana. Raspoloženje učitelja za zajedničke stvari podsticalo je i na nove oblike organizovanja. Prva ideja o organizovanju staleškog društva učitelja nikla je u Mostaru. Krajem prošlog i početkom ovog vijeka Mostar se afirmisao kao značajan kulturni centar. Pokrenuto je više časopisa, tu živi i radi grupa književnika, postoje kulturno-prosvjetna društva, radi štamparija itd. Mostar postaje i najaktivnije nacionalno žarište. U Mostaru i susjednim hercegovačkim

²⁰⁸ Školski glasnik. 1917. Str. 101.

²⁰⁹ I b i d e m .

²¹⁰ Učiteljska zora. 1914. Str. 43.

centrima radi veći broj obrazovanih i pismenih učitelja. Sve to uslovilo je i prvu inicijativu za udruživanjem učitelja.

Početkom školske godine 1900/1901. sastaje se jedna grupa učitelja iz mostarskog, stolačkog, nevesinjskog i ljubuškog kotara i saziva skupštinu za osnivanje »Učiteljskog društva narodnih osnovnih škola okružja mostarskog«. Održana je skupština i izabran prvi odbor sa mlađim talentovanim učiteljem Antonom Jukićem na čelu. Trebalo je da Zemaljska vlada potvrди pravila društva i da na taj način legalizuje organizaciju. Vlada je, iz poznatih razloga, bila principijelno protiv udruživanja. Vratila je pravila i tražila da se može osnovati društvo mostarskih učitelja, a nikako društvo koje bi okupljalo učitelje sa šire teritorije. Spor između Društva i Vlade trajao je tri godine. Zemaljska vlada je kasnije taj stav izmijenila i osnivaju se društva u mnogim mjestima, a kasnije i Savez učiteljskih društava Bosne i Hercegovine.

U februaru 1904. godine osnovano je u Sarajevu društvo učitelja. Tri mjeseca kasnije legalizuje se i društvo u Mostaru. Kasnije su za ovim primjerom pošli učitelji i u drugim krajevima, da bi se početkom jula iduće godine organizovao Savez učiteljskih društava Bosne i Hercegovine. Učiteljska organizacija je odmah u početku u programu rada postavila pitanje materijalnog i društvenog položaja učitelja i nastavno-metodska pitanja osnovne škole. To je do kraja ostalo kao programska okosnica. Učiteljska organizacija je češće javno istupila postavljajući zahtjeve, šaljući peticije i delegacije itd., i do kraja okupacije imala određen uticaj na opšte kretanje u oblasti osnovnog školstva.

Disciplinski propisi koji su se odnosili na učitelje ograničavali su učiteljima ne samo bavljenje dnevnom politikom, nego je nerado gledano bilo kakvo nacionalno ispoljavanje ovog staleža. Režim je polazio sa stanovišta da su učitelji ne samo vaspitači omladine nego da su oni i najisturemiji sloj intelektualnih radnika, najbliži i najneposredniji najširim narodnom slojevima. »Svjedodžba o građanskom vladanju«²¹¹ bila je obavezna kao dokumenat kada se učitelj postavljao, unapređivao ili kada je učestvovao u konkursima. A ona je upravo trebalo da odražava nacionalno-politička raspoloženja učitelja. Ovaj dokument osuđivao je i Sabor Bosne i Hercegovine.²¹² Međutim, najveći broj učitelja domorodaca preovladavao je ovo stanje i nalazio mogućnosti da, kako u školi tako i van škole, ne zaboravi na svoje patriotske dužnosti.

Kada se govori o učiteljima ovoga perioda i njihovom radu treba istaći, a to se često zaboravlja, da je ovo vrijeme u kome su, sa izuzetkom nekoliko većih centara, učitelji bili i ljekari, književnici, agronomi i gotovo jedini kulturni radnici. U takvoj konstataciji treba gledati i ocjenjivati doprinos učitelja u kulturno-

²¹¹ Stenografske bilješke Bos. sabora. Sjednica XI 1910.

²¹² Ibidem. Sjednica XII 1910.

litičkom životu i razvitku Bosne i Hercegovine od 1878. do 1918. godine. Naša dosadašnja istoriografija malo se bavila vanškolskim aktivnostima učitelja. Kada se o učiteljima govorilo ili pisalo, obično se nije išlo dalje od škole i djece, zaboravljujući da bi naše ukupno nasljeđe bez doprinosa koji su dali učitelji bilo daleko siromašnije. O učiteljima pedagoškim piscima biće govora kasnije u poglavljiju o pedagoškoj štampi. Ovdje ćemo, međutim, istaći neka druga područja intelektualnog rada učitelja što, bez sumnje, spada u ukupnost istorije školstva u Bosni i Hercegovini za vrijeme o kome je ovdje riječ.

Iako su se naši učitelji bavili agronomijom, medicinom, vokalnom i instrumentalnom muzikom itd., pisali prozu i poeziju, bavili politikom i privredom, ipak, mi smatramo da je njihova najveća zasluga za istoriju i kulturu Bosne i Hercegovine to što su sa velikom ljubavi i strpljenjem znalački bilježili sve što je trebalo zabilježiti iz narodnog umjetničkog stvaralaštva i na taj način otrgli od zaborava tako dragocjeno blago, koje bi, bez njih, pokrila koprena zaborava. Treba posebno naglasiti činjenicu da je ova aktivnost učitelja pokrila, da tako kažemo, sva područja Bosne i Hercegovine. Osim toga, iako je u to vrijeme narodno blago stvarano i njegovano odvojeno i ponaosob kao tekovina Muslimana, Hrvata i Srba, treba istaći kao srećnu okolnost za našu kulturnu istoriju, da su učitelji, opredjeljujući se po etničkoj pripadnosti za ono što im je po konfesiji ili po narodnosti bliže, ili opredjeljujući se za područje ispitivanja bez obzira na ovu ili onu pripadnost, u cijelini gledano, gotovo podjednako obuhvatili sva tri područja stvaralaštva.

Ovi radovi učitelja, razumije se, vrlo su različiti po metodu ispitivanja i provjeravanja, po stepenu stručnosti ili naučnosti itd. Tu ima tekstova od onih koji su kao građa ostali u rukopisu, pa do onih tekstova koje su publikovale akademije nauka. No sve to skupa za kulturnog istoričara predstavlja dragocjene izvore, bez kojih bismo za mnoga pitanja naše kulturne prošlosti ostali bez odgovora. Kulturnim tekovinama ove vrste bavili su se i drugi, ali mnogo kasnije, i u manjoj mjeri. U periodu najintenzivnijeg prikupljanja narodnog blaga drugih kulturnih radnika i intelektualača bilo je, relativno, malo. Osim toga, učitelji su se i po svom pozivu kretali u onim krajevima gdje se najpostojanije čuvalo predanje i razvijali novi oblici svojevrsnog umjetničkog izražavanja. Učitelji su, prema tome, i bili najpozvaniji da spasavaju za našu kulturu to nasljeđe. Kada se danas čitaju ti tekstovi ili prelistava građa, uzimajući u obzir uslove u kojima su se ti poslovi mogli vršiti prije sedamdeset do osamdeset godina, onda se pouzdano može zaključiti da su iznad svega patriotska osjećanja prožimala tu aktivnost naših prvih učitelja. Zahvaljujući, dakle, ovoj kulturnoj misiji učiteljskog kadra, mi danas imamo, uglavnom, sačuvan bosanski folklor, i to od sadržaja nastalih po urbanim sredinama, pa do najizvornijih i najrustikalnijih oblika putem kojih je naš

čovjek izražavao ova ili ona osjećanja. Uz ovo treba posebno istaći značaj udjela učitelja na proučavanju jezika u raznim našim krajevima kao i njihovu zaslugu za afirmaciju književnog jezika u štampi u Bosni i Hercegovini i inače. Kultivisanje našeg jezika učitelji su postizali neposredno svojim primjerom i svojim tekstovima i posredno putem suprotstavljanja grubim nasrtajima na čistotu jezika, koji su dolazili od tuđinaca, a posebno od državne administracije. Zvanična školska administracija i terminologija predstavlja su neposrednu opasnost za lijepi jezik i za jasnu i razgovijetu pisanu i govornu riječ.

Učiteljska škola u Sarajevu, od početka svoga rada postaje pravi rasadnik književnog podmlatka. Literarna družina škole i takozvana književna sijela okupljaju mlade talente od kojih će se kasnije razviti veći broj proznih pisaca i pjesnika. Škola je izdavala i almanaha sa đačkim radovima u kojima je posebna pažnja posvećivana narodnom blagu. Još kao učenici, po jednu zbirku narodnih pjesama izdali su Ivan Zovko i Dragutin Dvorović-Hofbauer, a kao đaci u almanasima su, u pogledu prikupljanja narodnog blaga saradivali: Josip Šebešić, Hamza Zaimović, Mustafa Konjhodžić, Mijo Žuljić, Hašim Topčić, Muhamed Hodžić, Jovo Arežina, Risto Stojnić, Nikola Sambrailo, Fehim Baščaušević, Rodoljub Glišić, Pavle Kozomora i Savo Semiz. Neki od njih, kao što ćemo kasnije vidjeti, postali su ozbiljni i plodni pisci i zasluzni radnici na prikupljanju izvornog narodnog blaga, nastalog u Bosni i Hercegovini. Kada je riječ o ovako ranim literarnim preokupacijama učenika Učiteljske škole u Sarajevu, tu, možda, treba istaći direktora Bujhera i profesore Dlustuša, Lepušića i Farkaša, koji su bili ljudi od pera. Njima se u tom poslu pridružuje i jedan broj učitelja koji dolaze iz naših drugih krajeva.

Mi ćemo, ovom prilikom, istaći jedan broj tih najzaslužnijih poslenika na tom poslu. Moramo odmah naglasiti da će to biti oni koji su najviše publikovali, a to unaprijed znači ogriješiti se o jedan broj onih koji su manje objavljavali, ili koji nisu uopšte pisali nego su rezultate svojih istraživanja slali kao građu u Beograd ili Zagreb, ili su individualno saradivali sa ovim ili onim naučnim radnikom, putem dopisivanja. Zna se, na primjer, da je Jovan Cvijić imao više takvih saradnika u redovima učitelja u Bosni i Hercegovini. Kada je riječ o valjanom ali anonimnom radu učitelja na prikupljanju kulturne građe, treba istaći i jedan po duhvat Zemaljskoj muzeja. Naime, godine 1897. Zemaljski muzej je umnožio veći broj pitanja i tražio na njih odgovore širom Bosne i Hercegovine. Ta pitanja su se odnosila na etnografsko folklornu oblast. Veliki broj učitelja uzeo je aktivno učešće u ovoj anketi i odgovorio na više pitanja. Ovo se čuva kao rukopisni materijal u Zemaljskom muzeju.

Osim ove akcije Zemaljskog muzeja u vezi sa prikupljanjem narodnog blaga, treba istaći još neke inicijative koje su pospješivale ovu vrstu rada u Bosni i Hercegovini. U januaru 1895. godine

na prijedlog Tome Maretića, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti donijela je odluku o objavljinju građe »Život i običaji naroda«. Pokrenuta je posebna edicija »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena«. Među prvim prilozima nalazimo radeve učitelja iz Bosne i Hercegovine. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu donijela je 1892. godine jednu naredbu o čuvanju istorijskih spomenika. Srpska akademija u Beogradu donijela je 1898. godine uputstva za proučavanje sela u Bosni i Hercegovini, koja su šire publikovana 1898. godine u »Srpskom vjesniku« koji je izlazio u Mostaru. Svi navedeni apeli i nastojanja računali su, pored ostalih ljudi, prvenstveno na učiteljski kadar koji je i po svom pozivu i mjestima službovanja najviše i odgovarao za ovaj posao. Pogriješili bismo ako ne bismo istakli izvanredno veliku ulogu Zemaljskog muzeja u Sarajevu kao centra za skupljanje narodnog blaga. Muzej je, u stvari, i počeo svoj rad ovom vrstom aktivnosti.

Uzimajući u obzir da su učitelji, pored zajedničkih listova i časopisa, mnogo sarađivali i objavljivali u posebnoj (srpskoj, hrvatskoj i muslimanskoj) štampi, to će se i ovdje tim putem nавести učitelji pisci.

Ako se izuzme Hamdija Kreševljaković učitelj i član dvije akademije nauka, koji je, istina, poznatiji kao istoričar nego kao folklorist, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti je najviše građe iz Bosne i Hercegovine objavila od učitelja Ivana Zovka, Mije Žuljića i Ivana Klarića. Ivan Zovko je učiteljevao u Hercegovini. Bio je vrlo talentovan pisac i saradnik više listova. Iz narodne kulturne baštine hercegovačkih Hrvata objavio je veći broj priloga u ediciji »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena« koju je izdavala Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. To su narodne priče, legende, praznovjericе, narodna imena, zagonetke, narodne rukotvorine, vjerski običaji itd. Zovko je bio dugogodišnji saradnik Akademije kao kolekcionar raznovrsnog duhovnog i materijalnog stvaralaštva hercegovačkih Hrvata. Njegovi tekstovi predstavljaju jedan zanimljiv opus, bez koga bi narodno stvaralaštvo područja na kome je radio ostalo mnogo siromašnije.

Kao što je Ivan Zovko ispitivao Hercegovinu, Mijo Žuljić obrađuje vareški kraj. Iako su po obimu i raznovrsnosti Žuljićevi tekstovi, objavljeni u izdanjima Jugoslovenske akademije, manji od tekstova Ivana Zovke, oni su vrlo zanimljivi posebno zbog toga što je sa ovoga područja ostalo relativno manje podataka ove vrste. Žuljić je opisao oko dvadeset igara koje se izvode na sijelima po selima, od kojih samo neke tu nalazimo. Dao je i dosta podataka o narodnoj medicini iz okoline Vareša. Žuljić je sarađivao i u drugim listovima. Napisao je dosta o jeziku Vareša i njegovih sela.

Jugoslovenska akademija je objavila svega nekoliko priloga Ivana Klarića koji se odnose na okolinu Bihaca (narodne pjesme, narodne pripovijetke, običaji itd.). Klarić je i u Glasniku Zemalj-

skog muzeja objavljivao priloge iz oblasti narodnog života. On je, međutim, mnogo poznatiji kao prozni pisac i pedagoški radnik. Bilo je još učitelja iz Bosne koji su se javljali u navedenom Zborniku Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, ali rijede i sa manjim brojem priloga. Međutim, mnogo napisa iz svih oblika usmenog narodnog izražavanja objavljivano je u domaćoj štampi. Učitelji Hrvati su pretežno objavljivali u izdanjima Hrvatskog kulturnog društva Napredak, zatim u hrvatskim književnim i drugim listovima. Ovdje treba istaći i posebne pedagoške listove »Školski vjesnik« i »Učiteljsku zoru«, gdje su ponekad publikovani i napisи iz narodnog stvaralaštva. Kada je riječ o ovim listovima ne bismo smjeli zanemariti jedan poseban oblik, da tako kažemo, narodnog umovanja, vrlo razvijen u Bosni i Hercegovini. Radi se, naime, o narodnoj pedagogiji, o savjetima i poukama kako treba postupati u ovoj ili onoj vaspitnoj situaciji, koji su po svom porijeklu i provjeravanju u praksi često samonikli u nas, a da ih ne možemo naći ni u drugim sredinama ni u drugim pedagogijama. Naši navedeni pedagoški listovi ovom narodnom stvaralaštvu ustupali su mnogo prostora, a taj prostor učitelji su sa posebnom pažnjom popunjavali.

Govoreći o angažovanju učitelja u ovoj oblasti pogriješili bismo ako ne bismo spomenuli Jelenu Belović-Bernadžikovsku. Ona je, nema nikakve sumnje u to, najplodniji i po sadržajima najraznovrsniji učitelj pisac krajem prošlog i početkom ovog vijeka. Napisala je čitavu malu biblioteku. Nema pedagoškog područja na kome se nije ogledala pišući, komentarišući i prevodeći. Ostavljući to, ovoga puta, po strani, ističemo samo neke zasluge na sređivanju i objavlјivanju pedagoških rezonovanja naših ljudi. Ona je prva, i to joj je velika zasluga, ukazala na ljepotu i raznovrsnost narodne ornamentike u bosansko-hercegovačkim ručnim radovima (vezovima). Napisala je mnogo članaka i knjiga o narodnim vezovima, i u nekoliko evropskih centara organizovala izložbu bosanskih motiva itd.

Glasnik Zemaljskog muzeja je takođe tribina na kojoj su učitelji Hrvati zajedno sa ostalim učiteljima u Bosni i Hercegovini objavljivali svoje kraće ili duže napise o izvornoj narodnoj umjetnosti ili komentare o njoj.

Od Hrvata učitelja — pisaca treba još istaći Jagodu Truhelku, Stjepana Ilijića, Ljudevita Dvornikovića, Josipa Šebešića, Ivana Sajkovića, Franju Radoševića, Stjepana Šimunca, Stjepana Žanka, Anku Kragić, Marka Kragića, Stjepana Blaževića, Ivana Martinovića, Stanislava Majstorovića, Andriju Kulijera, Anku Topić, Antunu Hangi, Nikolu Meštrovića, Ivana Farkaša, Julijanu Dubrović i Mirka Jurkića. Oni su se, doduše, u svom pisanju pretežno bavili drugim oblastima, ali u svakoga od njih naći ćemo makar i sitnih podataka koji govore o ovom ili onom obliku narodnog umovanja u ovom ili onom kraju Bosne i Hercegovine.

Izuzimajući zajedničke pedagoške listove, Glasnik Zemaljskog muzeja i još samo poneke listove, učitelji pisci u Bosni i Hercegovini po pravilu su sarađivali u štampi svoje nacije ili religije. Od početka ovog vijeka to su bila uglavnom glasila kulturno-prosvjetnih društava, Napretka, Gajreta i Prosvjete. Iako ima primjera da se učitelj bavi proučavanjem područja na kome službuje, bez obzira na to kojoj narodnosti pripadaju naselja tog područja, ipak, kao što je najveći broj učitelja pisao u štampi svoje etničke grupe, tako isto je i najveći broj učitelja ispitivao život i običaje naroda kome pripada i, razumije se, o tome i pisao.

U red najobrazovаниjih Srba učitelja, nema sumnje, spada Stevan Delić rodom iz Trebinja. Kao učitelj najviše je služio u Hercegovini, pa se i njegovo pisanje odnosi na te krajeve. Sarađivao je u Glasniku Zemaljskog muzeja, u književnim i pedagoškim časopisima. Pisao je o raznim temama, a ostavio je, ono što nas ovoga puta posebno interesuje, mnogo zabilježaka i podataka etnografsko-folklornog sadržaja. Njegova istorijsko-etnografska studija o Gacku i njegovoj okolini, od koje su polazili mnogi koji su se bavili pisanjem o ovom kraju, sadrži zanimljive fragmente iz narodnog predanja, običaja itd. Milan Bešlić služio je kao učitelj duže vremena u Bosanskoj Krajini, pa se to ogleda u njegovom pisanju. Sarađivao je u mnogim listovima i časopisima. Iako je on nešto poznatiji po svojim pisanim radovima iz svoje uže pedagoške struke, treba istaći da je iza njega ostalo vrlo mnogo podataka i zabilježaka o narodnom životu, običajima, folkloru itd. iz Cazinske Krajine, doline rijeke Spreče, okoline Bugojna itd. Milutin Kovačević, učitelj u Sanskom Mostu, pisao je o narodnom stvaralaštvu toga kraja. Savo Semiz je učiteljevao u raznim mjestima u Hercegovini i iz tih krajeva relativno mnogo pisao o onome što se odnosi na našu temu.

Pored ranije navedenih zajedničkih časopisa u kojima su učitelji sarađivali, najčešće su sarađivali u »Bosanskoj vili« i nekim drugim listovima koje su izdavali Srbi. Ovdje treba istaći i »Srpsku školu«, pedagoški časopis koji je kao glasilo srpskih učitelja izlazio u Sarajevu od 1907. do 1912. godine. U srpske škole u Bosni i Hercegovini dolazio je relativno veliki broj učitelja iz drugih krajeva, najčešće iz Vojvodine i Dalmacije. I neki od njih su se bavili pisanjem i prikupljanjem građe iz narodnog života. Božidar Petranović se, na primjer, može smatrati i pretečom učitelja radnika na skupljanju narodnog blaga. On se već šezdesetih godina prošlog vijeka bavi ovim pitanjima i skuplja narodne pjesme. Među Srbe učitelje u Bosni i Hercegovini, koji su pisali više od drugih, treba još ubrojiti: Petra Mirkovića, Mitru Moraču, Mihajla Đerića, Ristu Sušljića, Stevu Kaluđerčića, Pavla Kozomaru, Ristu Vulića, Davida Višnjića, Nedeljka Lazarevića, Isaiju Mitrovića, Nikolu Kašikovića, Božidara Nikašinovića, Miloša Poparu, Marka Mutića, Nikolu Vidakovića i Petra Divljana. Treba istaći da je jedan broj ovih kao i nekih drugih učitelja iz Bosne i Hercegovine objavljivao svo-

je radeve u srpskoj štampi u Beogradu, Novom Sadu, Zadru itd. Isto to radili su i neki učitelji Hrvati, koji su, osim periodičnoj štampi u Bosni i Hercegovini slali svoje priloge hrvatskoj štampi izvan Bosne i Hercegovine.

»Behar«, publikacija kulturno prosvjetnog društva Gajret i još neki muslimanski listovi okupljali su saradnike Muslimane, koji su se u pisanju, pored ostalih tema, bavili i pitanjima narodnog stvaralaštva. Muslimani učitelji su, kao što smo ranije naveli, saradivali i u pedagoškim i drugim publikacijama koje nisu bile posebno vezane ni za jednu vjersku ili etničku grupaciju. Glasnik Zemaljskog muzeja donosio je veći broj priloga učitelja Muslimana. Hajdar Fazlagić, učitelj u raznim mjestima u Bosni i Hercegovini publikovao je u Glasniku Zemaljskog muzeja, »Beharu« i još nekim listovima veći broj priloga koji se odnose na temu o kojoj je ovdje riječ. Edhem Mušabdić i Hamdija Mulić istakli su se kao pisci proznih i pedagoških tekstova, iako i u njihovom stvaralaštvu ima mjesta i podataka koji se odnose na narodnu tradiciju. Kada smo govorili o saradnicima Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, spomenuli smo Hamdiju Kreševljakovića. Međutim, to bi bilo nedovoljno. Kreševljaković je bio prvenstveno istoričar. No, i pored toga, bez njega i njegovog ukupnog stvaralaštva, naša istorija, a posebno njen kulturni dio ne bi se mogao cijelovito izraziti. U svakom njegovom djelu nalazimo, ako se tako može reći, aromu Bosne i Hercegovine. Osim toga, nije beznačajno ni ono što je napisao i ostavio a što se specijalno odnosi na narodni folklor. Husejin Đogo bio je učitelj u mnogim mjestima u Bosni i Hercegovini iz kojih je slao u štampu priloge iz narodnog života. Fejzulah Čavkić je jedan od skupljača narodnih pjesama. Među učiteljima saradnicima Behara i Gajreta, na prikupljanju folklorne grude treba istaći Sulejmana Mursela. Fehim Baščaušević takođe spada u zapaženije radnike ove vrste. Sa manjim brojem priloga iz pojedinih oblasti narodnog stvaralaštva javio se Hasan Hodžić i još jedan broj Muslimana učitelja.

Kada je riječ o učiteljima sakupljačima, piscima, tumačima itd. narodnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini, ne bismo kazali cijelu istinu i dali pravu ocjenu ako bismo ostali samo pri tome što su oni pojedinačno ili skupa napisali. Oni su bili urednici časopisa i listova koji su se ovim pitanjima posebno zanimali (Bosanska vila, Nada, Behar, Novi Behar, Učiteljska zora, Srpska škola.), pa su i u tom svojstvu njihove zasluge velike. Učitelji su i kao književnici često ove motive unosili u pjesme, pripovijetke i romane koje su pisali. Možda bi brižljiv analizator i u ostalim književnim djelima pisanim početkom ovoga ili krajem prošlog vijeka u Bosni i Hercegovini, koja su, inače, bogata narodnim motivima, otkrio niti i uticaje ranije objavljenih tekstova iz fundusa narodnog i umjetničkog stvaralaštva.

SREDNJE ŠKOLE

Između dva rata u nas se ustalila terminologija sa određenim nazivima za pojedine vrste škola (srednje, stručne, niže stručne itd.). Za vrijeme Austro-Ugarske nisu se uvek i dosljedno upotrebjavali takvi termini. U zvaničnim izveštajima pod pojmom »nastavni zavodi« podrazumijevano je cjelokupno školstvo, a unutar toga su se redale pojedine vrste škola sa svojim nazivima (narodne osnovne škole, trgovačke škole, zanatlijske škole, gimnazije itd.). Ponegdje se upotrebljavao naziv »zemaljske srednje i stručne škole«, a iza toga bi se navele po imenima sve vrste škola bez označavanja koje su srednje a koje su stručne škole. Služeći se ovom prilikom uslovno terminom »srednje škole«, u ovom poglavljiju govorićemo o svim školama u koje se upisivalo poslije završene osnovne škole.

Prije nego što pređemo na pojedine vrste škola i neke škole pojedinačno, govorićemo o nekim pitanjima osnivanja, izdržavanja i organizacije škola, koja su u manjoj ili većoj mjeri karakteristična za sve vrste škola.

Prije okupacije tek su se počele, kao što je ranije rečeno, osnovati prve srednje škole u Bosni i Hercegovini. Prema tome, okupator nije zatekao značajnu tradiciju ovog školstva, a to mu je omogućavalo i povoljnije uslove da u srednjem školstvu, sa mnogo manje otpora nego što je bio slučaj sa osnovnim školama, provodi svoje planove.

Srednje školstvo u Monarhiji služilo je kao uzor prilikom otvaranja odgovarajućih škola i u organizovanju nastave u njima, s tim što se u početku išlo na jedan niži nivo i manje zahtjeve, što je kasnije poboljšavano. Sve srednje škole otvarane su u privatnim prostorijama, a kasnije su se za njih izgrađivale nove zgrade, za neke ranije, za druge docnije, dok je jedan broj škola ostao stalno u adaptiranim prostorijama. Prve velike školske zgrade podignute su za gimnazije u Sarajevu (dvije), Mostaru, Tuzli i Banjoj Luci, zatim nekoliko novih zgrada za trgovачke škole (Travnik, Trebinje, Bihać) i zanatlijske škole (u Sarajevu i Mostaru). Nove školske zgrade građene su po građevinskim standardima koji su važili u Monarhiji. Sve državne srednje škole izdržavale su se iz budžeta. Da bi se vidjela struktura budžeta jedne srednje škole navećemo neke podatke iz budžeta gimnazije u Mostaru za 1905/06. školsku godinu. Od ukupno 98.388 kruna, sa koliko je škola raspolagala te godine, na lične troškove utrošeno je 83.438 kruna, za biblioteku i učila 3.000 kruna, za održavanje zgrade i ogrev 4.550 kruna, za udžbenike i pribor za siromašne učenike 1.600 kruna, za kancelarijski materijal i namještaj 2.300 kruna i drugi sitniji troškovi. Vlada je u cjelini izdržavala i tri srednje škole, koje su, u stvari, konfesionalne škole i to: Pravoslavno bogoslovsko učilište u Ređevu kod Sarajeva, Katoličko teološko učilište u Sarajevu i Serijsku sudačku školu u Sarajevu. Ove tri škole u svojim izvješta-

jima i statistikama vodile su se kao državne škole pod zajedničkim nazivom »duhovni zavodi«. Ostale konfesionalne i privatne škole Zemaljska vlada je materijalno pomagala, dok su glavna materijalna sredstva pribavljenia iz drugih izvora. S obzirom na to da je bilo relativno malo srednjih škola, ukupna materijalna sredstva za njihovo izdržavanje nisu bila velika. Od ukupnog budžeta, na primjer, za posljednju godinu pred prvi svjetski rat, od 99,020.353 krune za srednje školstvo otpadalo je 6,380.460 kruna.²¹³ U srednjim školama, osim učiteljskih i nekih nižih stručnih, plaćala se upisnina i školarina. Manji upis učenika u gimnazije u školskoj godini 1904/05. Zemaljska vlada u svom Izvještaju motivisala je uvođenjem školarine. To je bila prva godina kada je u gimnazijama uvedena školarina.²¹⁴ Kasnije je uvedena školarina u trgovackim školama (1908. g.) i višim djevojačkim (1910. g.) i u tehničkoj školi (1910. g.). Siromašniji i bolji učenici bili su oslobođeni plaćanja upisnine i školarine.

Odmah pri otvaranju prve srednje škole (gimnazije u Sarajevu) 1879. godine uvedena je institucija stipendiranja siromašnjih učenika. Ovo se održalo do kraja okupacije. Stipendije su primali, pored visokoškolaca koji su se školovali na fakultetima izvan Bosne i Hercegovine, i srednjoškolci, u svim vrstama škola. Treba istaći da su, zahvaljujući ovom vidu pomoći, i prva darovita djeca sa sela stupila u srednje a kasnije i visoke škole. Stipendije su dobivali siromašni i dobri učenici. Vladine stipendije uslovljavane su i određenim moralno-političkim vladanjem stipendista. Kada se govori o materijalnoj strani školovanja učenika u srednjim školama, treba spomenuti ulogu koju su odigrali đački domovi (konvikt) za učenike srednjih škola. Postojali su sljedeći konvikt: Učiteljske škole u Sarajevu (45 mesta), Državne djevojačke škole u Mostaru (30 mesta), u konfesionalnoj školi u Travniku (100 mesta), u franjevačkim gimnazijama u Visokom i na Širokom Brijegu (100 mesta), u Djecačkom pansionatu u Sarajevu (100 mesta) u privatnoj Učiteljskoj školi u Sarajevu (50 mesta), u vakufsko-muslimanskim konviktima za srednjoškolce u Sarajevu, Mostaru, Bihaću, Banjoj Luci i Tuzli (oko 200 mesta), u zanatlijskim školama u Mostaru i Sarajevu (120 mesta) i konviktima Prosvjete, Gajreta i Napretka ukupno oko 400 mesta.²¹⁵

Školska godina je bila u pogledu trajanja i praznovanja organizovana, manje više, kao i kod osnovne škole. Nastavni planovi i programi, o kojima će se kasnije detaljnije govoriti, preuzimani

²¹³ Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 68.

²¹⁴ Izvještaj uprave za Bosnu i Hercegovinu za 1906. god. Str. 180.

²¹⁵ Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 65.

²¹⁶ Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 72.

su iz odgovarajućih škola iz Monarhije, uglavnom iz Hrvatske i Dalmacije, odakle je nabavljano i veći broj udžbenika. Po uzorima iz ovih zemalja organizovani su i ispiti u srednjim školama usmeni i pismeni, kako u toku godine tako i na kraju godine kada su se polagali godišnji ispiti i na kraju školovanja završni ispiti (matura). Najduže se zadržala praksa podjele školske godine na dva semestra od po pet radnih mjeseci, na kraju kojih su se davale ocjene učenicima. Učenici su se u početku ocjenjivali u nauci: izvrstan (1), vrlo dobar (2), dobar (3), dovoljan (4), nedovoljan (5), sasvim nedovoljan (6), a kasnije: odličan (1), izvrstan (2), pohvalan (3), dobar (4), dovoljan (5), dostatan (6), nedovoljan (7) i sasvim nedovoljan (8). Posljednje dvije ocjene su bile negativne. Ocjene iz vladanja bile su: vrlo dobar (1), dobar (2), pričljeno (3), loše (4).²¹⁶

Pored redovnih ispita u srednjim školama polagali su se i privatni ispiti. Za čitavo vrijeme okupacije učenice nisu mogle biti redovni učenici u u gimnazijama i realkama, dok im se dozvoljavao upis u trgovačke škole, ako u tim mjestima nije bilo viših djevojačkih škola. Učenice su mogле polagati ispite privatno, na kraju školske godine. Od 1912. godine izuzetno je odobreno da učenice mogu prisustvovati nastavi kao privatni učenici.

Prva disciplinska pravila u pogledu vladanja učenika u školi i van škole utvrđena su kada je osnovana i prva srednja škola. Disciplinska pravila su dopunjavana i proširivana prema stanju i pojavama u školama. U posebnom poglavlju o kulturnim i političkim kretanjima među učenicima srednjih škola govoriće se više i konkretnije. Ovdje, međutim, ističemo samo koja su, da tako kažemo, područja učenikovog života i rada bila regulisana disciplinskim pravilima. Pravila su se odnosila »na vjerske dužnosti učenika, na vladanje prema nastavnicima, na vladanje prema drugovima, na čuvanje školske zgrade i drugih predmeta u školi, na pohađanje nastave i izostajanja od škole, na vladanje prije dolaska i izlaska nastavnika sa časa, na vladanje za vrijeme nastave, na domaću izradu zadataka, na čitanje knjiga i novina, na skupljanje novčanih priloga, na vladanje đaka izvan škole (zabranjeno nositi oružje, štapove, grudati se, zabavljati sa djevojkama, hodati po sjelima, noću se skupljati izvan grada, pušiti, posjećivati igranke, koncerte, pozorište... na đačka društva, na posjećivanje građanskih društava, na posjećivanje rasprava i političkih javnih zborova, na članstvo u raznim društvima, na nošenje znakova narodne ili političke pripadnosti itd.«.²¹⁷ Disciplinska pravila su, kao što se vidi, predviđala sve okolnosti i gotovo sve odnose u koje učenik dolazi u školi ili izvan škole. Posebno su naglašene mogućnosti

²¹⁷ Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 83—84.
je svoju nacionalnu ili političku pripadnost. U tom smislu, pored

koje bi učeniku pružale priliku da na ovaj ili onaj način manifestuje svoju nacionalnu ili političku pripadnost. U tom smislu pored disciplinskih pravila, Vlada je vrlo često slala školama opšte direktive koje su se odnosile na sve škole i sve učenike ili na konkretnе slučajeve. Instrukcije ove vrste uslijedile bi najčešće povodom određenih pojava u školama, ili povodom nekih političkih dogodaja u Monarhiji ili u Bosni i Hercegovini (radnički štrajkovi, aneksija, izbori za sabor, razni atentati, vrenje pred prvi svjetski rat i ratne prilike uopšte itd.).

U prvoj polovini austrougarske okupacije učenici su uglavnom poticali iz činovničkih i trgovacačkih porodica, i to pretežno iz većih gradova. Zahvaljujući jačim i novim izvorima stipendiranja, ta struktura se kasnije nešto mijenjala u korist učenika rođenih na selu. Po vjerskoj pripadnosti bilo je relativno najviše katolika, što je bilo uslovljeno činjenicom da je najveći broj činovništva stranog porijekla pripadao toj religiji. U početku su se u odnosu na ukupan broj stanovnika muslimanske religije ta djeca u manjem broju upisivala u srednje škole. Međutim, procenat muslimanske djece u srednjim školama daleko je brže rastao nego što je to bio slučaj sa učenicima u osnovnim školama. Kao primjer navodimo sljedeću strukturu učenika gimnazija u školskoj godini 1913/14.:

Gimnazija	Svega	Pravosl.	Muslim.	Katol.	Ostali
Mostar	420	137	152	117	14
Tuzla	271	97	80	77	17
Sarajevo	539	90	76	275	97
Sarajevo — realka	351	128	78	112	33
Bihać	132	63	41	22	6
Derventa	66	25	18	20	8
S v e g a :	2.360	723	597	798	24

Sa učenicima srednjih škola izvođeni su redovni kraći izleti i trajnije ekskurzije. Ekskurzije su imale obrazovne i vaspitne ciljeve. Vlada je posebnu brigu vodila o tome u kom pravcu idu ekskurzije sa starijim učenicima. Vladin smjer se uvijek kretao u krugu Monarhije, a u programu ekskurzija bile su obavezne posjete onim kulturnim ili istorijskim tekovinama koji bi se u svijesti učenika mogli dovesti u vezu sa nekom od tekovina dinastije ili Monarhije. O nekim ekskurzijama koje su isle u pravcu koji nije konvenirao režimu, biće riječi kada budemo govorili o kulturno-političkim kretanjima kod učenika.

Gotovo sve srednje škole stampale su godišnje izvještaje o radu i uspjehu. U izvještajima gimnazija, po pravilu, na uvodnom mjestu se objavljivao najznačajniji naučni prilog nekog od nastavnika, koji je rađen u toku školske godine, a koji se odnosio na ovu ili onu nastavnu oblast. Svi važniji dogodaji u toku školske godine u izvještaju bi bili hronološki zabilježeni. U izvještajima

bi se, osim toga, dali poimenično svi podaci o nastavnicima i učenicima. Ti izvještaji su danas, često, jedini dokumenti za neka pitanja iz istorije škola.

Nastavnički kadar za sredjne škole regrutovao se sa područja Monarhije. Jedan broj prvih profesora gimnazija došao je u Bosnu sa okupatorskom vojskom. Bilo je Čeha, Slovaka, Slovenaca, a kasnije su dolazili više iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i nešto iz Vojvodine. Prvi profesor gimnazije rodom iz Bosne bio je Tugomir Alaupović, koji je došao na gimnaziju u Sarajevu 1894. godine. Docnije je bio veći priliv nastavnika rođenih u Bosni i Hercegovini, a školovanih najčešće u Beču, a nešto u Zagrebu ili u Ugarskoj. Jedan broj iskusnijih učitelja polagao je, kao što je ranije rečeno, posebne ispite u Zagrebu, a kasnije i u Sarajevu, za predmetnu nastavu. Oni su, po pravilu, bili nastavnici trgovачkih i zanatlijskih škola. Nastavnici u srednjim školama imali su više zvanja. Pored direktora, u školama su radili: profesori, pravi učitelji, definitivni učitelji, suplenti, vjeroučitelji, pomoćni učitelji i učitelji vještina. Kako je izgledala struktura nastavničkih kolektiva u jednoj srednjoj školi navodimo primjer iz školske godine 1905/06. kada su postojale tri pune gimnazije:

Velika gimnazija	direktor	profesori	učitelj	suplent	vjeroučitelj	učitelji črtanja	učitelji gimnastike	učitelji pjev. i sv.	učitelji jezika	svega
Sarajevo	1	11	9	3	6	1	1	2	2	36
Mostar	1	6	5	3	4	1	1	—	1	22
Tuzla	1	1	5	5	3	1	1	1	—	18
ukupno	3	18	19	11	13	3	3	3	3	76²¹⁸

Nastavnici srednjih škola imali su manje problema u pogledu nagrađivanja nego učitelji. Prema školskim kvalifikacijama bili su, kao i državni činovnici, raspoređeni od X do VI platnog razreda. Nastavnike zaključno sa IX platnim razredom postavljala je Zemaljska vlada, a u više platne razrede prevođeni su odlukom Zajedničkog ministarstva finansija. S obzirom na to da u Bosni i Hercegovini nije postojalo nastavničko obrazovanje za srednje škole, to su konkursi za nove nastavnike, osim u Sarajevu, relativno dugo, obavezno objavljivani u Zagrebu i Zadru na srpskohrvatskom jeziku, u Beču na njemačkom i u Pešti na mađarskom jeziku.

I nastavnici srednjih škola, kao nešto ranije učitelji, osjetili su potrebu staleškog udruživanja. Godine 1909. osnovali su nastav-

²¹⁸ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu.
Str. 182.

nici srednjih škola udruženje pod imenom »Društvo srednjoškolских profesora u Bosni i Hercegovini«.²¹⁹ Društvo se bavilo stručno-pedagoškim i drugim staleškim pitanjima. Društvo je konzultovano prilikom dopuna nastavnih planova i programa. U radu ranije navedene komisije za reviziju pravopisa, kao članovi, predstavnici Društva, učestvovali su: Jozo Dujmušić, Nikola Simić i Vaso Zrnić. Predsjednici Društva bili su po redu: Mijo Poljak, Đoko Kovačević, Ivan Kovačević i David Korenić. Za vrijeme rata Društvo nije radilo. Poslije prvog svjetskog rata Društvo se pridružilo Jugoslovenskom profesorskom društvu kao njegova sekcija za Bosnu i Hercegovinu.

I nastavnici srednjih škola uključivali su se kao i učitelji u javni i kulturni život u zemlji, bavili se pedagoškom teorijom i praksom, narodnom i umjetničkom književnošću, naukom svoje struke, radili u kulturnim i prosvjetnim organizacijama, bili birani u Bosansko-hercegovački sabor itd. O tome će biti rečeno nešto više i konkretnije kada budemo govorili pojedinačno o školama, kao i u poglavljaju o pedagoškoj štampi.

Do godine 1900., u Bosni i Hercegovini bio je mali broj srednjih škola, pa nije postojala posebna stručna inspekcija za ove škole u Sarajevu. Pored političkog nadzora koji je obavljala Vlada, angažovani su povremeno i stručni inspektor sa strane, koji su vršili pregled škole i pružali nastavnicima stručnu pedagošku pomoć. U Zemaljskoj vladi nije postojao nikakav posebni organ za srednje školstvo. Povećavanje broja srednjih škola i rađanje novih problema u vezi sa tim dalo je povoda Vladi da 1899. godine postavi Zajedničkom ministarstvu pitanje jedne organizacione jedinice pri Zemaljskoj vladi koja bi se posebno bavila pitanjima srednjih škola.²²⁰ Zemaljska vlada je predložila da se osnuje jedan biro za srednje škole (gimnazije, realke, Srednju tehničku školu u Sarajevu i trgovačke škole). Vlada je predložila Davorina Nemanića, direktora Gimnazije u Sarajevu, za rukovođenje ovim biroom. Zajedničko ministarstvo se načelno složilo sa organizovanjem biroa, ali se usprotivilo da direktor Nemanić napušta direktorsko mjesto, pošto se »gimnazija nije još učvrstila«. Iduće godinjam biroa, ali se usprotivilo da direktor Nemanić napušta direktorički biro za srednje škole, predlažući istodobno za njegovog naslijednika u gimnaziji Martina Bedjanića, direktora gimnazije u Mostaru.²²¹ Sa ovim prijedlogom se složilo Zajedničko ministarstvo, i tako je organizovana prva inspekcijska služba za srednje škole u Sarajevu, 1900. godine.

²¹⁹ Desetogodišnjica Jugoslovenskog profesorskog društva. Beograd. 1930. Str. 517.

²²⁰ ARBiHZM, br. 5447/BH, 1899.

²²¹ Ibidem, br. 1676 / BH, 1900.

UČITELJSKE ŠKOLE²²²

a) *Učiteljska škola u Sarajevu.* Naredbom Zemaljske vlade, u oktobru 1886. godine »Obrazovalište za pomoćne učitelje« pretvoreno je u redovnu učiteljsku školu.²²³ Škola je, kao i »Obrazovalište« radila zajedno sa osnovnom školom u staroj zgradbi na Bendbaši. Godine 1891. škola je preselila u novu zgradu na obali Miljacke. Nova zgrada raspolagala je sa deset učionica, tri kabine-ta i ostalim potrebnim prostorijama. Prvih godina rada nije bilo znatnije razlike između ranijeg kursa i nove redovne škole. Nešto malo je proširen program i više se polagalo na predspremu učenika. Škola je ostala i dalje sa trogodišnjim trajanjem, sve do 1900. godine, kada je produžena na četiri godine.²²⁴ U školu su se mogli upisati kandidati koji su završili nižu gimnaziju, nižu realku ili trgovacku školu. Izuzetno su primani i kandidati sa manjom školom.

Organizacija nastave, nastavni planovi i programi, režim učenja i ispita itd. podešavani su prema ostalim učiteljskim školama u Monarhiji. Sve je to bilo u početku, razumije se, na jednom nižem nivou. Od godine 1912. kada je otvorena i ženska učiteljska škola, ova škola je dobila zvanični naziv »Muška preparandija u Sarajevu«.²²⁵

Učiteljska škola sa četvorogodišnjim trajanjem imala je sljedeći nastavni plan:

Nastavni predmeti	I	II	III	IV	svega
Vjerouauka	2	2	2	2	8
Pedagogika	1	4	8	10	23
Higijena	—	—	—	2	2
Srpskohrvatski jezik	4	3	3	3	13
Njemački jezik	4	3	3	3	13
Zemljopis	2	2	2	1	7
Povjest	2	2	2	2	8
Prirodopis	3	3	—	1	7
Prirodoslovje	1	1	3	1	6
Aritmetika	3	3	2	2	10
Geometrija	2	1	1	1	5
Gospodarstvo	2	2	2	2	8
Prostoručno crtanje	2	2	2	2	8
Pisanje	1	1	—	—	2
Gimnastika	1	1	1	1	4
Pjevanje	1	1	1	1	4
Crkveno pjevanje	1	1	1	1	4
Sviranje na violini	1	1	1	1	4
Sviranje na glasoviru i orguljama	2	2	2	2	8
Ručni rad	1	1	1	—	3
svega nedjeljno	36	36	37	38	147

²²² Pored državnih, spomenućemo i neke privatne učiteljske škole.

²²³ Prvi godišnji izvještaj Učiteljske škole. Sarajevo. 1889.

Str. 32.

²²⁴ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. 1906. Str. 170.

²²⁵ Školski glasnik. 1912. Str. 148.

Ovaj nastavni plan bio je na snazi do 1908. godine, kada su izvršene neke izmjene.²²⁶ Osnovna karakteristika ove izmjene sastojala se u drukčijem grupisanju nastavnih predmeta. Naime, opštobrazovni predmeti grupisani su u prve tri godine školovanja, dok je četvrta godina zadržala, uglavnom, pedagošku grupu predmeta i dva jezika (srpskohrvatski i njemački).

Na kraju školske godine polagani su završni ispit. Poslije treće godine polagao se takozvani zaključni ispit iz opštih nastavnih predmeta (zemljopis, povjest, matematika itd.). Na ispitu zrelosti polagala se samo pedagoška grupa predmeta, srpskohrvatski i njemački jezik. Godine 1916. izvršena je nova revizija nastavnog plana. I ova, kao i prethodna izmjena plana nije mijenjala nastavne predmete ni nedjeljni broj časova, nego je samo vršeno pomjerenje predmeta iz jedne u drugu godinu.

Osnovna škola koja je radila u sastavu Učiteljske škole služila je za izvođenje praktične nastave. Pored praktičnog rada u toku godine, bila je obavezna, pri kraju školovanja, jednomjesečna praksa u osnovnoj školi. Izleti i kraće ekskurzije služili su za upoznavanje prirode i proizvodnje i organizovali su se vrlo često. Duže ekskurzije bile su rjeđe, i one su, posebno iz vaspitnih razloga, redovno usmjeravane isključivo u okviru Monarhije (Beč, Budimpešta, i drugi centri Austrije i Ugarske).

Škola je za potrebe nastave raspolažala sa tri, za tadašnje uslove dobro snabdjevena kabinetima (za prirodopis, fiziku i hemiju). Škola je takođe imala potrebne muzičke instrumente. Kao što je ranije rečeno, Vlada je propisivala koje će knjige nabavljati školske biblioteke. Tim metodom popunjavana je i biblioteka ove škole. To su bile pretežno knjige koje su se upotrebljavale u ostalim odgovarajućim školama u Monarhiji, sa nešto školske lektire odrabane iz hrvatske i srpske književnosti.

Osim *Gramatike bosanskog jezika*, gotovo svi udžbenici koji su štampani za odgovarajuće razrede učiteljskih škola u Hrvatskoj, nabavljeni su iz Zagreba. Iako je Vlada prigovarala nekim tekstovima u udžbenicima koji nisu odgovarali učenicima muslimanske ili pravoslavne vjeroispovijesti, nisu se mogli štampati posebni udžbenici za tako mali broj đaka.²²⁷

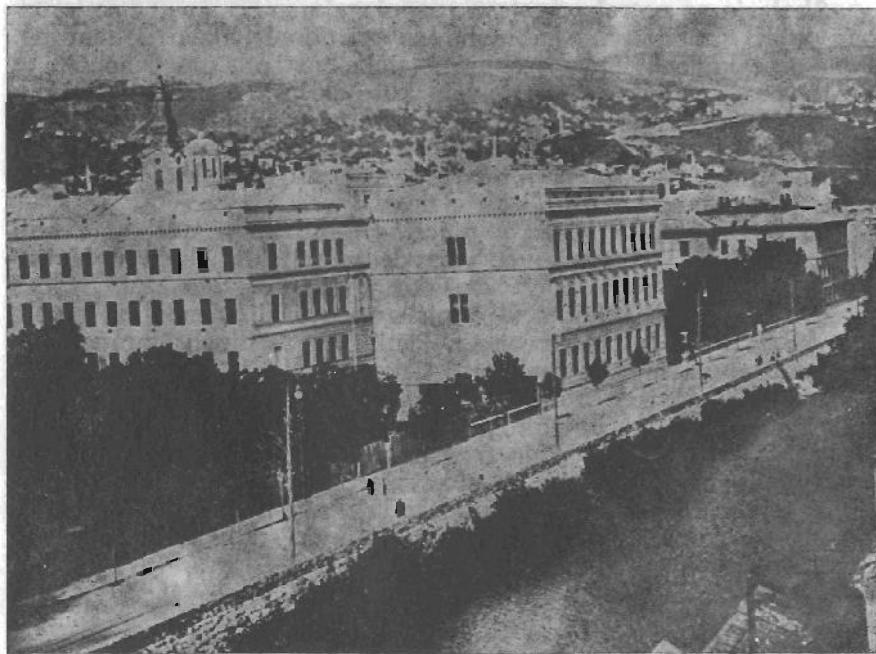
Škola je posjedovala i školski vrt (3000 m²), gdje je vršena praktična obuka iz pojedinih grana poljoprivredne proizvodnje. Očekujući od osnovne škole mnogo u pogledu unapređivanja poljoprivrede i uvođenja novih kultura, Zemaljska vlada je ovoj nastavi u učiteljskim školama posvećivala posebnu pažnju. Treba istaći da se Vlada u tome nije prevarila, jer su učitelji, relativno dugo, bili glavni propagandisti naprednije zemljoradnje i stočarstva u Bosni i Hercegovini.

²²⁶ Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 127—129.

²²⁷ ARBiHZM, br. 3968/BH. 1882.

U sastavu Učiteljske škole, pored vježbaonice, našao se pripavnički konvikt (dački dom) kojim je takođe upravljao direktor škole. Konvikt je raspolagao sa 45 mesta. Učenici su u konviktu dobivali besplatno izdržavanje ili su jedan dio plaćali od stipendije. Učenici Učiteljske škole bili su, u odnosu prema drugim srednjoškolcima, povlašteni (primali su veći broj stipendija, nisu plaćali upisninu ni školarinu, dobivali su knjige besplatno itd.).

Početkom prvog svjetskog rata Učiteljska škola je premještena iz Sarajeva u Derventu. Po završetku rata ponovo je otvorena u Sarajevu, kao Muška učiteljska škola, da bi se 1934. godine spojila sa Ženskom učiteljskom školom i nastavila rad kao Mješovita učiteljska škola u Sarajevu. Ovom školom rukovodili su: Marko Grivić, od početka do 1891. godine, Đuro Bujher, od 1891. do 1910., August Tartalja, od 1911. do njenog premještanja u Derventu. U Derventi je direktor škole bio Đuro Pavičić. Škola je uvijek imala potreban broj nastavnika koji su u pogledu društvenog položaja i materijalnog nagrađivanja tretirani kao nastavnici punih gimnazija, dok su učitelji na vježbaonici, pored plate koju su dobivali i ostali učitelji, primali poseban dodatak za rad u vježbaonici, koji se tretirao kao stručniji i naporniji.

GIMNAZIJA, UČITELJSKA ŠKOLA I UČITELJSKI KONVIKT U SARAJEVU
1891. GODINE

Među istaknutijim nastavnicima ove škole bili su: Silvije Strahimir Kranjčević, Josip Milaković, Ljudevit Dvorniković, Anton Hangi, Stevo Marković i Josip Goldberg.

Sve potrebne škole, vježbaonice, školskog vrta i konvikta finansirala je Zemaljska vlada.

Iako je ova škola, relativno dugo, bila jedina državna škola ove vrste u zemlji, nikada nije imala veliki broj učenika. Počela je 1886. godine, sa 74 đaka, da bi 1914. godine, pred preseljenje u Derventu, imala takođe 74 đaka. Prema tome, škola nije davala veliki broj učitelja. Ona je, međutim, dala vrlo kvalitetan učiteljski kadar, koji se po stručnoj spremi, a posebno po intelektualnom nivou mogao mjeriti sa učiteljima koje su u to doba davale najstarije škole u Monarhiji.

Unutrašnji život učenika bio je nešto razvijeniji nego u drugim školama. To je jednim dijelom dolazilo otuda što su učenici bili uvijek na okupu, jer ih je većina živjela u konviktu. Nastavno osoblje je takođe održavalo češće vanškolske kontakte sa učenicima nego što je to bilo u drugim školama. U kulturno-zabavnom životu učenika dominirali su razni oblici literarnog sadržaja, među koje treba posebno istaći takozvana književna sijela na kojima su čitani đački literarni sastavi, diskusije o knjigama i časopisima itd. Ova škola se, kao što je ranije naglašeno, može smatrati u neku ruku kolijevkom rada na prikupljanju i obradivanju umjetničkog stvaralaštva Bosne i Hercegovine. Najveća zasluga, u tom pogledu, pripada istaknutom nastavniku ove škole Josipu Milakoviću.²²⁸

b) *Privatna učiteljska škola u Zavodu sv. Josipa u Sarajevu.* Katolički ženski red »Kćeri božje ljubavi« osnovao je, uz raniju osnovnu, i Učiteljsku školu 1884. godine.²²⁹ Iako je ovo po svom karakteru konfesionalna škola, ovdje je unesimo u red drugih srednjih škola, zbog toga što su svršene učiteljice ove škole mogle služiti i u državnim osnovnim školama, i što je ova škola dobila kasnije pravo javnosti. Zemaljska vlada je materijalno pomagala školu i u svim izvještajima i statistikama vodila je među školama koje je smatrala svojim. Pomenute časne sestre došle su u Bosnu 1871. godine i počele otvarati osnovne škole. I za vrijeme okupacije ostale su te škole i otvarale se nove. Vlada je to pomagala. Uz traženje dozvole za otvaranje učiteljske škole navođene su samo potrebe za nastavničkim kadrom za sve osnovne škole. U početku su sve učenice stanovale u internatu i živjele pod samostanskim režimom. Kasnije su se počele primati učenice koje su ško-

²²⁸ Josip Milaković rođen je u Somboru 1861. g. Kao mlad učitelj i već poznat pjesnik došao je u Bosnu 1889. g. Najprije je bio učitelj u Derventu, a iza toga je postao nastavnik Učiteljske škole u Sarajevu. Kao vrlo plodan pisac vršio je vrlo veliki uticaj na književno opredjeljivanje đaka Učiteljske škole i u tome imao veliki uspjeh. Umro je u Somboru 1921. godine.

²²⁹ Školski vjesnik. 1894. Str. 226.

lu posjećivale iz roditeljskog doma, a bilo je i učenica drugih religija. Na taj način škola se sve više približavala zadacima državne učiteljske škole. Škola je u početku imala trogodišnje školovanje. Producenjem školovanja u državnoj školi na četiri godine, postupljeno je na isti način i u ovoj školi. Nastavni planovi i programi neznatno su se razlikovali od nastavnih planova i programa učiteljske škole (nije bilo podučavanja iz poljoprivrede). Organizacija školske godine i druga pitanja režima obrazovanja, koliko je bilo moguće, ravnala su se prema državnoj učiteljskoj školi. Upotrebljavani su, uglavnom, i isti udžbenici i priručnici.

Prvih deset godina u školu se upisivalo obično po desetak učenica, dok ih je u posljednjem deceniju okupacije bilo i više nego u državnim školama. Škola je 1912. godine dobila zvanično pravo javnosti.²³⁰ Poslije dvogodišnjeg rada u školama, učiteljice koje su završile ovu školu sticale su, takođe, pravo na polaganje stručnog ispita (definitive) pred istom komisijom pred kojom su polagali i učitelji državnih škola. Učiteljice koje su poslije položenog ispita prelazile u državne škole imale su jednak prava i dužnosti kao i ostali učitelji. Škola je u svom sastavu imala katoličku osnovnu školu koja joj je služila kao vježbaonica za praktičnu nastavu. Završnim i maturskim ispitima, pored izaslanika nadbiskupije, prisustvovao je redovno i predstavnik Zemaljske vlade. Učenice koje su željele da neposredno poslije završene škole rade u nekoj državnoj osnovnoj školi, poslije završenog ispita zrelosti u svojoj školi polagale su posebno ispit pred komisijom redovne učiteljske škole.²³¹ Ova škola je, u stvari, sve do rata predstavljala jedini domaći izvor ženskog nastavničkog kadra, koji je bio narocito poželjan za rad u ženskim osnovnim školama i u ženskim odjeljenjima mješovitih osnovnih škola. Treba dodati da je to bio kadar koji je Vladi sasvim odgovarao u pogledu vjerskog vaspitanja školske omladine. Koliko je Zemaljska vlada držala do ove škole najbolje se vidi iz njenog izvještaja za 1906. godinu, gdje je rečeno: »Na pošljetu neka je i to spomenuto, da se još ne pokazuje potreba za osnivanje ženske državne preparandije i to s razloga, što se potreba u ženskijem učiteljskijem snagama za bosansko-hercegovačke osnovne škole za dugo unaprijed može podmiriti iz ove privatne učiteljske škole o kojoj je bila riječ«.²³²

Kada smo kod privatnih učiteljskih škola, treba samo spomenuti Zavod mis Adeline Irbi o kome je bilo riječi kada smo govorili o školama prije okupacije, iz kog se, takođe, razvila učiteljska škola. Vlada, međutim, za ovu školu nije bila zainteresovana, nije je pomagala niti vodila u svojim izvještajima i statistikama. Učenice ovog Zavoda su po završetku školovanja služile u srpskim

²³⁰ Školski glasnik. 1912. Str. 51.

²³¹ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. 1906. Str. 174.

²³² Ibidem. Str. 175.

školama. No, one su, kao i učitelji iz tih škola, učestvovale u društvenom životu učiteljstva (staleška pitanja, pedagoška stampa, kulturno-prosvjetni rad itd.).

c) *Dar-ul-maulimin.*²³³ Zemaljskoj vladi je bilo odmah u početku jasno da će se muslimansko stanovništvo sporiće i teže uključivati u interkonfesionalno školstvo.²³⁴ Stoga je i osnovan odbor za muslimanske škole, putem koga je Vlada vršila svoj uticaj na te škole, ostavljajući ih i dalje u položaju konfesionalnih škola. Zajedničko ministarstvo finansija u Beću je posebno izvještavano o svakom jačem prilivu muslimanske djece u državne škole, o učešću muslimanskog življa pri gradnji ili otvaranju škola, prisustovanju ispitima ili drugim školskim manifestacijama. Da se proces sporo kretao najbolje se vidi iz primjera da je u tridesetoj godini okupacije u državnim školama bilo manje od 200 učenica iz muslimanskih porodica. Pokušavalo se, kao što je ranije konstatovano, uvođenje makar i manjih reformi u mektebe i medrese. Takve zadatke u školi mogli su obavljati samo učitelji Muslimani, koji bi imali širu opštu i stručnu naobrazbu nego što je to bio slučaj sa postojećim učiteljima (hodžama) koji su predavali u sibjan-mektebima.

Jedan od tri osnovna razloga kojima je Zemaljska vlada obrazlagala nužnost osnivanja prvog učiteljskog kursa, bilo je pitanje uključivanja Muslimana u učiteljski stalež. Naime, učitelji hrišćani dolazili su u Bosnu i Hercegovinu i iz drugih krajeva, dok takva mogućnost nije postojala za učitelje islamske vjere. To je bio osnovni motiv kojim se rukovodila vlast da se otvorí posebna, makar i skraćena, škola za učitelje muslimanskih škola. Istina, pod istim imenom i sa istim zadacima postojala je škola i prije okupacije. Međutim, po nastavnim programima škola je bila više nego opterećena vjerskim sadržajima, da nije bilo mesta za neku širu svjetovnu nastavu. Napredniji Muslimani, nezadovoljni stanjem svoga školstva, putem jednog komiteta pokreću, 1891. godine, kod Vakufske komisije pitanje savremenije naobrazbe za učitelje u muslimanskim školama.²³⁵ Tom prilikom je konstatovana poražavajuća činjenica da od oko 50.000 muslimanske djece dorasle za školu pohađa školu samo 2.000. Jedini izlaz iz ove situacije Vakuf vidi jedino u reorganizaciji nastave u mektebima, i to tako što bi se uz dosadašnju nastavu dodalo učenje pisanja i čitanja maternjeg jezika i elementarno poznavanje računa.« Tim

²³³ Dar-ul-maulimin kao škola znatno je zaostajao iza drugih učiteljskih škola. Nivo nastave, opšte i stručno obrazovanje koje se ovde sticalo bilo je mnogo niže nego u drugim školama. Dali smo mu, ipak, mjesto među ovim školama, zbog toga što je davao kakve - takve učitelje i što predstavlja jedan korak naprijed u uvođenju savremenih svjetovnih elemenata u muslimansko konfesionalno školstvo.

²³⁴ ARBiHZM, br. 5813/BH. 1880.

²³⁵ ARBiHZM, br. 7188/BH. 1891.

povodom Zemaljska vlada traži osnivanje posebne učiteljske škole za Muslimane. Zajedničko ministarstvo finansija nije prihvatiло prijedlog o osnivanju posebne škole, nego je predložio da se eventualno pri državnoj učiteljskoj školi osnuje poseban kurs za muslimansku djecu. Dvije godine kasnije, 1893., osnovana je škola Dar-ul-mualimin u Sarajevu, sa trogodišnjim školovanjem.²³⁶

U školu su se primali kandidati koji su proveli najmanje dvije godine u medresi. Oni su i dalje vjersku grupu predmeta učili u medresi, a u novoj školi učili su svjetovne predmete po sljedećem nastavnom planu:

Red. br	Nastavni predmet	godište			svega
		I	II	III	
1.	Zemaljski jezik (čitanje)	3	2	2	7
2.	Zemaljski jezik (gramatika i stilistika)	3	2	2	7
3.	Krasnopis	3	1	1	5
4.	Tursko arapski krasnopis	2	2	2	6
5.	Arimetika	3	2	2	7
6.	Geometrija	—	2	2	4
7.	Zemljopis i povjest	—	2	2	4
8.	Prirodopis i prirodoslovje	—	2	2	4
9.	Pedagogija	—	1	4	5
svega nedjeljno		14	16	19	49

Školom je rukovodila vakufska direkcija. Materijalno izdržavanje podmirivao je Zemaljski vakuf. Školska godina trajala je od 1. oktobra do 31. jula. Za vrijeme ramazana, kao i svakog petka, učenici su bili slobodni. Na kraju godine polagao se završni ispit kome je, po pravilu, predsjedavao reis-ul-ulema, a prisustvovao je i predstavnik Zemaljske vlade.

Učenici koji bi završili školu sticali bi pravo da predaju na reformisanim mektebima, a mogli su se upisivati i u sudačku šerijatsku školu. U početku se upisivao manji broj kandidata, a kasnije se taj broj povećavao i gotovo dostizao broj učenika u redovnoj državnoj školi.

Kada se govori o brizi Zemaljske vlade o osposobljavanju nastavničkog kadra za reformisane mektebe, treba istaći i jednu inicijativu posljednjih godina okupacije. Radi se, naime, o formiranju jednog tečaja putem koga se željelo muslimansku žensku djecu obrazovati za nastavnice. Školske godine 1912/13. pri ženskoj muslimanskoj osnovnoj školi otvoren je trogodišnji tečaj. Kao programska osnova uzet je program učiteljske škole u skraćenom obimu, jer je bila namjera da kandidatkinje po završenom tečaju dobiju status kakav su imali učitelji koji su završavali redovnu

²³⁶ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. 1906. Str. 175.

učiteljsku školu.²³⁷ Za razliku od muškog učiteljskog kursa, za koji je Vlada davala besplatno samo knjige, ovaj ženski tečaj je u cijelini izdržavala.

Propisan je sljedeći nastavni plan:

Predmeti	Razredi			
	I	II	III	Svega
1. Vjerouauka	4	2	2	8
2. Pedagogija	—	6	10	16
3. Higijena				
4. Srpskohrvatski jezik	4	3	3	10
5. Zemljopis	3	2	1	6
6. Povjest	2	2	2	6
7. Prirodopis	3	2	2	7
8. Prirodoslovje	—	3	2	5
9. Račun i geometrija	3	2	2	7
10. Kućanstvo i vrtlarstvo	1	1	1	3
11. Prostoručno crtanje	2	2	1	5
12. Krasnopis	1	—	—	1
13. Ženski ručni rad	4	4	2	10
14. Muzika	1	1	1	3
svega	28	30	30	88

Nastavni program je, kao što se vidi, bio mnogo širi nego u muškom tečaju. Kao neobavezni predmeti smatrali su se njemački jezik, gimnastika i pjevanje. Želje Vlade u pogledu priliva novih nastavnika za žensku djecu u reformisanim mektebima nisu se u cijelini ostvarile, jer se u tečaj upisivao poslovično mali broj učenica. Prve godine upisane su samo dvije učenice, dok je u trećoj godini rada tečaja bilo svega pet učenica.²³⁸

d) *Ženska preparandija u Sarajevu.* U prvim godinama svoga rada Bosansko-hercegovački sabor pokretao je, gotovo u svakom zasjedanju, po neko od prosvjetno-školskih pitanja. Sabor se zlagao za brže obuhvatanje djece osnovnom školom. Nedovoljan priliv domaćeg učiteljskog kadra i sve manje mogućnosti za angažovanje učitelja iz Monarhije, predstavljalo je jednu od osnovnih smetnji bržem otvaranju škola. Sabor je stoga već u prvoj godini svoga rada pokrenuo pitanje osnivanja jedne ženske učiteljske škole u Sarajevu, a nešto kasnije pokrenuto je pitanje otvaranja muške učiteljske škole (preparandije) u Mostaru. Inicijativa za otvaranje novih učiteljskih škola nije, dakle, dolazila od režima. Ranije smo vidjeli da je Zemaljska vlada stajala na stanovištu, kada se radilo o ženskom učiteljskom kadru, da je dovoljna privatna učiteljska škola časnih sestara.

²³⁷ Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 130.

²³⁸ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1914. Školski glasnik 1914. Str. 193.

Naredbom Zemaljske vlade od 21. avgusta 1911. godine otvorena je ženska učiteljska škola u Sarajevu.²³⁹ Škola je nazvana ženskom preparandijom. Međutim, već od svoga drugog godišnjeg izvještaja škola se zove Zemaljska ženska preparandija. Odlukom o otvaranju bila je predviđena mogućnost da se uz prvi razred otvozi i odjeljenje drugog razreda, ukoliko se javi najmanje dvadeset kandidata. Pošto se za drugi razred javilo 28 kandidata, to je škola počela da radi sa prvim i drugim razredom, tako da je već u školskoj godini 1913/14. škola bila kompletна. Kao i u muškoj školi, kandidati su polagali prijemni ispit, a bili su oslobođeni upisnine i školarine. Prijemni ispit polagao se iz srpskohrvatskog jezika, njemačkog ili mađarskog jezika, zemljopisa, povijesti, prirodopisa, fizike i računa i geometrije. Prilikom upisa, roditelji učenica davali su izjavu da li će učenica učiti njemački ili mađarski jezik.

Ženska preparandija je radila po neznatno izmijenjenom nastavnom planu koji je bio na snazi u muškoj školi. Nastavni plan je bio sljedeći:

Nastavni predmeti	G	o	d	i	š	t	e	svega
	I	II	III	IV				
Vjerouauka	2	2	2	2				8
Pedagogija	—	2	5	10				17
Higijena	—	—	—	1				1
Srpskohrvatski jezik	3	3	3	3				12
Njemački ili mađarski jezik, altern.	3	3	2	2				10
Zemljopis	2	2	2	1				7
Povjest	2	2	2	1				7
Prirodopis	2	2	2	1				7
Fizika	2	2	2	1				7
Aritmetika i geometrija	4	3	2	1				10
Kućanstvo i vrtlarstvo	1	1	1	1				4
Prostoručno crtanje	2	2	2	1				5
Krasnopis	1	—	—	—				1
Pjevanje	2	2	1	1				6
Ženski ručni rad	2	2	2	2				8
Gimnastika	1	1	1	—				3
s v e g a		29	29	29	28			115

Učenice katoličke vjere imale su još jedan čas sedmično, a pravoslavne dva časa nedjeljno crkvenog pjevanja.

Godine 1916. izvršena je, kao i za mušku školu, revizija nastavnog plana. Ova promjena se više odnosila na pomjeranje nedjeljnog broja časova za pojedine predmete. Povećan je i ukupan broj nedjeljnih časova nastave sa 115 na 140.

²³⁹ Prvi izvještaj Ženske preparandije u Sarajevu. 1912. godine. Str. 20.

Škola je počela sa 84 učenice. U sljedećim godinama taj se broj povećava i raste mnogo brže nego što je to bio slučaj sa muškom učiteljskom školom u početku njenog rada. Kao i druge državne škole, i ženska preparandija u Sarajevu u potpunosti su se izdržavale iz budžeta.

Kao što je ranije prva muška osnovna škola bila vježbaonica muške učiteljske škole, tako i prva ženska osnovna škola postaje vježbaonica ove škole, i s njom čini jednu organizacionu cjelinu, na čelu koje стоји zajednički direktor.

Škola se služila udžbenicima koji su propisivani za učiteljske škole ili za gimnazije (udžbenici za srpskohrvatski jezik). Škola je, za to vrijeme, imala dvije relativno snabdjevene biblioteke, nastavnici i đačku. U nastavničkoj biblioteci najveći broj knjiga bio je na njemačkom jeziku, a njihov sadržaj odnosio se na opšta pedagoška pitanja kao i na naučnu građu za pojedine nastavne oblasti. U đačkoj biblioteci pretežno se nalazila školska lektira. Interesantno je da se u ovoj biblioteci nalazio i veći broj knjiga hrvatskih i srpskih pisaca izvan Bosne i Hercegovine, nego što je to bilo u drugim srednjim školama. Škola je imala i opremljene nastavne kabinete.

Prvi direktor škole bio je profesor dr Đorđe Protić. U ovoj školi radi od početka i Jagoda Truhelka, u to vrijeme poznata kao pedagog i književnik. Ostali nastavnici u početku su bili učitelji i nastavnici trgovačke škole, a kasnije je škola imala svoj vlastiti kvalifikovani nastavnički kadar.

Početkom prvog svjetskog rata otvoren je i poseban internat (konvikt) za učenice preparandije. Internat je izdržavalo i o njemu se staralo društvo žena (Gospodinsko društvo). Vlada je, do duše, još 1914. godine postavila zahtjev Zajedničkom ministarstvu finansijsa da se otvori ženski internat u Sarajevu, predlažući u tu svrhu novu zgradu »Bolesničke blagajne«.²⁴⁰ Učenice ove škole dobivale su relativno veći broj stipendija nego što je to bila praksa u drugim školama. Tako je već prve godine, od 84 učenice — 47 primalo stipendije od Vlade, opština ili kulturno-prosvjetnih društava. I kasnije je preko 50% učenica primalo stipendije. Poslije rata škola je do 1934/35. godine radila kao samostalna ženska učiteljska škola, a tada se spojila sa muškom učiteljskom školom.

e) *Muška učiteljska škola* (preparandija u Mostaru). Ova škola otvorena je početkom školske godine 1913/14. Inicijativa za njenou otvaranje pokrenuta je u Mostaru. O otvaranju škole i izgradnje zgrade za nju vođena je diskusija i u Saboru. Sabor je 27. oktobra 1912. godine donio rezoluciju o građenju zgrade.²⁴¹

²⁴⁰ ARBiHZM, br. 4805/BH. 1914.

²⁴¹ Stenografske bilješke Sabora. XIII sjednica. Sarajevo. 1912. god.

Ova škola je u potpunosti radila prema uzoru na učiteljske škole u Sarajevu. Nastavni plan, program, metod rada, organizacija školske godine, udžbenici, školska lektira itd., sve se ravnalo prema školi u Sarajevu. Prilikom otvaranja ove škole postavilo se pitanje u Mostaru da li bi učenice, iako je ovo muška škola, mogle da kao privatni đaci polažu ispite. Vlada se u principu nije suprotstavila. Međutim, Zajedničkom ministarstvu izražena je bojazan o hijerprodukциji ženskog učiteljskog kadra, navodeći da u Sarajevu radi ženska preparandija.²⁴² Predloženo je, da se od roditelja učenica koje bi željele da privatno uče učiteljsku školu, zatraži da po završenoj školi ne reflektiraju na državnu službu. Ministarstvo se nije složilo sa ovom ocjenom Zemaljske vlade i načelno je pristalo i na takav oblik obrazovanja učiteljica. Međutim, škola je bila kratkog trajanja. Zatvorena je početkom rata, a učenice su se pridružile svojim drugovima iz Sarajeva čija je škola takođe zatvorena, i otišli u novu školu u Derventu. Zatvaranje ove, kao i sarajevske učiteljske škole, Vlada je jednim dijelom motivisala ratnom situacijom u ovim gradovima, a navela je i jedan praktičan razlog. Naime, istaknuto je da se u agrikulturalnim zemljama kakva je Bosna i Hercegovina, nastava u osnovnim školama, pa prema tome i u učiteljskim, mora približavati poljoprivrednoj proizvodnji, a za takav zadatak je Derventa daleko podesnija od Sarajeva i Mostara.²⁴³ Ministarstvo se solidarisalo sa obadva razloga. Međutim, jedan od osnovnih motiva zatvaranja škola u Sarajevu i Mostaru, bila je bojazan od političkog istupanja učenika u ovim gradovima. O tome će biti više riječi kasnije. Po završetku rata ponovo je u Mostaru otvorena učiteljska škola i do današnjih dana ostala kao mješovita škola za učenike i učenice.

f) *Učiteljska škola u Derventi.* Zatvarajući, iz navedenih razloga, muške učiteljske škole u Sarajevu i Mostaru, Zemaljska vlada je otvorila 1914/15. školske godine učiteljsku školu u Derventi. Škola je najprije radila pod imenom Sarajevske preparandije, pa se i tretirala kao škola koja je samo privremeno premještena. Vlada je smatrala da će se po svršetku rata škola ponovo vratiti u Sarajevo. Rat se, međutim, otegao, a škola se tu bila ustalila, i nije bilo lako ukinuti je odmah poslije rata. Kao preparandija u Derventi, u koju su se upisivali i učenici i učenice, škola je radila do 1926. godine, a tada je ukinuta.

²⁴² ARBiHZM, br. 11482/BH. 1913.

²⁴³ Ibidem, br. 8596/BH. 1915.

GIMNAZIJE

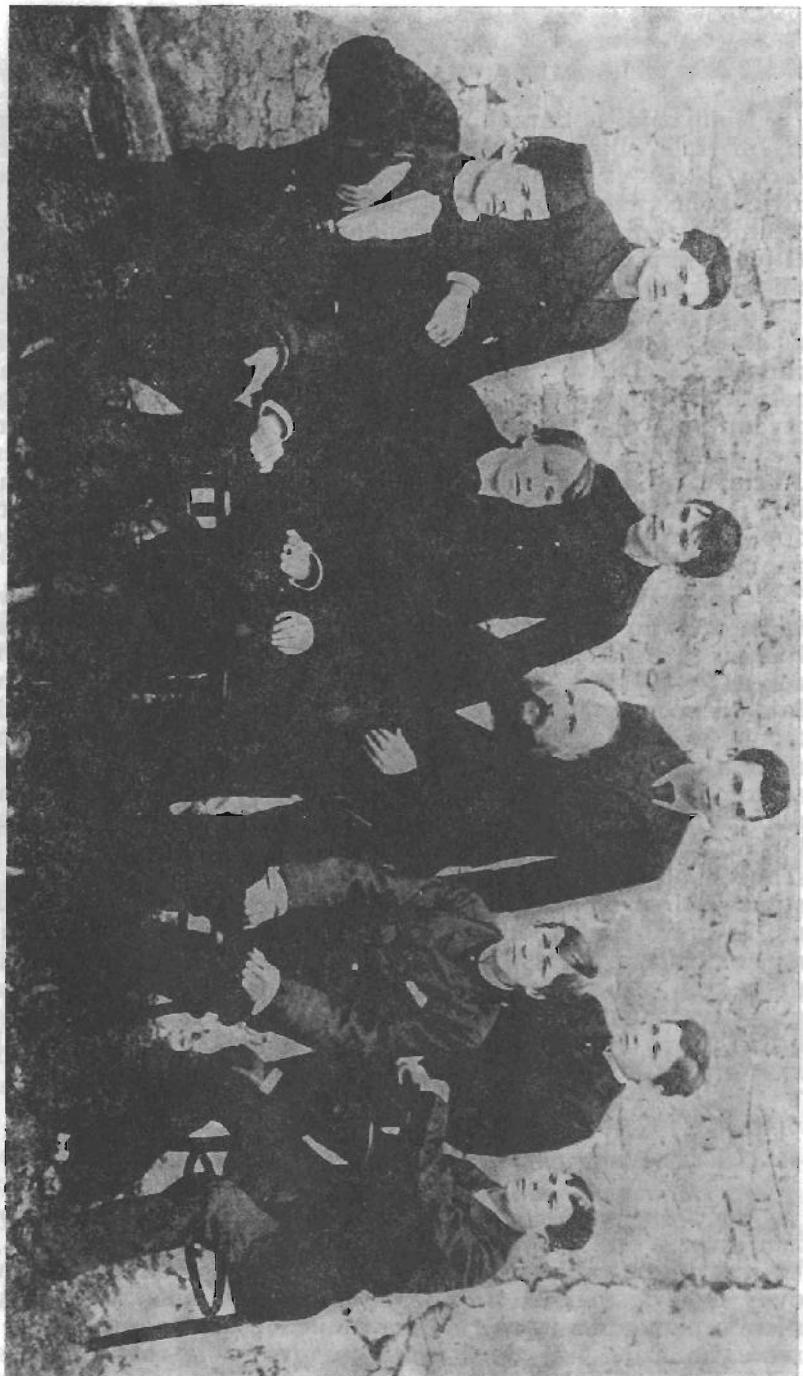
Gimnazije, a naročito one klasičnog smjera, Austro-Ugarska je smatrala elitnim školama, koje spremaju visoki intelektualni kadar. Stoga je režim bio vrlo šprt kada se radilo o otvaranju ovih škola. Brže i radije se odlučivalo o školovanju kadra za neka praktična zanimanja (trgovina, administracija, razno zanatstvo, neki tehnički poslovi itd.). Radije su otvarane škole koje imaju završni karakter, nego one poslije kojih se otvaraju vrata visokih škola i univerziteta, a gimnazije su bile takve škole. U početku se znalo da se neće moći zatvarati vrata visokog školstva djeci novih podanika. Za takvim kadrom postojale su unutrašnje potrebe okupatora. S druge strane, ovim putem je trebalo pred Evropom opravdati svoj dolazak i opstanak u ovim krajevima. Okupatoru je, međutim, bilo jasno da stvaranjem brojnije domaće inteligencije, u neku ruku, siječe granu na koje se spustio. Stoga je, u tom smislu, održavao potrebnu ravnotežu i o otvaranju svake gimnazije dobro odmjeravao sve elemente. Rezultat takve opreznosti je pet punih gimnazija za četrdeset godina.

Gimnazije su dobivale solidnu opštu naobrazbu. Nastavnički kadar u ovim školama odlikovao se dobrom stručnom spremom. Dok su se u osnovnim školama za duže vrijeme tolerisali i nedovoljno kvalifikovani nastavnici, u gimnazijama nije bio takav slučaj. Od početka su, putem konkursa, birani visokoobrazovani nastavnici za sve naučne predmete. U gimnazijskim nastavničkim zborovima nisu bili rijetki doktori nauka. Gimnazije su bile, sa izuzetkom Zemaljskog muzeja, jedine ustanove gdje se i naučno radilo. Sa toga stanovišta se polazilo i pri organizovanju nastavničkih biblioteka u gimnazijama. Nastavni programi gimnazija, a posebno kada se radi o prirodnim, matematičkim i filološkim oblastima, bili su na takvoj visini da su davali vrlo solidnu predspremu za univerzitetske studije. Otvarajući gimnaziju u jednom mjestu, okupatorska vlast je smatrala da je taj centar dobio maksimum koji se može postići u oblasti javnog i kulturnog života. Stoga su svečanosti pri otvaranju gimnazija imale u prvom redu politički karakter, i po svojoj impozantnosti su se razlikovale od svih drugih kulturno-prosvjetnih manifestacija.

I — Državne gimnazije

a) *Gimnazija u Sarajevu.* Prva srednja škola koju je novi režim otvorio bila je gimnazija u Sarajevu. Ova škola može se u neku ruku smatrati matičnom ustanovom za srednje školstvo. U ovoj školi se, naime, sticala srednjoškolska nastavna praksa, po njenim planovima i programima radile su, uglavnom, kasnije otvorene gimnazije. Iz redova profesora ove škole regrutovani su direktori srednjih škola. I u mnogo drugih pitanja služila je gimna-

PRVI MATURANTI GIMNAZIJE U SARAJEVU (RAFAEL ATLIĆ, ALEKSANDAR KRENEŠ, SREĆKO MARIČIĆ,
TIHOMIR BOLJARIĆ, RISTO ADŽOVIĆ, ANDRIJA GESVIND, JAKOV ŽNIDARŠIĆ, raz. starješina OSKAR HIRTH,
EDUARD FIŠER)

zija u Sarajevu kao uzor drugim srednjim školama. Stoga ćemo o ovoj školi govoriti opširnije nego o drugim školama.

Austro-Ugarska je, nema nikakve sumnje u to, imala namjeru da podiže i srednje škole u Bosni i Hercegovini. Ne može se, međutim, sa sigurnošću utvrditi da li je rano otvaranje gimnazije (1879. g.) bila inicijativa Vlade, ili je Sava Kosanović dao povoda za otvaranje ove škole. Naime, sarajevski učitelj i kasnije mitropolit Sava Kosanović odlazi u Beč u aprilu 1879. godine, i kao delegat srpskog naroda traži da se u Sarajevu otvari gimnazijska, bogoslovija i konzistorija (crkveni sud).²⁴⁴ Iz obrazloženja koje je podnio caru tražeći audijenciju, kao i iz drugih dokumenata, vidi se da je Kosanović, po svoj prilici, tražio da se niža srpska gimnazija razvije u punu gimnaziju u koju bi mogla ići i djeca drugih vjeroispovijesti. Ne samo da nije došlo do osnivanja potpune srpske gimnazije nego je četiri godine kasnije ukinuta i niža gimnazija. Međutim, po povratku Kosanovića iz Beča u Zemaljskoj vladi se razmatralo pitanje osnivanja interkonfesionalne gimnazije u Sarajevu.²⁴⁵ U avgustu 1879. godine, poglavar Bosne i Hercegovine traži od Zajedničkog ministarstva odobrenje da se u Sarajevu otvari realna gimnazija.²⁴⁶ Pored ostalog, osnivanje gimnazije je motivisano težnjom »da se narodu osnivanjem državnih škola pokaže da je aktivnost i djelatnost ove Vlade odlučna i stabilna, a ne privremena«. Iz zahtjeva za otvaranje gimnazije vidi se da se traži niža gimnazija »koja će omogućiti da učenici po završetku 4 godine stupaju u neku više gimnaziju ili višu realnu školu«. Zajedničko ministarstvo finansija odobrilo je 12. septembra 1879. godine da se otvari gimnazija u Sarajevu.²⁴⁷ Zvanični organ Zemaljske vlade »Bosansko hercegovačke novine« od 5. novembra, objavio je »Naredbu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu kojom se u gradu Sarajevu realna gimnazija ustrojava«. Naredba je imala 14 članova i obuhvatala je najbitnija organizaciona pitanja.

Škola je otvorena 6. novembra 1879. godine, u jednoj privatnoj zgradbi u Halilbašića ulici, u kojoj je ranije radila muslimanska škola. Škola je otvorena na vrlo svečan način uz prisustvo najuglednijih građana i predstavnika vlasti. Iz govora održanih na otvaranju i izvještaja koji je poslan Zajedničkom ministarstvu vidi se da se od nove škole očekuje, pored ostalog, i snažnija podrška u pogledu vaspitnog uticaja na učenike u smislu novog patriotizma.

Upisano je jedno redovno odjeljenje prvog razreda i jedno pripravno odjeljenje. U pripravnom odjeljenju su bili kandidati koji nisu završili osnovu školu, i oni su se tek iduće godine upisivali u redovni prvi razred gimnazije. Sa prvim upisom učenika išlo

²⁴⁴ ARBiHZM, br. 6503/BH. 1879

²⁴⁵ Spomenica 75-godišnjice Prve gimnazije u Sarajevu (1879—1954). Sarajevo. 1955. Str. 43—44.

²⁴⁶ ARBiHZM, br. 4480/BH. 1879.

²⁴⁷ Citirana Spomenica. Str. 49.

je malo teže. Zabilježeno je da je prvi direktor, dr Ivan Zoh, išao od roditelja do roditelja i ubjedivao ih o potrebi školovanja djece. Kasnije je to išlo mnogo bezbolnije.²⁴⁸ Od 42 učenika upisana u prvi razred, samo jedan učenik je bio muslimanske vjeroispovijedi, jer se tražila završena osnovna škola, a Muslimani nisu imali takvih škola.

Škola je radila po nastavnom planu i programu koji je važio za realne gimnazije u Monarhiji.²⁴⁹ Gimnazija je otvorena kao niža, a godine 1883. prerasla je u potpunu, osmorazrednu gimnaziju. Direktor škole podnio je prijedlog, a Vlada je izvjestila Zajedničko ministarstvo finansija »da za pretvaranje realne u višu gimnaziju postoje sada i politički i ekonomski razlozi«.²⁵⁰ Zajedničko ministarstvo obavijestilo je Peštu o prijedlogu prerastanja niže u potpunu gimnaziju u Sarajevu, šaljući istovremeno i predloženi nastavni program.²⁵¹ Mađarsko ministarstvo prosvjete ocijenilo je da je predloženi program »izjednačen sa obrazovnim ciljem evropskih nastavnih planova«. Međutim, Ministarstvo nije moglo priznati (to je učinilo kasnije) isti tretman svjedočanstvima stećenim u ovim školama kao svjedočanstvima u svojim gimnazijama, jer mađarski jezik nije bio obligatan predmet. Gimnazija u Sarajevu je ovim prerastanjem iz niže u punu (Veliku gimnaziju) dobila je klasični smjer.

Da je gimnazija služila i političkoj afirmaciji režima pred Evropom vidi se, pored drugog, i po tome što je već 1883. godine učestvovala, sa đačkim radovima, na međunarodnoj izložbi u Trstu, gdje je dobila jednu od nagrada. Gimnazija kasnije učestvuje na izložbama u Pešti (1896.) i Beču (1899.).

Kada se razvila u punu osmorazrednu školu, radila je po sljedećem nastavnom planu:²⁵²

Nastavni predmeti	R a z r e d								svega
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Vjeronauka	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Zemaljski jezik	4	4	3	3	3	3	3	3	26
Latinski jezik	8	8	6	6	6	6	5	5	50
Grčki jezik	—	—	5	4	5	5	4	5	28
Njemački jezik	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Zemljopis i povijest	3	4	3	4	3	3	3	3	26
Matematika	3	3	3	3	4	3	3	2	24
Prirodopis	2	2	1	—	2	2	—	—	9
Fizika	—	—	1	3	—	—	3	3	10
Filozofska propovedvtika	—	—	—	—	—	—	2	2	4
Prostor. crtanje	2	2	2	2	—	—	—	—	8
Krasnopis	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Gimnastika	1	1	1	1	1	1	1	1	8
ukupno	28	29	29	30	28	27	28	28	227

Početkom školske godine 1889/90. učenici muslimanske konfesije mogli su od trećeg razreda da biraju arapski, umjesto grčkog jezika. Učenici koji su se opredijelili za ovaj jezik, učili su ga do kraja školovanja. Od školske godine 1906/07. učenici su mogli da umjesto njemačkog jezika uče mađarski jezik. Nastavni plan škole nije se znatnije mijenjao do kraja okupacije. Iz razreda u razred bilo je neznatnog pomjeranja predmeta, kao i povećanja ili smanjivanja broja nastavnih časova u pojedinim razredima. Nešto znatnija izmjena u nastavnom planu izvršena je 1912. godine. To je bilo usklađivanje plana sa ranije izvršenom revizijom plana u klasičnim gimnazijama u Monarhiji. Povećan je broj nastavnih časova iz živih jezika, a to je predstavljalo korak bliže realnim gimnazijama.

Prilikom upisa u školu, sve do 1912. godine polagao se prijemni ispit iz vjeronauke, srpskohrvatskog jezika i računa. U toku godine učenici su ocjenjivani svakog mjeseca, a te ocjene svodile su se (zaključivale) na polugodištu i na kraju školske godine.

Na kraju školovanja polagao se ispit zrelosti (matura). Ovom ispitu prisustvovali su, prema paritetu, izaslanici iz Beča i Pešte naizmjenično. Redovan delegat Beča na svim ispitima bio je inspektor srednjih škola za Dalmaciju, Miho Glavinić, a delegat Pešte dr Oskar Ažbot, profesor univerziteta iz Pešte. Glavinić je, u svojstvu inspektora, pregledao ovu školu, jer, kao što je ranije rečeno, tek od 1900. godine ustanovljena domaća inspekcijska za srednje škole.²⁵³

Ispit zrelosti polagao se pismeno i usmeno, a postupak na ovom ispitu predviđen je posebnim Statutom, koji je utvrđen 1887. godine. To je bila kopija odgovarajućih propisa koji su važili za gimnazije u Monarhiji. Pismeni ispit polagao se iz srpskohrvatskog, njemačkog, odnosno mađarskog, latinskog i grčkog jezika i iz matematike. Pored ovih predmeta, na usmenom ispitu kandidati su ispitivani i iz povijesti, zemljopisa, hemije i fizike.

Škola je prvih pet godina počinjala u oktobru, a završavala se u julu. Kasnije su ferijalni praznici bili mjeseci juli i avgust.

U zgradи bivše ruždije škola je radila samo prvu školsku godinu, pa se preselila, takođe u privatnu kuću, na uglu današnje Titove i Jelićeve ulice. I tu je ostala samo godinu dana. Vlasnik

²⁴⁸ Spomenica 75-god. Prve gimnazije u Sarajevu (1879—1954). Sarajevo. 1955. Str. 8.

²⁴⁹ U Monarhiji u to vrijeme gimnazije su se dijelile na: klasične, realne gimnazije i realke i svaka od ovih vrsta škola imala je svoj program.

²⁵⁰ ARBiHZM, br. 2436/BH. 1883.

²⁵¹ Ibidem, br. 4203/BH. 1883.

²⁵² Sedmo izvješće Velike gimnazije u Sarajevu za šk. god. 1888/89. Sarajevo. 1889. Str. 63.

²⁵³ Spomenica (trideset i četvrti izvještaj) Prve gimnazije u Sarajevu. Sarajevo. 1929. Str. 11.

NASTAVNIČKO VILJECE GIMNAZIJE U SARAJEVU ŠK. GOD. 1899/1900 (F. BURIJAN, V. RUCNER, F. SPAHO, A. FIGURIC, H. ODIC, F. PROTIC, I. DODIC, dr. S. KANTOCL, V. SKARIC, I. MITHIC, A. TANDARIC, S. GRDICIĆ, H. MUFTIC, dr. T. ALAUPOVIC, dr. J. DAJMUSIC, M. ČAJIC, J. PRAVIDIC, E. SILEK, V. BOLERIC, D. MATJESIC, J. AJZELT, F. VULETIC, J. ZNIDARŠIC, D. NEMANIC, direktor, J. NOVAK, I. SEUNIK)

te kuće napravio je u istoj ulici na drugom uglu posebnu zgradu namijenjenu za školu, i gimnazija je tu ostala do školske godine 1890/1891, kada je preselila u svoju vlastitu zgradu u kojoj se i danas nalazi.²⁵⁴

Škola je prvih deset godina imala relativno mali broj učenika, a kasnije se taj broj kretao od 500 do 750 učenika godišnje. Za čitavo vrijeme okupacije, u školu se upisalo ukupno 16.500 učenika.²⁵⁵

Gimnazija je svake godine štampala izvještaj o svom radu. Izvještaji ove škole odlikovali su se naučnim prilozima profesora. Prvi izvještaji štampani su na njemačkom jeziku, a neki naučni radovi objavljeni su i na latinskom jeziku.

U gimnaziji su se, po pravilu, upotrebljavali udžbenici za odgovarajuće škole u Monarhiji. Odmah u početku javio se problem udžbenika za nacionalnu grupu predmeta (srpskohrvatski jezik, istorija i geografija). Naime, za te predmete je bilo teško prilagoditi tuđe udžbenike, a vlastiti udžbenici su se sporo javljali. Ovom treba dodati i to da je okupator bio posebno zainteresovan za ove udžbenike. Zajedničko ministarstvo je, na primjer, odredilo koje članke iz čitanki koje su se upotrebljavale u drugim krajevima, treba u Bosni izbaciti iz upotrebe.²⁵⁶ Drugi put je naređeno da se u gimnaziji ne upotrebljava udžbenik istorije koji važi za gimnazije u drugim zemljama Monarhije, uz obrazloženje da je »bolje da se nastava istorije diktira, jer će se tim putem bolje i više naučiti«.²⁵⁷ Kasnije su izdavani vlastiti udžbenici za gimnazije u Bosni i Hercegovini (čitanke, gramatika, povijest i zemljopis).

Škola je uvijek imala dobro opremljene kabinete za fiziku, hemiju, crtanje itd. Imala je đačku biblioteku, i nastavničku koja je bila vrlo dobro snabdjevena odabranom naučnom literaturom, pretežno na njemačkom jeziku. Pred rat je u nastavničkoj biblioteci bilo oko 5.000 svezaka.

Među slobodnim aktivnostima učenika naročito se zapažalo veliko interesovanje za književnost. Jedan broj đaka počeo je još u školskim klupama objavljivati literarne tekstove. Poslije 1908. godine učenici su više zainteresovani za politička kretanja, o čemu će kasnije biti više govora.

Profesori su dolazili gotovo iz svih zemalja Monarhije. Za prvih dvadeset godina rada, od ukupno 83 nastavnika, osim vjerojatelj, samo tri profesora bili su domaći ljudi (Tugomir Alaupović, Vladislav Skarić i Šćepan Grdić). Za čitavo vrijeme okupaci-

²⁵⁴ ARBiHZM, br. 8364/BH. 1891.

²⁵⁵ Đorđe Pejanović: *Srednje škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 92.

²⁵⁶ ARBiHZM, br. 5253 / BH 1881.

²⁵⁷ Ibidem, br. 8164/BH. 1891.

POVIJEST SREDnjEGA VIJEKA

ZA

NIŽE RAZREDE SREDnjIH ŠKOLA

V

BOSNI I HERCEGOVINI.

NASTAVIO

EMILIJAN LILEK,

GIMNAZIJSKI PROFESOR.

Prodaje se ukoricena po 4 kruni.

U SARAJEVU 1905.

NAKLADOM ZEMALJSKE VLADE ZA BOŠNU I HERCEGOVINU.

ZEMALJSKA STAMPARICA

GRAMATIKA
BOSANSKOGA JEZIKA
ZA
SREDNJE ŠKOLE.

DIO I. i II.

NAUKA O GLASOVIMA I OBЛИCIMA.

TREĆE, NEPROMIJENJENO IZDANJE.

U SARAJEVU, 1903.
NAKLADOM ZEMALJSKE VLADE ZA BOŠNU I HERCEGOVINU.

ZEMALJSKA STAMPAVLJA

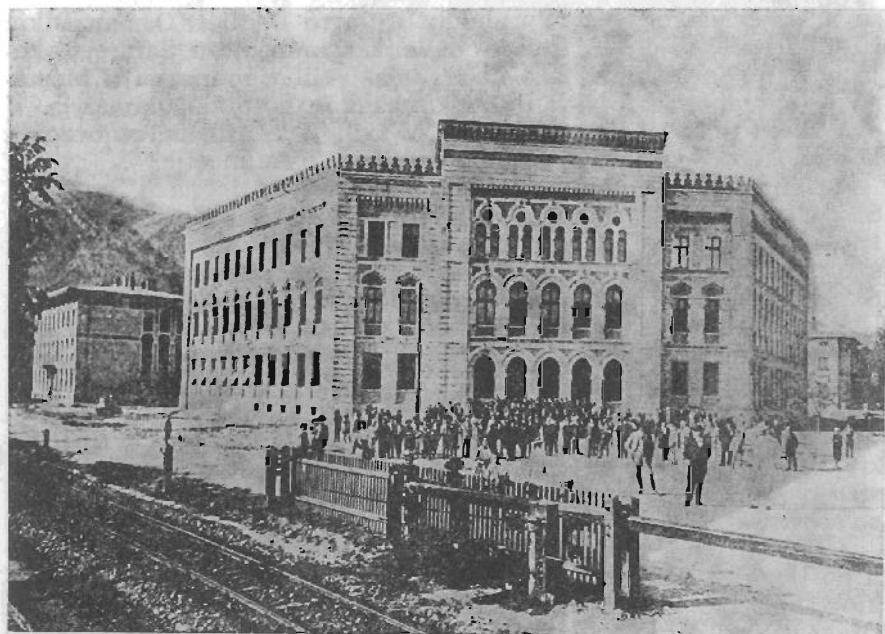
je, na čelo škole nije došao nijedan domorodac. Prvi direktor bio je Ivan-Branislav Zoh (1879—1882.) po rođenju Slovak, a u Sarajevo je došao iz Osijeka. Bio je vrlo plodan pedagoški pisac. Iza njega, direktori su dolazili sljedećim redom: Gustav Johan Jili (1882—1889.), Davorin Nemanić (1884—1900.), Martin Bedjanic (1900—1910.), Dragutin Kudlih (1910—1915.) i Ivan Kovačević (1916—1918.). Među istaknutije profesore, koji su se pored nastave bavili naučnim i širim pedagoškim radom, treba spomenuti Emilijana Lileka, rodom Slovenca, koji je napisao oko trideset monografija od kojih se najveći broj odnosi na Bosnu i Hercegovinu. Profesor Lilek je 1900. g. učestvovao na međunarodnom pedagoškom Kongresu u Parizu i tom prilikom podnio referat o srednjim školama u Bosni i Hercegovini. Dr Đorđe Protić, rodom iz Sombora, napisao je oko stotinu zapaženijih naučnih radova iz prirodnih nauka, a bavio se i pitanjima organizacije nastave. Pjesnik i politički radnih dr Tugomir Alaupović, rodom iz Doca kod Travnika, u ovoj gimnaziji počeo je svoju nastavnicišku karijeru. Pored ranije navedenih, profesori gimnazije u ovom periodu bili su dr Safvet Bašagić, Josip Novak, Marko Čaić, Milan Prelog, Josip Goldberg, dr Milan Georgijević i Bogdan Milanković. Zemaljska vlada je jednom naredbom iz 1881. godine pozvala profesore ove škole da drže naučna predavanja za narod.²⁵⁸ Na predavačkoj tribini organizovanoj u takozvanoj oficirskoj kasini (neka vrsta prvog narodnog univerziteta u nas), jedini predavači, osim austro-ugarskih oficira, bili su profesori gimnazije. Za čitavo vrijeme okupacije profesorski zbor Gimnazije predstavljao je najbrojnije jezgro intelektualnog života u Bosni i Hercegovini.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata Gimnazija je doživljavala teške dane. S obzirom na to da je veći broj učenika »Mlade Bosne« učio u ovoj školi, ona je bila pod posebnom policijskom pažnjom zatvarana i otvarana. Poslije rata nastavila je svoju djelatnost i danas radi pod imenom Prva gimnazija u Sarajevu.

b) *Velika gimnazija u Mostaru.* Okupator nije žurio sa otvaranjem gimnazija. U prvo vrijeme, istina, nije bilo u tom pogledu ni značajnijih inicijativa iz naroda. Stoga je prošlo punih četrnaest godina da bi se kao druga po redu pojavila gimnazija u Mostaru. Mostar se bio razvio kao drugi školski centar u Bosni i Hercegovini. Kada je 1893. godine otvorena gimnazija, Mostar je imao trgovачku školu, dvije državne osnovne škole, srpskopravoslavnu osnovnu školu, školu časnih sestara i veći broj sibjan-mekteba.

Inicijativa za otvaranje škole pokrenuta je na sjednici Odbora srpskopravoslavne crkvene opštine, u februaru 1893. godine.²⁵⁹ Okružna vlast je izvjestila Zemaljsku vladu koja Zajedničkom ministarstvu predlaže otvaranje gimnazije s napomenom »Kao što je

²⁵⁸ Godišnje izvješće C. k. realne gimnazije u Sarajevu. Sarajevo. 1881. Str. 45.

GIMNAZIJA U MOSTARU

vladi poznato gimnazija je i želja ovdašnjih katolika». Nije se, relativno, dugo čekalo na saglasnost Zajedničkog ministarstva. Ministarstvo je predložilo da se škola otvori u kakvoj privatnoj zgradiji, a da se odmah preduzmu mjere za gradnju nove zgrade, kao i da se odmah raspiše konkurs za nastavnike i »da se ima objaviti u oba dijela carevine.«

Uz velike svečanosti škola je otvorena 26. oktobra 1893. godine u jednoj privatnoj zgradici u naselju Luka u kojoj je ranije radio kotarski sud. Tu je škola ostala do 1898. godine, kada je napravljen jedan dio zgrade, koja je definitivno dovršena 1902. godine.

Obraćajući se prilikom otvaranja škole direktoru, baron Benko je naglasio i osnovni cilj vaspitanja: »Vaša je zadaća i učiteljskog zbora da ovu djecu ne samo podučavate u raznim znanostima, već da ih odgajate u takvom pravcu, da postanu muževima, da budu valjani građani, vjerni podanici svoga česara . . .²⁵⁹ Vas-pitanje učenika u ovoj školi, kao što će se vidjeti, kretalo se u suprotnom pravcu.

U prvi razred upisano je 65 učenika (8 Muslimana, 34 pravoslavna, 22 katolika i jedan Jevrejin). U ovoj grupi učenika bili

²⁵⁹ ARBiH^oM, br. 6669/BH. 1893.

²⁶⁰ Prvi izvještaj Velike gimnazije u Mostaru. Mostar. 1895.
Str. 6.

su kasnije istaknuti javni radnici: dr Jevto Dedijer, Osman Đikić i Rinda Radulović. Za razliku od Velike gimnazije u Sarajevu, koja je najprije otvorena kao niža škola, Velika gimnazija u Mostaru je naredbom o otvaranju otvorena kao potpuna gimnazija. U ovu školu upisivali su se učenici iz svih tadašnjih hercegovačkih kotara, kao i manji broj učenika iz Bosne i Dalmacije.

Gimnazija je imala isti nastavni smjer kao i ona u Sarajevu. Stoga su nastavni planovi, programi, udžbenici itd. bili istovetni kao i u sarajevskoj školi. Gimnazija u Mostaru spadala je u red škola odlično snabdjevenim nastavnim sredstvima i knjigama. Škola je pred početak rata raspolagala sa: 675 geografskih karata i slika; 491 aparatom za nastavu fizike; 621 jedinicom za nastavu prirodopisa; 468 učila za geometriju; 2.289 knjiga u đačkoj i 3.324 knjige u nastavničkoj biblioteci.²⁶¹

Prijemni i svi ostali ispiti polagali su se po istom programu i propisu koji je važio za Veliku gimnaziju u Sarajevu. Prvi ispit zrelosti polagao se 1899/1900. godine. Dvije godine kasnije, Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu priznalo je valjanost svjedočanstva ove škole prilikom upisa na visoke škole u Monarhiji.²⁶²

Broj učenika u ovoj školi bio je u stalnom porastu. Tako je u posljednjoj godini pred rat, u školi bilo 503 učenika. Prvi direktor škole bio je Martin Bedjanić (1893—1901.). Zatim su dolazili Dragan Kudlih (1901—1911), Mijo Poljak (1911—1915), i Đuro Damaška, od 1915. godine. Pored direktora, poznatiji profesori, kao pisci, politički ili kulturni radnici i sl., u ovom periodu bili su: Anton Pihler, Milan Ćuković, Đuro Damaška, Stevan Žakula, Anton Pogačnik, Nikola Simić i Leopold Jannicki. Krajem prošlog i početkom ovog vijeka Mostar je predstavljao naš najživljiji centar u pogledu nacionalnog buđenja Srba, Hrvata i Muslimana, pa je razumljivo i učenike ove škole zahvatilo nacionalno vrijenje, i to veći broj učenika nego što je to bio slučaj sa nekim drugim školama i mjestima. Žerajić, Gaćinović, Đikić i drugi učenici ove škole služili su kao ideal velikom broju učenika. To je i bio razlog da je ova škola odmah u početku rata zatvorena, da bi se 1916. godine otvorili samo niži razredi. Zatvaranje škole obrazloženo je: »Neprestane bune i trzavice, surovost i raspasanost, tvorni napadaji na nastavnike učinili su u mnogo slučajeva od naših srednjih škola legla u kojima su počele da niču najopasnije misli i ideje, što su težile da potkopavaju zakone na kojima počiva snaga i budućnost ovih zemalja, pa da uzdrmaju i najsvetiće osjećanje što ih gaje odani i vjerni podanici.«²⁶³

U toku prvog rata škola se razvila do šestog razreda, a poslije rata nastavila kao potpuna gimnazija, te kao takva i danas radi.

²⁶¹ Bruno Marčić: Iz prošlosti Mostarske gimnazije. 75 godina gimnazije u Mostaru. Mostar. 1902. Str. 24.

²⁶² Osmogodišnji izvještaj Velike gimnazije u Mostaru. Mostar. 1902. Str. 74.

²⁶³ Sarajevski list od 27. sept. 1914. god.

PRVI MATORANTI GIMNAZIJE U MOSTARU

c) *Državna velika realka u Banjoj Luci.* Kao treća gimnazija, a prva realka, osnovana je školske godine 1895/1896. Velika realka u Banjoj Luci. Neposredan povod za otvaranje ove škole bila je jedna inicijativa Gradskog zastupstva u Sarajevu. Sarajevo je, naime, tražilo da se takva škola otvori u Sarajevu. (Vlada je podržala ovaj zahtjev sa obrazloženjem da u gradu vlada veliko interesovanje za takvu školu, a i potreba Vlade za tehničkim i administrativnim službenicima koji bi se školovali ovim putem).²⁶⁴ Zajedničko ministarstvo se nije složilo sa prijedlogom, nego je Vladi preporučeno da izvrši pripreme za otvaranje ovakve škole u Banjoj Luci. Ministarstvo se, vrlo vjerovatno, rukovodilo činjenicama da u Sarajevu postoje srednje škole, a, drugo, Banja Luka se već bila razvila kao treći politički i kulturni centar.

Zemaljska vlada je izvršila pripreme, i 4. oktobra 1895. godine otvorena je škola u Banjoj Luci. Da bi se istakao i politički značaj škole, otvorena je na carski imendan, uz velike svečanosti. Ističući realni smjer škole, prvi njen direktor, August Tartalja, naglasio je pri otvaranju škole mogućnosti budućih maturanata ove škole da se upisuju na sve realne visoke škole (šumarskog, poljoprivrednog, rudarskog, hemijskog smjera itd.) visoke škole i fakultete u Monarhiji.²⁶⁵ To je, sigurno, bila i jedna od osnovnih intencija režima. Trebalo je omogućiti takvo školovanje u ovim krajevima, koje će davati stručni kadar raznih profila, neophodan u iskorišćavanju prirodnih bogatstava Bosne i Hercegovine, a klasične gimnazije u Sarajevu i Mostaru nisu za to davale potrebnu predspremu.

Realka je otvorena u privatnoj zgradbi. Već 1897. godine Vlada je odobrila 80.000 guldena za novu zgradu škole. To je bio jedan od najljepših školskih objekata u Bosni. U njoj je škola stalno radila do posljednjeg zemljotresa, kada je srušena.

Realka je počela raditi po sljedećem nastavnom planu:²⁶⁶

P r e d m e t	R a z r e d										svega
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII			
1. Nauka vjere	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	8
2. Bosanski jezik	4	4	3	3	3	3	3	3	2	25	
3. Njemački jezik	5	4	4	4	3	3	3	3	3	29	
4. Francuski jezik	—	—	3	3	3	3	3	3	3	18	
5. Zemljopis	3	2	2	2	2	2	2	2	—	15	
6. Povjest	—	2	2	2	3	3	3	3	3	18	
7. Matematika	4	3	3	3	5	5	4	4	4	31	
8. Prirodopis	3	3	—	—	2	2	2	2	2	14	
9. Fizika	—	—	3	3	—	—	4	5	5	15	
10. Kemija	—	—	—	3	2	2	2	—	—	9	
11. Geometri. i geol.	—	3	3	3	3	3	3	3	3	21	
12. Prostor. crtanje	4	4	4	4	4	4	2	2	2	28	
13. Gimnastika	2	2	2	2	2	2	2	2	2	16	
14. Filozof. propedevt.	—	—	—	—	—	—	—	3	3	3	

²⁶⁴ ARBiHZM, br. 13737/BH. 1894.

Kao što se vidi, prirodne i matematičke nukve predstavljaju cikosnicu nastave. Tu dominira još i crtanje. Dakle, priprema sračunata na tehničko obrazovanje. Ovaj nastavni plan važio je do 1910. godine, kada su izvršene male izmjene, a dvije godine kasnije izvršene su temeljite izmjene nastavnog plana. Osnovna karakteristika ovih izmjena sastojala se u tome što su niži razredi dobili smjer realne gimnazije, mjesto dotadašnjeg smjera realke (realni smjer gimnazije bio je sredina između realki i klasičnih gimnazija). Po novom programu radilo se do kraja okupacije. Izmjenjeni nastavni plan bio je sljedeći:

P r e d m e t	R a z r e d								svega
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1. Vjeronauka	2	2	2	2	2	2	2	1	15
2. Srpskohrvatski jezik	4	4	3	3	3	3	3	2	25
3. Latinski jezik	6	6	6	5	—	—	—	—	23
4. Njemački jezik	4	4	3	3	3	3	3	3	26
5. Francuski jezik	—	—	3	3	3	3	3	3	18
6. Povijest	—	2	2	2	3	4	3	3	19
7. Zemljopis	2	2	2	2	2	1	1	—	12
8. Matematika	3	3	3	3	4	3	3	3	25
9. Prirodopis	2	2	—	—	2	3	2	2	13
10. Hemija	—	—	—	3	2	2	2	2	11
11. Fizika	—	—	3	—	—	—	4	4	11
12. Geometrič. crtanje	—	—	—	2	3	3	2	2	12
13. Prostoruč. crtanje	3	3	3	2	3	3	2	2	21
14. Filozof. propovedevt.	—	—	—	—	—	—	—	3	3
15. Krasnopis	1	—	—	—	—	—	—	—	1
16. Gimnastika	2	2	2	2	2	2	2	2	16
s v e g a	29	30	32	32	32	32	32	32	251 ²⁶⁷

Kao i u klasičnim gimnazijama, od godine 1906. učenici su mogli birati njemački ili mađarski jezik.

Organizacija školske godine i režim učenja bili su, manje ili više, kao i u klasičnim gimnazijama u Sarajevu i Mostaru. Ispit zrelosti polagao se pismeno i usmeno. Pismeni ispit bio je iz srpskohrvatskog, njemačkog, odnosno mađarskog, francuskog jezaka i deskriptive, dok se usmeni ispit polagao, pored navedenih jezika, iz povijesti, zemljopisa, matematike, fizike i deskriptive.

Jedan broj siromašnih učenika primao je i u ovoj školi stipendiju od Zemaljske vlade, opština ili od kulturno-prosvjetnih društava. Vakufska uprava otvorila je i internat za učenike muslimanske vjere. Broj učenika u ovoj školi kretao se kao i u ranije spomenute dvije gimnazije, a u posljednjoj školskoj godini pred rat, u školi je bio 461 učenik.

²⁶⁵ Prvi izvještaj Velike realke u Banjoj Luci. Banja Luka. 1896. Str. 1.

²⁶⁶ Ibidem. Str. 18.

²⁶⁷ Đorđe Pejanović: Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953. Str. 103.

GIMNAZIJA U BANJOJ LUCI

Prvi direktor škole, August Tartalja, ostao je na tom položaju do 1910. godine, a tada je došao Đorđe Protić (1910—1912), dr Kosta Kršmanović (1912—1915) i Mijo Poljak od 1915. godine. Osim direktora, u ovoj školi je radilo i nekoliko profesora istaknutijih naučnih radnika. To su bili: Mihovil Mandić, Vladislav Skarić, Vaso Glušac, Petar Skok, Nikola Simić i Stanko Pavićić.

d) *Velika gimnazija u Tuzli.* Gradsко вijeће у Тузли покренуло је почетком 1899. године пitanje osnivanja gimnazije. Колико је град био зainteresован за ову школу види се по njеговој odluci да ће dati 80.000 guldena za izgradnju školske zgrade. Град је донио такву odluku iako se znalo da је Земаљска vlada obezbijedila, bez учешћа општина, изградњу gimnazijskih zgrada u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci. Земаљска vlada је подржала иницијативу града, navodeći Zajedničkom ministarstvu podatke да је ово sjedište најбројнијег и најбогатијег okruga.²⁶⁸

Gimnazija је отворена školske 1899/1900. godine. I ova, као и остale srednje škole, отворена је на најсвећанији начин. Prvog septembra na okupu су били најугледнији ljudi тадашње Tuzle, као и представници vojnih, civilnih i vjerskih starješina. Okružni pred-

²⁶⁸ ARBiHZM, br. 4175/BH. 1899.

stojnik je sa velikim oduševljenjem posao izvještaj Vladu, posebno nagovještavajući da od ukupno 75 učenika koji su položili prijemni ispit, osamnaest njih potiče iz muslimanskih porodica.²⁶⁹ Imala je klasični smjer, i u pogledu plana i programa ravnala se prema dvije ranije otvorene gimnazije ovog smjera. U svom drugom godišnjem izvještaju objavila je sljedeći nastavni plan:²⁷⁰

P r e d m e t i	R a z r e d								svega
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Vjeronauka	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Bosanski jezik	4	4	3	3	3	3	3	3	26
Latinski jezik	8	8	6	6	6	6	5	5	50
Grčki jezik	—	—	5	4	5	5	4	5	28
Njemački jezik	3	3	3	3	2	2	3,5	3,50	23
Zemljopis i povjest	3	4	3	4	3	3	3	3	26
Matematika	3	3	3	3	4	3	3	2	24
Prirodne nauke	2	2	2	3	2	2	3	3	19
Filozof. propedvt.	—	—	—	—	—	—	2	2	4
Crtanje slob. rukom	2	2	2	2	—	—	—	—	8
Lijepo pisanje	1	1	—	—	—	—	—	—	8
Gimnastika	2	2	2	2	2	2	2	2	16
u k u p n o	30	31	31	32	29	28	30,50	30,50	242

Ovaj nastavni plan bio je na snazi do 1915. godine. Te godine gimnazija je dobila realni smjer, s tim što je zadržala i odjeljenja sa klasičnim smjerom. Tim povodom nastavni plan za odjeljenja realnog smjera znatno se izmijenio. Mjesto časova klasičnih jezika, pojačan je broj nastavnih časova za žive jezike. Povećan je obim nastave iz geometrijskog crtanja.

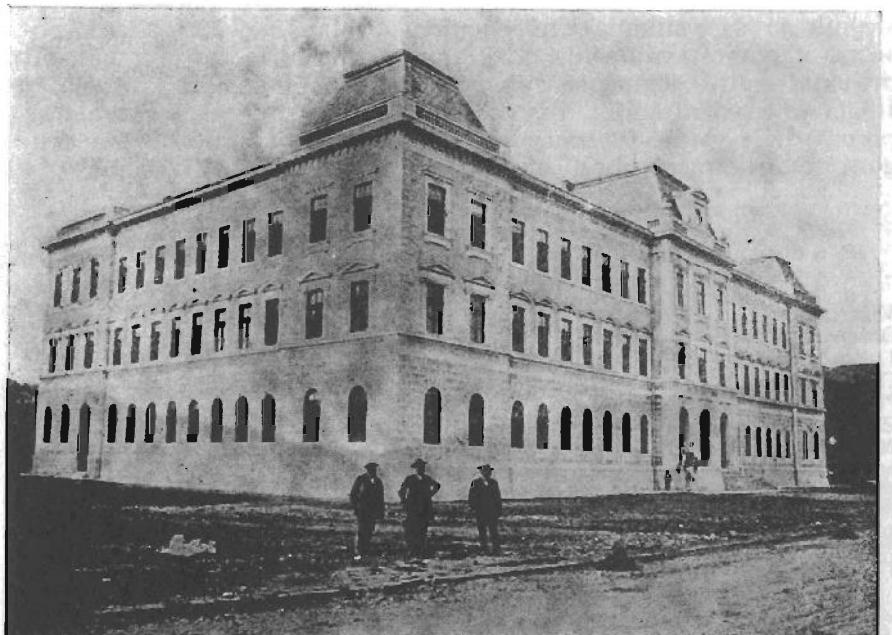
Ispiti, udžbenici i organizacija školske godine bili su kao i u drugim gimnazijama. Broj đaka kretao se kao i u drugim školama. Posljednje školske godine pred rat škola je imala 503 učenika.

U ovoj školi, kao što je rečeno i za mostarsku, veoma rano je počelo nacionalno buđenje učenika, a to je školu često potresalo. To je i bio razlog da je početkom rata škola zatvorena uz isto obrazloženje koje smo naveli za školu u Mostaru. U toku rata otvarana su odjeljenja nižih razreda, tako da je tek 1920. godine imala svih osam razreda.

Prvi direktor škole bio je Dragutin Kudlih, do 1900. godine. Zatim dolaze: Josip Ajzelt (1901—1908), Josip Novak (1908—1911), Tugomir Alaupović (1911—1914) i Luka Združić, od 1914. godine. Od poznatijih profesora, u ovoj školi su do rata radili: Stjepan

²⁶⁹ I b i d e m , br. 9726/BH. 1899.

²⁷⁰ Drugi godišnji izvještaj Velike gimnazije u Tuzli. Donja Tuzla. 1901. Str. 27.

GIMNAZIJA U TUZLI

Štrodl, Viktor Pogačnik, Šćepan Grđić, Lazar Kondić, Veljko Vučasinović, Stevan Žakula, Ante Lovrić, Kosta Urumović i Ante Figurić.

e) *Državna velika realka u Sarajevu.* Kao peta po redu državna gimnazija u Bosni i Hercegovini, osnovana je školske godine 1905/1906. realka u Sarajevu. Te godine počela je da se ukida srednja tehnička škola, pa je u istoj zgradi i pod istom upravom otvoren prvi razred realke. Sve dok nije narasla do petog razreda, nazivala se malom realkom, a od 1910. godine škola se zove Velika realka u Sarajevu. Radila je po nastavnom planu i programu koji je važio za Veliku realku u Banjoj Luci. Interesovanja roditelja za ovu školu bilo je u stalnom porastu, pa je i broj đaka rastao brže nego u drugim školama. Za ovu školu sagrađena je 1911. godine nova velika zgrada na obali Miljacke. Za vrijeme rata škola se preselila u prostorije klasične gimnazije, a jedno vrijeme bila je zatvorena. Poslije prvog svjetskog rata nastavila je rad u svojoj zgradbi, pod imenom Druga muška gimnazija.

Direktor ove škole bio je Luka Karaman²⁷¹, od osnivanja do 1917. godine, kada je za direktora došao Mijo Poljak. Uz njih, tre-

²⁷¹ Luka Karaman je rođen u Splitu. Čitavo nastavničko službovanje proveo je u Bosni i Hercegovini (u Mostaru u trgovачkoj školi i u Sarajevu u Srednjoj tehničkoj školi i realci.)

ba istaći Đoku Kovačevića, Jozu Dujmušića, Vladimira Dvornikovića, Stevana Brakusa, Matiju Lopca i Bogdana Milankovića, kao stalnije i poznatije profesore ove škole.

Otvaranjem ove škole kao da se smatralo da je završena mreža ove vrste škola i sve do burnijih diskusija u Saboru, o novim školama se i ne govori. Sabor je u više svojih zasjedanja i sjednica insistirao da Vlada doneće perspektivnu mrežu srednjih škola, inicirajući i konkretno pojedine centre u kojima bi trebalo otvoriti gimnaziju.

f) *Državna velika gimnazija u Bihaću.* Bihać je ostao kao jedini okružni centar bez gimnazije (Travnik je imao konfesionalnu gimnaziju). To je bio jedan od osnovnih razloga da je Zemaljska vlast, poslije opštih diskusija o mreži srednjih škola, vođenih u Saboru, uzela Bihać kao najozbiljniju lokaciju za novu školu. Osmog septembra 1911. godine svečano je otvorena najprije Mala gimnazija u Bihaću, a kasnije puna.²⁷² Sabor je 31. januara 1914. godine donio jednoglasnu rezoluciju kojom je pozvao Vladu da se niža gimnazija u Bihaću pretvori u punu gimnaziju.²⁷³

Gimnazija u Bihaću imala je klasični smjer i u svim nastavnim pitanjima rukovodila se primjerima ostalih klasičnih gimnazija. U svom drugom godišnjem izvještaju gimnazija je publikovala svoj prvi sljedeći nastavni plan:²⁷⁴

P r e d m e t i	G o d i š t e				
	I	II	III	IV	svega
Vjerouauka	2	2	2	2	8
Srpskohrvatski jezik	4	4	3	3	14
Latinski jezik	—	—	6	6	26
Grčki, arapski jezik	—	—	5	4	9
Njemački, mađarski jezik	4	4	3	3	14
Povjest	—	2	2	2	6
Zemljopis	2	2	2	2	8
Matematika	3	3	3	3	12
Prirodopis	2	2	—	—	4
Fizika i kemija	—	—	2	3	5
Prostoručno crtanje	2	2	2	2	8
Krasnopis	1	—	—	—	1
s v e g a		29	30	32	123

²⁷² Prvi god. izvještaj Male gimn. u Bihaću. Sar. 1912. Str. 1.

²⁷³ ARBiHZN, br. 3717/BH. 1915.

²⁷⁴ Drugi god. izvještaj Male gimn. u Bihaću. Sar. 1913. Str. 23.

Počela je sa 96 učenika a rat je dočekala sa preko dvije stotine učenika. Prvi direktor škole bio je Luka Zdunić, a naslijedio ga je kasnije Nikola Simić, poznati stručnjak slavista.

g) *Niža realna gimnazija u Derventi.* Od svih mjesto koja su tražila otvaranje gimnazija i o čijim je zahtjevima raspravljaо Sabor (Livno, Trebinje, Bijeljina, Travnik, Ljubuški i Derventa), jedino je do početka rata otvorena niža gimnazija u Derventi. Derventa je sama izgradila zgradu i u sjednici opštinskog vijeća u septembru 1913. godine donesen je zaključak da se traži odobrenje za otvaranje gimnazije koja bi nosila ime Franje Josipa.²⁷⁵ Vlada je podržala zahtjev Dervente i iste godine je otvorena Državna niža realna gimnazija. Škola je radila po nastavnom planu i programu koji su važili za ostale gimnazije realnog smjera. Gimnazija je radila samo dvije godine, a direktor joj je bio Milan Ćuković. Početkom rata zatvorena je a u njene prostorije doseđena je Muška preparandija iz Sarajeva. Odmah iza rata obnovljena je ponovo rad gimnazije i radila je do 1929. godine, kada je zatvorena, a mjesto nje se počela otvarati građanska škola.

h) *Mala realka u Sarajevu.* Posljednju gimnaziju u Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska je otvorila u Sarajevu. To je bila takozvana Mala realna gimnazija sa četiri niža razreda. Škola je radila prema izmijenjenom nastavnom planu za realne gimnazije, koji je usvojen 1912. godine. Škola je počela 1916/1917. školske godine. Ubrzo po završetku rata se ugasila.

II — Privatne (konfesionalne) gimnazije

Jedina škola u Bosni koju je pod imenom gimnazije zatekla okupacija, bila je niža srpska gimnazija, koju smo već spominjali. Ova škola je produžila svoju djelatnost kao četvororazredna gimnazija. Sava Kosanović je, kao što je rečeno, 1879. godine tražio neku vrstu legalizovanja ove škole i, istovremeno, njenog prerastanja u punu gimnaziju. Škola, međutim, nije bila dugog vijeka. Prestala je raditi 1883. godine. Nema podataka po kojima bi se moglo zaključiti da je režim nekim konkretnim aktom ukinuo školu. Zna se, međutim, da je Vlada vodila stroži nadzor nad radom ove škole i da je često u vezi sa programom, udžbenicima ili političko-nacionalnom orientacijom nastavnika, stavljala određene prigovore i postavljala zahtjeve.²⁷⁶

U izvještajima Zajedničkom ministarstvu finansija podcenjivan je uspjeh ove škole, a profesori optuživani kao opasni za redak itd. Sve to je uticalo na prestanak rada škole, iako je Vla-

²⁷⁶ ARBiHZM, br. 6038/BH. 1882.

da obustavljanje rada u ovoj školi obrazložila činjenicom da je ova škola postala suvišna uz postojeću državnu gimnaziju u Sarajevu.

U ovom periodu razvile su se tri pune gimnazije, koje su, takođe, imale konfesionalni karakter. Dvije su nastale na temeljima zatečenih katoličkih škola (u Širokom Brijegu, u Visokom), a jedna je nanovo otvorena (u Travniku). Iako su škole osnovane da bi se putem njih podigao nivo obrazovanja katoličkog sveštinstva, u ove škole mogli su se upisivati i učenici drugih konfesija. Država je ovim školama davala veće subvencije i vršila nadzor nad njihovim radom. Pošto je nastavni plan i program bio gotovo identičan sa programima državnih gimnazija, to su ove škole, najprije prečutno, a kasnije i službeno, dobile status javnih škola. U prvom opširnom izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine, uz državne gimnazije dati su širi podaci i o ovim školama. Državna inspekcija je vršila pregled i u ovim školama, a završnim ispitima je prisustvovao Vladin izaslanik.²⁷⁷ Škole su na taj način imale, ako se tako može reći, tretman poludržavnih škola.

a) *Franjevačka gimnazija u Visokom.* Ova škola razvila se na taj način što je iz Guče Gore kod Travnika preseljen u Visoko tkozvani franjevački probandat, o kome smo ranije govorili. Još u Gučoj Gori ovo školovanje dobilo je oblik jedne niže gimnazije kakve su u to vrijeme bile u Hrvatskoj i Slavoniji. To je, u stvari, u to vrijeme bila jedina niža gimnazija u Bosni i Hercegovini.²⁷⁸ Školske godine 1896/1897. otvoren je peti razred, i to je početak izrastanja ove škole u punu gimnaziju. Škola je 1900. godine preseljena u Visoko. Tu je otvoren i šesti razred, i od tada se škola zove franjevačkom gimnazijom. Škola se počela u svemu prilagođavati državnim gimnazijama klasičnog smjera. Uvedeni su prijemni ispiti, utvrđeni nastavni planovi i programi, organizovana školska godina kao i u državnim gimnazijama.

Svjedočanstva stečena u ovoj školi imala su isti tretman na teritoriji Bosne i Hercegovine kao i svjedočanstva odgovarajućih državnih škola. Kasnije su učenici ove škole, poslije položenog ispita zrelosti imali ista prava u pogledu upisa na visoke škole kao i učenici redovnih gimnazija.

U ovu školu, iako je imala osnovno obilježje katoličke konfesije, mogli su se upisivati i učenici drugih religija. Tom mogućnošću koristio se vrlo mali broj učenika drugih konfesija. U posljednjim godinama upisivalo se godišnje po desetak pravoslavnih učenika, dok su se za čitavo vrijeme do rata u školu upisala svega tri-četiri muslimana. Upisivali su se takođe i učenici katolici koji nisu imali namjeru da stupe, u sveštenički stalež. Za one uče-

²⁷⁷ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Zagreb. 1906. g. Str. 185 — 189.

²⁷⁸ Ibidem. Str. 186.

nike koji su se spremali da nastave bogoslovsko obrazovanje, postojao je internat. Školu je izdržavao franjevački red, a država je davala redovnu pomoć. I u državnim gimnazijama režim je davao mnogo veći broj stipendija učenicima koji su se opredjeljivali za sveštenički poziv, pa je razumljivo da je i u ovoj školi bio veći broj učenika koji su imali besplatno izdržavanje. Škola je relativno dugo ostala kao šestorazredna. Školske godine 1913/1914. otvoren je sedmi razred, a sljedeće godine i osmi. Škola je pratila promjene u nastavnim planovima i programima državnih gimnazija i te promjene slijedila, odnosno uvodila. Na taj način se nastavni plan škole, uz neznatne izmjene, izjednačavao sa ranije navedenim planom klasičnih gimnazija. U toku godine školu je obilazila državna inspekcija, a završnim ispitima prisustvovao je izaslanik Zemaljske vlade.

Ukupan broj učenika u toku godine kretao se ispod sto učenika izuzev dvije-tri godine pred rat, kada se taj broj nešto povećao.

Nastavu su održavali franjevci, stručnjaci za pojedine nastavne oblasti, škola je bila dobro snabdjevena učilima, a školska biblioteka po izboru i broju knjiga stajala je mnogo bolje nego biblioteke drugih škola. Franjevačka gimnazija je poslije prvog svjetskog rata produžila rad, i danas radi u istoj zgradi koja je napravljena još 1901. godine.

b) *Franjevačka velika gimnazija na Širokom Brijegu.* Okupacija je, kao što je ranije rečeno, zatekla jednu katoličku školu, koja je po programu bila bliska nižim gimnazijama, a koja se premeštala sa Širokog Brijega na Humac i obratno. Godine 1889. došla je definitivno na Široki Brijeg. Iz te škole razvila se kasnije gimnazija koja je godine 1918. postala potpuna osmorazredna gimnazija.²⁷⁹ Uz školu je, pored školske zgrade, izgrađen i internat. Gimnazija u Širokom Brijegu imala je, kao i ona u Visokom, klasični smjer. U školu su se mogli upisivati i učenici drugih konfesija. To je, međutim, do kraja njenog djelovanja ostala samo kao teoretska mogućnost, jer je stanovništvo koje je gravitiralo ovoj školi isključivo katoličke vjere. Najveći broj učenika u jednoj školskoj godini kretao se oko osamdeset.

Poslije prvog svjetskog rata ova škola je i dalje radila kao privatna gimnazija sa pravom javnosti. Krajem drugog svjetskog rata nije se obnavljalo djelovanje ove škole.

c) *Nadbiskupska velika gimnazija u Travniku.* Ubrzo po okupaciji, u Bosnu i Hercegovinu je došao katolički red isusovaca, dok su do tada službu katoličke crkve držali franjevci, koji su, kao što je rečeno, ranije imali i svoje škole. Okupator se u svojoj

²⁷⁹ Školski glasnik. 1918. Str. 68—70.

politici, kada se radilo o katolicima, više oslanjao na novi red. Obrazovanje svešteničkog podmlatka postavilo se kao najvažnije pitanje isusovcima. Stoga je relativno brzo i uz obilnu podršku i pomoć režima otvorena u Travniku, 1882. godine, Nadbiskupska velika gimnazija, čiji je glavni zadatak bio spremanje kandidata za više katoličke studije.

Do 1888. godine dovršena je školska zgrada sa internatom. To je u to vrijeme bio najveći školski objekat u Bosni i Hercegovini. Zgradu je izgradio nadbiskupski ordinarijat u Sarajevu, uz pomoć Zemaljske vlade, a redovno izdržavanje škole kao i obezbjeđenje besplatne hrane, stana i odijevanja u internatu za učenike koji su se orijentisali za crkvenu službu, podmirivala je u cjeni Zemaljska vlada.²⁸⁰

U ovu školu, iako je katolička, mogli su se upisivati i učenici drugih konfesija, i bilo ih je više nego što je to bio slučaj u dvije ranije katoličke gimnazije. Upisivao se, osim katolika, najveći broj Jevreja (jevrejska kolonija poslije Sarajeva bila je u to vrijeme najbrojnija u Travniku).

Škola je radila, uz manje izmjene u broju časova iz nekih predmeta, po nastavnom planu i programu za klasične gimnazije. Ispiti su se polagali kao i u drugim školama, s tim što se ispit zrelosti polagao pred komisijom u kojoj su, pored nastavnika te škole, bili i profesori sarajevske gimnazije, kao i izaslanik Zemaljske vlade.

Travnik, kao veći gradski centar, zatim postojanje velikog internata i davanje većeg broja stipendija uslovili su mnogo veći prliv učenika u ovu školu nego što je to bilo u Visokom i Širokom Brijegu.

Od godine 1916., kada je škola dobila i zvanično pravo javnosti, ona se naziva »Nadbiskupska velika gimnazija s pravom javnosti«. Bogata biblioteka i dobro opremljeni kabineti, a posebno prirodopisni kabinet, izdvajali su ovu školu čak i od državnih škola. Ovakvo stanje nije samo posljedica veće brige Vlade za ovu školu, nego i toga što je škola imala dobru saradnju sa odgovarajućim školama u drugim zemljama, u kojima su bili isusovci, pa je vršila i razmjenu knjiga i predmeta za nastavu. Osim toga, ukidanjem ovog reda u nekim zemljama, ili zatvaranjem sličnih škola, gimnazija u Travniku dobivala je obilnije poklone.

Poslije prvog svjetskog rata škola je radila kao privatna sa pravom javnosti. Iza drugog svjetskog rata nije obnavljala rad.

²⁸⁰ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine. Zagreb 1906. Str. 168.

VOJNI DJEČAČKI PANSIONAT U SARAJEVU

Poput ranijeg okupatora, i Austro-Ugarskoj je bilo stalo do toga da u oficirski kadar uključuje i sinove domaćih ljudi. Kao što je Turska osnovala takvu školu u Sarajevu, to je odmah po okupaciji bila prva školska briga novog režima. Ministarstvo rata postavilo je zahtjev da se u Sarajevu osnuje pansionat za dječake od devet do šesnaest godina, svih religija.²⁸¹ U prvim razgovorima o organizovanju školstva spominje se, kao primarno, osnivanje pansionata za djecu u koji bi se primila »djeca najuticajnijih ličnosti«. Polazeći sa stanovišta da neće biti dovoljno kandidata koji su završili osnovnu školu, računalo se sa programom koji bi bio na nivou osnovnih škola u Monarhiji. To je bio i razlog da se propiše uzrast od 9 do 16 godina.

Iz izvještaja o pripremama za otvaranje škole, koji Zemaljska vlada šalje Ministarstvu, vidi se da je bila namjera da ova škola posluži kao predsprema za kadetske škole, dok se ne razvije mreža osnovnih škola, a da se onda, mjesto ove, otvorи kadetska škola u Sarajevu.²⁸²

Škola je otvorena 1879. godine. Pored izvjesnog broja djece iz Bosne i Hercegovine, upisao se i jedan broj sinova oficira i drugih činovnika, koji su sa okupacijom ušli u Bosnu. Nastavni program u početku je bio bliži programu solidne osnovne škole nego pune gimnazije. Kasnije su se upisivali učenici koji su završili redovnu osnovnu školu, pa je i nivo nastave ove škole podizan.

Zemaljska vlada je 1879. godine predložila da se ova škola ukine, a da se kandidati za vojne škole upisuju u odgovarajuće škole u Monarhiji. Zajedničko ministarstvo finansija podržalo je ovaj predlog. Međutim, Ministarstvo rata se tome suprotstavilo, ističući kao prednosti ove škole upravo to što radi u zemlji.²⁸³ Ovo Ministarstvo je naglasilo i osnovni motiv ove škole »da je to direktni način za odgajanje u duhu i intencijama carske kuće«. Ministarstvo je izrazilo bojazan da se učenici iz Bosne i Hercegovine ne bi lako odlučivali na upisivanja u školu u nekoj drugoj zemlji, dodajući tome: »Od pridobijanja Muslimana moralо bi se tada potpuno odustati«. Intervencijom Ministarstva rata škola je ostala. Radila je po planu koji je važio za takozvane male vojne realke u Monarhiji, a sastojao se iz sljedećih predmeta:²⁸⁴

²⁸¹ ARBiHZM, br. 3810/BH. 1879.

²⁸² I b i d e m , br. 4601/BH. 1879.

P r e d m e t i	R a z r e d				
	I	II	III	IV	svega
Vjerouauka	1	1	1	1	4
Njemački jezik	9	6	4	4	23
Zemaljski jezik	2	2	2	2	8
Francuski jezik	—	2	3	4	9
Zemljopis	3	2	2	2	9
Povjest	—	2	2	2	6
Prirodopis	2	2	—	—	4
Fizika	—	—	3	2	5
Kemija	—	—	—	2	2
Matematika	3	3	3	3	12
Geometrija i geometr. crtanje	—	3	3	3	9
Prostoručno crtanje	3	3	3	3	12
Krasnopus	2	2	2	2	8
Pjevanje i muzika	2	2	2	2	8
Gimnastika	2	2	2	2	8
Vojničko vježbanje	2	2	2	2	8
s v e g a		32	34	34	134

Bilo je još nekoliko stručnih predmeta za koje nije bio utvrđen nedjeljni broj časova. Ovaj plan se, mimo sve ostale nastavne planove, odlikuje dvjema karakterističnim činjenicama. Naime, ni u jednoj školi nije bilo ni jednog predmeta koji bi se predavao u jednom razredu devet časova nedjeljno, kao što je ovdje slučaj sa njemačkim jezikom. Drugo, malim brojem časova maternjeg jezika odvajala se ova škola od drugih obrazovnih škola. Samo to dovoljno govori o programskom otuđivanju učenika od rođene grude.

Najveći broj učenika imao je besplatno izdržavanje i besplatnu uniformu. Najveći broj učenika bio je iz katoličkih porodica. To je dolazilo otuda što su katoličkoj vjeri pripadali oficiri i činovnici čiji su se sinovi upisivali u ove škole. Poslije katolika najviše je bilo pravoslavnih, dok su muslimani učenici ove škole bili nešto rjeđi.

TEHNIČKA SREDNJA ŠKOLA

U oktobru 1889. godine otvorena je u Sarajevu Tehnička srednja škola. To je, u stvari, prva škola u istoriji našeg školstva u kojoj su se izučavala tehnička znanja i vještine. Ovo je i prva škola ove vrste na Balkanu. Zemaljska vlada je iste godine poslala Zajedničkom ministarstvu program nastave.²⁸³ Tri osnovne privredne grane u Bosni i Hercegovini bile su: šumarstvo, rudarstvo

²⁸³ ARBiH, br. 4249/BH. 1896.

²⁸⁴ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Str. 163.

²⁸⁵ ARBiHZM, br. 6952/BH. 1889.

i građevinarstvo. Stoga se pitanje srednjeg tehničkog kadra postavljalo kao prioritetno kadrovsko pitanje. Zbog toga je relativno lako i brzo išlo otvaranje jedne škole te vrste, čim su stvoren osnovni uslovi. U početku je bila namjera, a to se vidi iz prvog statuta škole, da se otvari škola sa tri odjeljenja (smjera): građevinskim, šumarskim i rudarskim.²⁸⁶ Nije, međutim, došlo do otvaranja rudarskog odjeljenja, nego je škola počela kao Tehnička srednja škola sa odjeljenjem za građevinarstvo i odjeljenjem za šumarstvo. Prvi zadatak škole bio je da građevinsko odjeljenje daje »buduće građevne pisare, građevne nadglednike, neimare, nadcestare, nastojatelje pri gradnjama, geometre i gruntovničare«, a da šumarsko odjeljenje daje »buduće činovnike srednje šumarske struke«.²⁸⁷

Statutom škole bilo je, kao predsprema za upis, predviđeno: završena četiri razreda gimnazije ili trgovacka škola. U početku su se mogli upisivati i oni kandidati koji nisu imali završene navedene škole, ali su morali polagati prijemni ispit u onom obimu znanja koje je davala niža gimnazija ili trgovacka škola. Statutom je bilo predviđeno da školska godina traje jedanaest mjeseci i to od 1. oktobra do kraja avgusta.

Škola je otvorena u jednoj privatnoj zgradbi, koja se nalazila na današnjem trgu pred novom pravoslavnom crkvom. Kada se gimnazija preselila u svoju novu zgradu, Tehnička škola uselila se u raniju gimnazijsku zgradu. Godine 1911. radila je u novoj zgradi Velike realke, a kasnije u Mis-Irbijevoj i Nemanjinoj ulici, dok nije između dva rata dobila novu, savremenu zgradu, u kojoj i danas radi.

Škola je trajala tri godine, a svake godine je imala dva semestra. Za razliku od ostalih škola, u Tehničkoj srednjoj školi se pri završetku školovanja (po završenom trećem razredu) polagao »ispit sposobljavanja iz struke«. Poslije trogodišnje prakse u građevinarstvu, odnosno u šumarstvu, polagao se ispit za graditeljsku, odnosno šumarsku tehničku struku.

Opšteobrazovni predmeti bili su zajednički, a stručni su se posebno predavali u odgovarajućim odjeljenjima.

U godišnjem izvještaju škole za godinu 1898. objavljen je potpun sljedeći nastavni plan za ovu školu:²⁸⁸

²⁸⁶ Prvi izvještaj Tehničke srednje škole. Sarajevo. 1896.
Str. 1.

²⁸⁷ Školski vjesnik. 1894. Str. 401—402.

²⁸⁸ Treći izvještaj srednje škole u Sarajevu. Sarajevo. 1898.
Str. 4—5.

P r e d m e t i	zajednički predmeti			struč. predm. za građ. odj.			struč. predm. za šumar. odj.		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III
1. Vjeronomika	2	2	2	—	—	—	—	—	—
2. Njemački jezik	2	2	2	—	—	—	—	—	—
3. Nastavni jezik	1	1	1	—	—	—	—	—	—
4. Matematika	4	3	2	—	—	—	—	—	—
5. Geodezija i geodetsko crtanje	—	3	5	—	—	—	—	—	—
6. Građevna mehanika	—	—	—	—	—	5	—	—	—
7. Deskript. geomet.	—	—	—	6	4	—	—	—	—
8. Prirodoslovje	2	2	—	—	—	—	—	—	—
9. Prostor. crtanje	—	—	—	4	4	—	—	—	—
10. Graditeljstvo	—	—	—	5	5	6	—	—	—
11. Građev. materijali	—	—	—	2	2	—	—	—	—
12. Građevno crtanje	—	—	—	11	11	16	—	—	—
13. Nauka o biljkama i šumska botanika	—	—	—	—	—	—	10	—	—
14. Tložnanstvo	—	—	—	—	—	—	10	—	—
15. Klimatologija	—	—	—	—	—	—	5	—	—
16. Čuvanje šuma	—	—	—	—	—	—	8	—	—
17. Sađenje i gojenje šuma	—	—	—	—	—	—	—	8	7
18. Upotreba šuma i šumska tehnologija	—	—	—	—	—	—	—	10	8
19. Dendrometrija	—	—	—	—	—	—	—	5	2
20. Računarstvo	—	—	—	—	—	—	—	3	3
21. Enciklopedija gospodarstvo	—	—	—	—	—	—	—	—	7
u k u p n o	11	13	12	28	26	27	28	26	27

kada se dodaju zajednički čas. stručnim:
svega nedjeljno časova

11 13 12
39 39 39

11 13 12
39 39 39

Odlukom Zajedničkog ministarstva finansija od 29. oktobra 1900. godine izvršena je znatnija reorganizacija ove škole.²⁸⁹ Školovanje je podignuto sa tri, na četiri godine. Školska spremna koja se tražila pri upisu ograničila se na završenu nižu gimnaziju, dok su učenici sa završenom trgovackom školom morali polagati prijemni ispit. Kao i u drugim srednjim školama, uvedene su dvo-mjesečne godišnje ferije. Izvršena je izmjena i u načinu polaganja ispita. Po završenom četvrtom razredu ispit se polagao pred komisijom, i na način kako se polagao ispit zrelosti u gimnazijama.

Praktična obuka u ovoj školi bila je veoma razvijena. Zimski semestar imao je isključivo teoretsku nastavu, dok je praksa obavljana u ljetnom semestru. Za obučavanje učenika šumarskog smjera služila je jedna šumska površina i rasadnik, a za praktičnu obuku građevinarima služile su građevine i tereni za geodetska

²⁸⁹ Sedmi izvještaj Tehničke srednje škole u Sarajevu. Sarajevo. 1901. Str. 2.

vježbanja. Praktičnoj nastavi služili su i vrlo opremljeni kabineti i zbirke. Posebno treba istaći dobro uređene školske radionice.

Bila je obavezna i ferijalna praksa, koja se obavljala na građevinama u Sarajevu, a ponekad i izvan Sarajeva. Za vrijeme rata praktični rad učenika je obustavljen, jer je vojska zauzela školske radionice i sve objekte koji su služili za praktične vježbe učenika. Kraće i duže ekskurzije služile su mnogo više i funkcionalnije za stručno obrazovanje, nego što je to bio slučaj sa ekskurzijama drugih škola. U planu ekskurzije uvijek su se nalazile interesantne građevine, odnosno šumska područja i objekti dryne industrije.

Praktična nastava je, vjerovatno, uslovljivala, mimo ostale škole, i drukčiji raspored godišnjih ferija (avgust, septembar).

Godine 1904. donesena je odluka o postepenom ukidanju ove škole.²⁹⁰ Zatvaranje škole motivisano je skupim izdržavanjem škole, kao i nekom vrstom zasićenosti srednjeg građevinskog kadra. Istom odlukom predviđeno je da se od školske godine 1907/1908. razvija kao posebna šumarska škola, a da se za građevinare organizuju samo tečajevi. Od školske godine 1905/1906. nisu se upisivali učenici u prvi razred. U istoj zgradici i pod istom upravom, kao što je ranije rečeno, počelo je otvaranje realke i upisan je prvi razred.

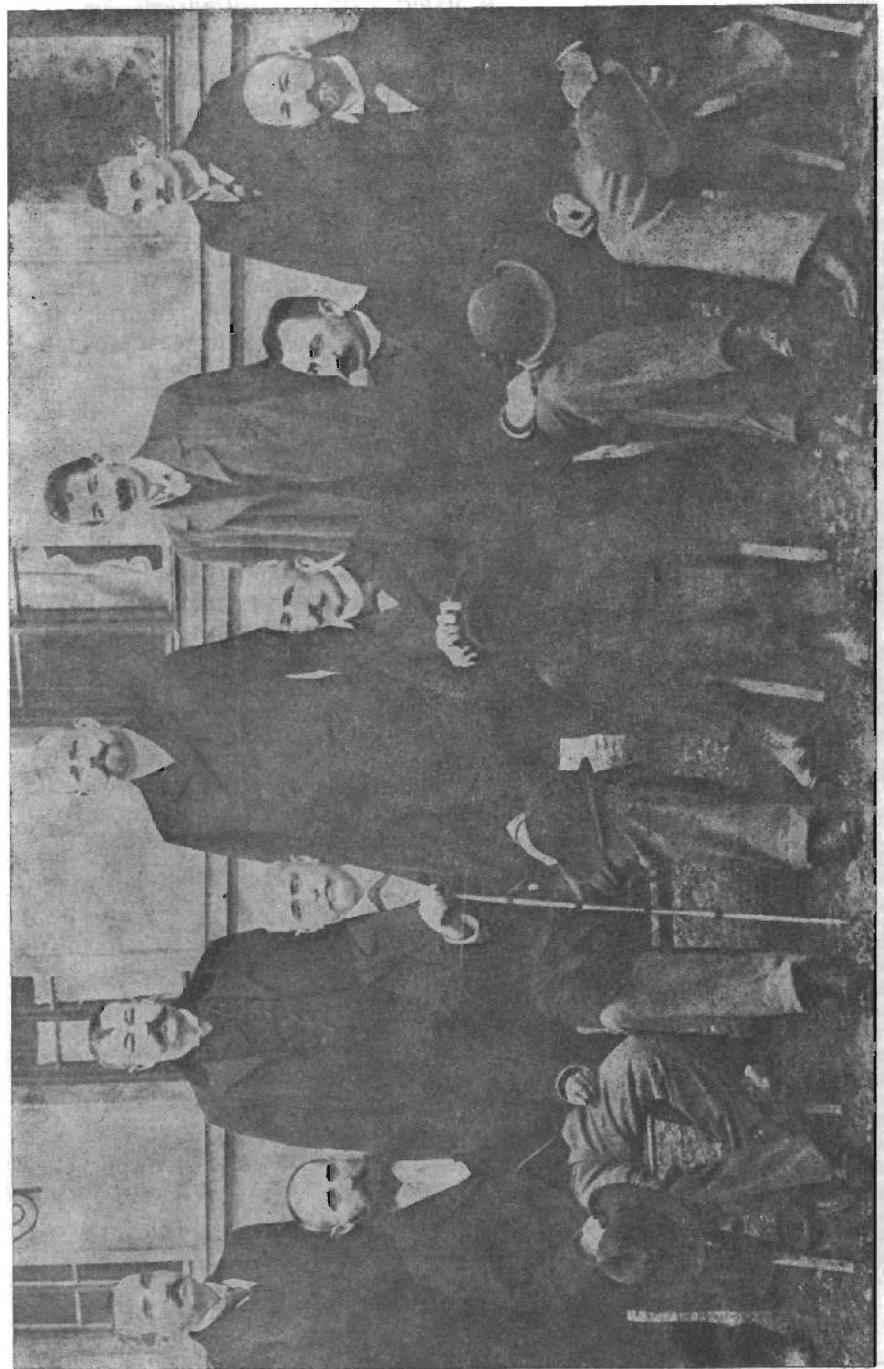
Jedno od prvih školskih pitanja u Saboru Bosne i Hercegovine bilo je pitanje ponovnog otvaranja Tehničke srednje škole. Tom prilikom upućene su oštire zamjerke Vladi što je dozvolila da se ukine jedna tako potrebna i korisna škola. Inicijativa Sabora urodila je plodom. Školske godine 1910/1911. ponovo je pro- radila Tehnička srednja škola u Sarajevu. Novim otvaranjem škola je dobila i novi stručni profil. U školi su ponovo bila dva od- sjeka, i to: građevinski i geodetski. Prema novim odsjecima izvršena je i detaljnija revizija nastavnog plana i programa. Škola je sa značajnim uspjehom izlagala na Milenijskoj izložbi u Pešti 1896. god., kao i na jubilarnoj izložbi u Beču dvije godine kasnije.

U ovoj školi se plaćala upisnina i školarina. Broj učenika u ovoj školi nije nikada bio velik. Kretao se od 40 do 70 učenika u jednoj godini. Mali upis učenika nije posljedica interesovanja za ovu školu, nego je rezultat režimske politike u odnosu na ovu školu. Godine 1902. Zajedničko ministarstvo finansija je, na primjer, utvrdilo numerus klauzus za upis na šumarski odsjek, i upis ograničio na svega pet učenika.²⁹¹

Profesori za stručne predmete, gotovo isključivo, nisu bili iz Bosne i Hercegovine. To su najčešće bili najspasobniji inženjeri arhitekture, građevinarstva, geodezije i šumarstva. Mnogi od njih spadali su u red prvih stručnjaka i iza sebe su ostavili ili pisane stručne radove ili su bili projektanti i graditelji najvećih objekata

²⁹⁰ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Zagreb. 1906. Str. 193.

²⁹¹ Osmi izvještaj Tehničke srednje škole u Sarajevu. Sarajevo. 1902. Str. 3.

PRVO NASTAVNIČKO VIJEĆE SREDNJE TEHNIČKE ŠKOLE U SARAJEVU (ine. VELETOVSKI L., BUBAK H., STRIBRNJ E., BAUMGARTE B., BOSUTIC T., ing. HOLF, ing. KRIŠE J., KARAMAN L., direktor, ing. KRUZIĆ F., ing. SVOBODA M.)

iz toga perioda u Bosni i Hercegovini. Opšteobrazovne predmete predavali su, uglavnom, profesori gimnazije i realke, honorarno. Direktor škole je od njenog osnivanja pa do kraja njenog prvog perioda bio Luka Karaman, a od 1910. godine do kraja okupacije, i kasnije, Metod Svoboda.

Tehnička srednja škola u Sarajevu je u ovom periodu odigrala značajnu ulogu u obrazovanju tehničkog kadra u Bosni i Hercegovini, a kasnije i još značajniju. Prvi neimari u građevinarstvu i stručnjaci u šumarstvu sticali su u ovoj školi prva stručna znanja, a kasnije postali stručni predvodnici u ovim, za Bosnu i Hercegovinu tako značajnim, granama.

ŠUMARSKA ŠKOLA I TEČAJEVI

Ukidanjem Tehničke srednje škole u Sarajevu, 1907. godine, izdvojeno je njeno šumarsko odjeljenje kao posebna škola. Žemaljska vlada donijela je statut ove škole, kojim je utvrđen i nastavni plan. Škola je, prema statutu, dobila zadatak da sprema stručni kadar za čuvanje šuma i za šumarsku tehničku pomoćnu službu. Za razliku od ostalih škola, za ovu školu je statutom predviđeno trajanje u semestrima, a ne u godinama. Škola je imala tri semestra. Zimski semestar trajao je od 1. oktobra do kraja februara, a ljetni semestar od 1. marta do kraja jula.

Škola je radila po sljedećem nastavnom planu:²⁹²

P r e d m e t i	I semestar obuka prakt. vježbe	II semestar obuka prakt. vježbe	III semestar obuka prakt. vježbe
1. Aritmetika	2	—	2
2. Geometrija	2	—	2
3. Praktična geometrija i crtanje	4	1	4
4. Dendrometrija	2	2	2
5. Čuvanje šuma i šumsko zakonodavstvo	3	2	3
6. Gojenje šuma i šumska botanika	4	2	2
7. Upotrebljavanje šuma	5	2	5
8. Lovstvo i ribolovstvo	—	—	2
9. Osnovi šumskog računovodstva i organizacija šumarstva	—	—	3
10. Gospodarstvo	2	—	—
11. Krasnopis	1	—	—
12. Prva pomoć u nezgodi	—	—	1
u k u p n o	25	9	25
		9	25
			9

²⁹² Školski glasnik. 1911. Str. 272.

U šumarskoj školi radio je i lugarski tečaj koji je trajao tri i po mjeseca.

U Šumarsku školu upisivali su se učenici koji su imali 16 godina a koji su završili nižu gimnaziju ili trgovacku školu. U lugarski tečaj upisivali su se odrasli sa završenom osnovnom školom i napunjenom 23. godinom. U Šumarsku školu upisivalo se svake druge godine, jer se stajalo na stanovištu da toga kadra ne treba mnogo. I statutom škole je utvrđeno da je broj đaka ograničen (numerus klauzus) i da će Vlada svake godine određivati koliko se učenika može upisati.²⁹³

Na kraju svakog semestra učenici su dobivali »semestralnu svjedodžbu«, a na kraju trećeg semestra »odlaznu svjedodžbu«.

Poslije prvog svjetskog rata, 1919. godine, otvorena je dvogodišnja šumarska škola u Sarajevu, i radila je kao samostalna škola do 1927. godine, kada je priključena Tehničkoj srednjoj školi kao industrijsko-drvarski odsjek.

TRGOVAČKE ŠKOLE

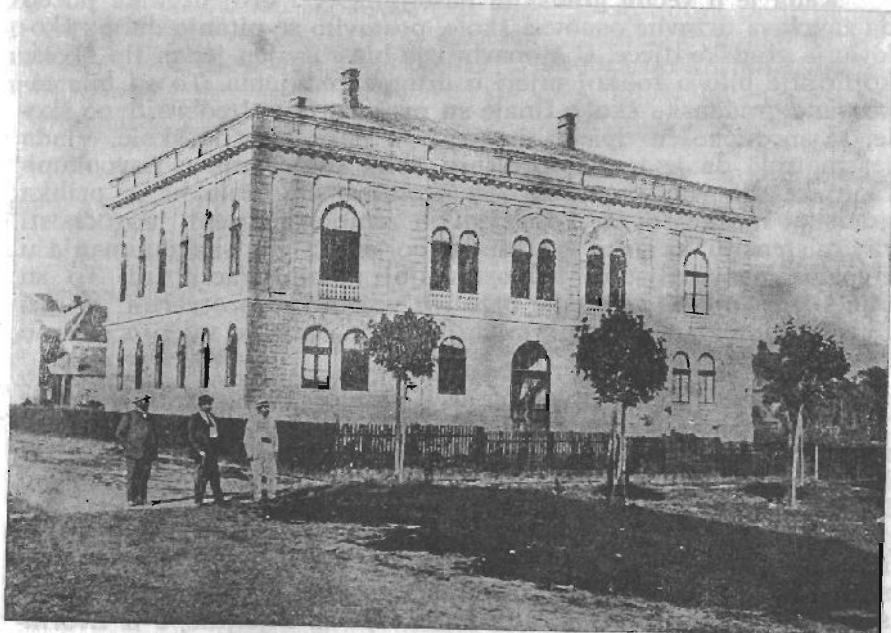
Kada je u većim gradskim naseljima veći broj učenika počeo da završava državne osnovne škole, postavilo se pitanje daljeg školovanja gradske djece. U Monarhiji je bio razvijen jedan tip škola, kojih nije bilo u tolikoj mjeri u drugim zemljama. To su bile takozvane građanske škole. Imale su profil niže opšteobrazovne škole, sa mogućnošću upisivanja samo u neke stručne škole. Vlada je smatrala da je to najpovoljniji oblik školovanja u novookupiranoj zemlji. Naime, putem tog školovanja pružala bi se prilika gradskoj muškoj djeci, koja nemaju zemlje ni drugih mogućnosti za egzistenciju, za neka građanska, bolje reći gradska zanimanja u trgovini, ugostiteljstvu, jednostavnijoj administraciji itd. To su bile škole koje su se mogle brže i u većem broju otvarati, za razliku od gimnazija i drugih srednjih škola, gdje je taj proces, kao što je rečeno, išao sporo.

Prva takva škola otvorena je u Donjoj Tuzli, školske godine 1884/1885. Škola je otvorena u privatnoj zgradbi, a kasnije je za nju sagrađena posebna, za to doba moderna školska zgrada. Škola je počela po nastavnom planu i programu građanskih škola u Monarhiji, pa se i zvala građanskom školom. Prilikom upisa bio je vrlo mali odziv učenika, a kao razlog roditelji su isticali to što im takva škola ne odgovara i da bi oni radije slali djecu u neku stručnu školu, koja sprema učenike za određeno zanimanje. Upisalo se ukupno 17 učenika (10 iz Tuzle, 4 iz Bijeljine, 2 iz Zvornika i 1 iz Gračanice).²⁹⁴

²⁹³ Školski glasnik. 1911. Str. 271.

²⁹⁴ ARBiHZM, br. 1712/BH. 1885.

U istom izvještaju Zemaljska vlada napominje da su vlasti i stanovništvo iz Banje Luke i Brčkog zatražile da se i kod njih otvore slične škole. Nešto kasnije, Banja Luka i Mostar su se obavezali da će za otvaranje ovakvih škola izgraditi zgrade i izvršiti pripreme.²⁹⁵ Zemaljska vlada navodi kao primjer Donju Austriju, u kojoj su ovakve škole vrlo popularne. Nedovoljno interesovanje za upis u već otvorenu školu u Tuzli obrazlaže se činjenicom da najveći broj roditelja čija bi se djeca upisivala u ove škole pripada trgovačkom staležu i jednom dijelu najsvjesnijih seljaka, izvodeći iz toga zaključak da bi trebalo u tom smislu izvršiti izmjenu u programu ovih škola. Stoga je škola u Tuzli dobila novi program i novo ime. Nazvana je trgovačkom školom. To je bio dovoljan razlog da je Vlada već iduće godine odustala od prvobitne namjere, i mjesto građanske škole, koja je imala izrazitije obilježje opštetoobrazovne škole, godine 1885. otvorene su još tri takve škole, (u Brčkom, Banjoj Luci i Mostaru). Godinu dana kasnije otvorene su još četiri škole, u Sarajevu, Livnu, Bihaću i Bijeljini). U Travniku je ova škola otvorena 1891. godine, a dvije godine kasnije i u Trebinju. Nijedna vrsta škola, kao što se vidi, nije se brže otvarala od ove, ali je time bila završena mreža trgovackih škola u

TRGOVAČKA ŠKOLA U TUZLI

²⁹⁵ ARBiHZM, br. 5416/BH. 1885.

Bosni i Hercegovini. Otvaranjem gimnazija u Banjoj Luci (1895) i u Bhaću (1911) postepeno su se zatvarale trgovačke škole u tim mjestima. Nijedna vrsta škola u ovom periodu nije toliko puta vršila izmjene kako u strukturi planova i programa, isto tako i u pogledu trajanja školovanja, kao ova.

Sve do 1896. godine trgovačke škole imale su tri razreda a radile su po nastavnim planovima koji su se često mijenjali. Pored opšte obrazovnih predmeta, okosnicu programa činili su predmeti trgovackog smjera. Školske godine 1896/1897. školovanje je produženo na četiri godine. Ovom prilikom utvrđen je sljedeći novi nastavni plan:²⁹⁶

P r e d m e t i	I	G	o	d	i	š	t	e	svega
		II		III		IV			
1. Nauka vjere	2	2		2		2		8	
2. Zemaljski jezik	4	4		3		2		13	
3. Njemački jezik	5	4		4		3		16	
4. Zemljopis	3	2		2		—		7	
5. Povjest	—	2		2		2		6	
6. Matematika sa trgovackim računstvom	5	4		4		4		17	
7. Prirodopis	3	2		—		—		5	
8. Fizika	—	3		2		—		5	
9. Anorganska kemija	—	—		3		—		3	
10. Nauka o robi, tehnologija i organska kemija	—	—		—		4		4	
11. Geometrija i geometrijsko crtanje	—	3		3		2		8	
12. Prostoručno crtanje	4	2		2		2		10	
13. Knjigovodstvo	—	—		2		6		8	
14. Krasnopis	2	1		—		—		3	
15. Trgovacko knjigovodstvo	—	—		3		—		3	
16. Nauka o trgovini i nacionalna ekonomija	—	—		—		3		3	
17. Trgovacko i mjenbeno pravo	—	—		—		2		2	
broj nedjeljnih sati	28	29		32		32		121	

U trgovackim školama u Sarajevu i Mostaru, kao neobavezani predmet predavao se francuski jezik, a u Sarajevu i italijanski. Po ovom nastavnom planu radile su trgovacke škole sve do 1908. godine. Te godine izvršena je ne samo radikalnija promjena programa, nego su se diferencirale i pojedine škole. Škole u Sarajevu, Tuzli i Mostaru nazvale su se trgovackim stručnim školama, a njihovo školovanje produženo je na pet godina. Naredbom Zemaljske vlade²⁹⁷ određen je cilj ovih škola: »Trgovacke stručne škole su zavodi kojima je svrha uzgajanje teoretično i praktično dovoljno spremna podmlatka za trgovacka preduzeća srednje struke naročito za stalež maloga trgovca«. Uredbom je predviđeno da se ško-

²⁹⁶ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Str. 157.

²⁹⁷ Školski glasnik. 1912. Str. 1.

la sastoji od dva pripremna i tri stručna razreda. Dva pripremna razreda odgovarala su po nastavnom programu petom i šestom razredu osnovne škole.²⁹⁸ Reformisana trgovačka stručna škola radila je po sljedećem nastavnom planu:²⁹⁹

P r e d m e t i	R a z r e d i	pripremni	stručni	svega
1. Nauka vjere	2	2	1	8
2. Srpskočrveni jezik	4	4	1	12
3. Njemački ili mađarski jezik	5	4	4	21
4. Zemljopis	3	2	3	13
5. Povjest	2	2	—	4
6. Prirodopis	3	3	—	9
7. Prirodoškoljje (fizika i hemija)	—	2	2	7
8. Račun	4	4	—	8
9. Geometrija i geometrijsko crtanje	1	2	—	3
10. Prostoručno crtanje	3	3	—	6
11. Krasnopus	1	1	1	5
12. Gimnastika	2	2	—	4
13. Pjevanje	2	2	—	4
14. Opšta i trgovačka povjest	—	—	2	7
15. Trgovačka računica	—	—	4	3
16. Nauka o robi i tehnologija	—	—	2	5
17. Nauka o trgovini i narodnom gospodarstvu	—	—	2	6
18. Nauka o zakonima, ustav, uprava	—	—	2	5
19. Trgovačko dopisivanje i kontoarski rad	—	—	2	7
20. Knjigovodstvo	—	—	3	9
21. Stenografija	—	—	2	5
s v e g a		32	33	30
s v e g a		31	31	157

Izvršena je reorganizacija i u ostalim trgovačkim školama (u Trebinju, Livnu, Travniku, Bihaću, Brčkom i Bijeljini). Godine 1910., naredbom Zemaljske vlade,³⁰⁰ i u ove škole, koje su zadržale ranije ime, uvedena su dva pripravna i dva stručna razreda. Program pripremnih razreda bio je isti kao i u školama u Sarajevu, Tuzli i Mostaru, dok se program u stručnim razredima razlikovao. Istrom naredbom omogućeno je učenicima koji su sa uspjehom završili dva pripremna razreda, da se pored upisa u prvi stručni razred, mogu upisati i u treći razred realke.

U ovim trgovačkim školama ponovo je 1913. godine izvršeno pomjeranje nastavnog plana i programa po kome su škole radile do kraja okupacije. Naredbom Zajedničkog ministarstva finansija broj 6395/BH iz mjeseca jula 1913. godine, stupio je na snagu sljedeći nastavni plan:

²⁹⁸ Producne osnovne škole.

²⁹⁹ Đorđe Pejanović: Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953. Str. 163.

³⁰⁰ Školski glasnik. 1912. Str. 7.

Nastavni predmeti	Broj sedmičnih sati u priprav. razredu	Broj sedmičnih sati u stručnom razredu	svega
I OBLIGATNI:			
1. Nauka o vjeri	2	2	2
2. Srpskohrvatski jezik	4	4	3
3. Njemački ili mađarski jezik	6	4	5
4. Zemljopis	3	2	1
5. Povjest	2	2	2
6. račun: opći trgovački	4	4	2
7. Geometrija i geometrijsko crtanje	—	2	2
8. Prostoručno crtanje	2	2	—
9. Prirodopis i kemija	3	3	—
10. Fizika	—	3	2
11. Nauka o robi	—	—	4
12. Knjigovodstvo, korespondencija i kontoarske radnje	—	—	3
13. Nauka o trgovini, obrtu i zakonima	—	—	2
14. Kaligrafija i stenografija	2	2	2
15. Pjevanje	1	1	—
16. Gimnastika	2	2	1
u k u p n o	31	33	33
			130

II NEOBLIGATNI:

1. Mašinsko pisanje	—	—	2	2	4
2. Italijanski jezik	3	3	3	3	12
3. Francuski jezik	3	3	3	3	12
4. Prostoručno crtanje	—	—	2	2	4

U trgovačkim školama u Sarajevu i Mostaru kao neobavezan predmet predavao se francuski jezik, a u Sarajevu i italijanski. Kao predsprema za upis tražila se završena osnovna škola, ili prijemni ispit za one koji nisu imali završenu školu. U škole su se upisivala samo muška djeca, dok je tek 1911. godine dozvoljeno upisivanje u trgovačke škole i ženskoj djeci, ali samo u onim mjestima gdje nisu postojale više djevojačke škole. Prva škola u koju su se u svojstvu redovnih učenica upisale djevojčice bila je škola u Trebinju. U tu školu prve djevojčice su se upisale 1911/1912. školske godine. Iduće godine i u ostale trgovačke škole upisale su se prve učenice.³⁰¹

Sve škole počele su u privatnim kućama ili drugim školama. Posebne zgrade za trgovačke škole, osim u Tuzli, izgrađene su ili adaptirane u Travniku, Trebinju, Bijeljini i Bihaću.³⁰² Trgovačka

³⁰¹ Školski glasnik. 1912. Str. 52.

³⁰² Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Zagreb. 1906. Str. 579.

škola u Sarajevu otvorena je u privatnoj zgradbi preko puta hotela Evrope.³⁰³

U nekim trgovackim školama otvarani su večernji trgovacki tečajevi, u koje su se upisivali odrasli koji su radili u trgovini a nisu imali redovno školovanje.

Odlukom Zemaljske vlade iz 1885. godine, u trgovackim školama uvedene su ocjene koje su važile za osnovne škole.³⁰⁴

U trgovackim školama upotrebljavani su neki udžbenici odgojavačih škola izvan Bosne i Hercegovine. Za srpskohrvatski jezik uzimali su se udžbenici iz odgovarajućih razreda gimnazija. Pri završetku školovanja polagao se završni ispit. Pismeni ispit bio je iz srpskohrvatskog jezika i trgovacke korespondencije; pismeno i usmeno: iz njemačkog jezika, opšte i trgovacke aritmetike, knjigovodstva i geometrije; samo usmeno iz: nauke o robi, tehnologije, nauke o trgovini, nacionalne ekonomije, trgovackog i mjeničnog prava. Dok je škola bila trorazredna, poslije prvog i drugog rata, polagao se »prolazni« a poslije trećeg razreda »odlazni« ispit.³⁰⁵

Glavninu sredstava za izdržavanje škola davala je Zemaljska vlada, dok su u održavanju škole učestvovali i opštine.

Godine 1896. Zemaljska vlada je naredila trgovackim školama da i one, kao i ostale srednje škole, obavezno stampaju godišnji izvještaj o radu.³⁰⁶ U naredbi je tačno utvrđeno kojim redom i koja pitanja treba da uđu u godišnji izvještaj. Poslije toga škole su svake godine izdavale izvještaje o radu.

S obzirom na to da su učenici koji su završavali ove škole imali, poređ stupanja u radni odnos u trgovini, administraciji itd., i pravo upisa u učiteljske škole, Tehničku srednju školu i neke vjerske škole, to je za ovo školovanje vladalo prilično interesovanje. Osim toga, ovih škola je bilo nešto više nego drugih škola u koje se moglo upisivati poslije završene osnovne škole. Stoga je relativno veliki broj, za to vrijeme, putem ovih škola neposredno stupao u neko od zanimanja ili je produžio dalje školovanje. U posljednjoj školskoj godini pred rat, u ove škole upisano je ukupno 1.476 učenika.

Nastavnici ovih škola bili su, uglavnom, oni koji su završili trgovacku akademiju ili neku višu trgovacku školu u Monarhiji, zatim učitelji koji su polagali specijalni ispit i postajali predmetni nastavnici. Prema programu uvedenom za ove ispite³⁰⁷ postojale su tri skupine predmeta: jezikoslovnopovjesna, matematičkoprirodopisna i matematičkotehnička. U svakoj skupini polagao se ispit i iz pedagogije. S obzirom na to da su se za ove ispite javlja-

³⁰³ Prvi izvještaj Trgovacke škole u Sarajevu. Sarajevo. 1896. Str. 23.

³⁰⁴ Ibidem. Str. 32.

³⁰⁵ Prvi izvještaj Trgovacke škole u Sarajevu. Sarajevo. 1896. Str. 33.

³⁰⁶ Školski glasnik. 1916. Str. 91.

li, pretežno njobrazovaniji učitelji, koji su, a uz to, imali i dužu pedagošku praksu, to je ovaj kadar, uglavnom, bio na potreboj nastavnicičkoj visini. Veći broj nastavnika iz ovih redova javljao se u pedagoškoj i drugoj štampi. Među najpoznatije nastavnike ovih škola spadaju: Silvije Strahimir Kranjčević, (predavao u Mostaru, Livnu, Bijeljini i Sarajevu), Ljudevit Dvorniković, August Tar-talja, Andrija Podrušić, Joco Jagodić, Marko Mutić, Franjo Rado-šević, Ivan Farkaš, Nikola Sambrailo, Anton Hangi, Simo Srdić, Ivan Zovko, Nikola Maraković, Nikola Buconjić i Andrija Kulijer.

Poslije prvog svjetskog rata nije se dugo održao tip ovih škola. One su ustupile mjesto građanskim školama, koje su im, inače, programski bile vrlo slične. To su između dva rata u Bosni i Hercegovini bile najmasovnije škole u koje se upisivalo poslije završene četvororazredne osnovne škole.

Uz trgovačke škole razvili su se i prvi oblici obrazovanja od raslih u Bosni i Hercegovini, a to je kasnije nastavljeno i u Trgovačkoj akademiji u Sarajevu. Od godine 1907., u trgovačkim školama se organizuju tečajevi za odrasle koji rade u trgovinama ili se priučavaju poslu u trgovinama kao šegrti. Tečajevi su radili poslijе redovne nastave. Ovi tečajevi su počeli u Trgovačkoj školi u Tuzli, a kasnije su ih otvarale i druge škole.

Zemaljska vlada je 1913. godine donijela i nastavni plan ovih tečajeva. Tečajevi su trajali tri godine a radili su po sljedećem nastavnom planu:³⁰⁸

P r e d m e t i	R a z r e d i			svega
	I	II	III	
Srpskohrvatski jezik	3	—	—	3
Njemački ili mađarski	—	—	5	5
Račun	4	2	1	7
Kontoarske radnje i korespondencija	3	2	—	5
Knjigovodstvo	—	4	2	6
Nauka o trgovini i mjenicama	—	—	1	1
Trgovački zemljopis	—	2	1	3
u k u p n o		10	10	30

Trgovina je, dakle, bila privredna grana koja je imala najširu školsku mrežu, koja je dovršena otvaranjem Trgovačke akademije u Sarajevu.

³⁰⁷ Školski glasnik. 1916. Str. 39.

³⁰⁸ Đorđe Pejanović: Istorija srednjih i stručnih škola u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953. Str. 171—172.

Trgovačka akademija u Sarajevu

U desetak trgovačkih škola godišnje je završavalo prosječno oko sto učenika. To je bio prvi privredno-trgovački kadar koji se školovao u zemlji. Za organizovanje trgovine a naročito u centrima u kojima su radile trgovačke škole, novi kadar je za to vrijeme mnogo značio. I prije okupacije trgovina je u Bosni i Hercegovini predstavljala važnu privrednu granu. Otvaranjem velikih šumskih područja i rudnika, prvih fabrika, novih komunikacija i novih veza sa svijetom izvan Bosne i Hercegovine, još više je porastao značaj trgovine. Stoga je pitanje kadra za ovu privrednu granu spadalo među aktuelnija školska pitanja. Relativno rano se vidjelo da je neophodno više trgovačko obrazovanje od onog što su ga pružale trgovačke škole. Učenici koji su završili trgovačke škole, kao i oni koji su završili niže gimnazije a željeli su da se školuju za trgovinu na višem nivou, odlazili su u Zagreb, Osijek, Zemun, Grac, Beč i Prag, gdje su postojale odgovarajuće škole.³⁰⁹

Gradsko poglavarstvo u Mostaru obratilo se Saboru 1911. godine, sa zahtjevom da se u Mostaru otvorи trgovačka akademija³¹⁰ Nije, međutim, došlo do otvaranja ove škole. Školske godine 1914/1915. Zemaljska vlada je bila predložila i nastavni plan za trgovačku akademiju u Mostaru, sa usmjerenosću na trgovinu sa Dalmacijom i istočnim zemljama (Levantom), pa je bilo predloženo da se uvede italijanski jezik i jedan od istočnobalkanskih jezika (albanski ili novogrčki).³¹¹ Iako je Zajedničko ministarstvo dalo saglasnost na program, nije došlo do otvaranja ove škole u Mostaru. Trgovačka akademija u Mostaru otvorena je neposredno pred drugi svjetski rat (1939/1940. škol. god.).

Režim je smatrao da je Sarajevo povoljnija lokacija za otvaranje prve škole ove vrste u Bosni i Hercegovini, pa je donesena naredba o osnivanju Trgovačke akademije u Sarajevu. Za ovakvu školu bila je posebno zainteresovana Trgovačka komora u Sarajevu i ona je bila i najizdašniji stipenditor učenika ove škole.

Trgovačka akademija u Sarajevu otvorena je na vrlo svečan način, 1. oktobra 1912. godine.³¹²

³⁰⁹ Prvi izvještaj Trgovačke akademije u Sarajevu. Sarajevo. 1913. Str. 1.

³¹⁰ Stenografske bilješke Sabora. VII sjednica. 1911. g.

³¹¹ ARBiHZM, br. 7415/BH. 1914.

³¹² Prvi izvještaj Trgovačke akademije u Sarajevu. Sarajevo. 1913. Str. 36.

Za razliku od svih ranije otvorenih srednjih škola, za ovu školu je odmah u početku vladalo veliko interesovanje roditelja. U prvi razred upisana su tri odjeljenja, sa 129 redovnih i 14 privatnih učenika. Treba istaći još jednu karakteristiku ove škole. Naime, dok se u početku u druge škole upisivao najveći broj učenika iz mjesta u kome je škola otvorena, u Trgovačku akademiju u Sarajevu upisani su učenici iz krajeva izvan Bosne i Hercegovine kao i iz mnogih mjesta iz Bosne i Hercegovine (najviše iz Mostara, Bijeljine, Tuzle i Tešnja). Od ukupno upisanih 143 učenika, preko stotinu ih je bilo iz drugih mjesta.

Upis učenika sa ovako široke teritorije uslovljen je i stipendiranjem. Preko pedeset učenika dobilo je stalne stipendije, ili povremene pomoći. Trgovačka komora je imala najveći broj stipendista. I narednih godina učenici Trgovačke akademije dobili su veći broj stipendija i pomoći.

Prema Statutu, u školu su se mogli upisivati učenici koji su završili trgovačku školu ili nižu gimnaziju. Učenici završenog četvrtog razreda klasične gimnazije mogli su se upisati iako su imali negativnu ocjenu iz klasičnih jezika, kao i učenici realnih gimnazijskih koji su imali slabu ocjenu iz nacrtne geometrije. Putem prijemnog ispita mogli su se upisati kandidati koji nisu završili navedene škole.

Uz redovne učenike upisivali su se i privatisti, koji su, kao i redovni, plaćali upisninu i školarinu. Privatnim učenicima, na prijedlog škole, Zemaljska vlada je mogla dozvoliti da posjećuju nastavu. Sastavni dio statuta škole bile su odredbe koje su regulisale pitanje rada večernjeg tečaja, u kome su učili privatni učenici. Predavanja su održavana poslije časova za redovne učenike. Nastava je bila besplatna, a škola je bila obavezna da otvorit će dan odjeljenje ako se javi najmanje deset kandidata.

Škola je počela raditi u tek dovršenoj novoj zgradiji realke. U prvoj godini svoga rada škola je dobila svoj statut. To je najkompletniji dokument te vrste. Statutom su propisani nastavni plan i program, organizacija školske godine, školski praznici, način i uslovi upisa i ispita, statusi učenika i nastavnika itd. Nije bilo teško doći do ovakvog statuta, jer su mu kao uzor služile odgovarajuće škole u Monarhiji koje su bile dobro afirmisane i imale dužu tradiciju.

Trgovačka akademija u Sarajevu radila je po sljedećem nastavnom planu:³¹³

³¹³ Prvi izvještaj Trgovačke akademije u Sarajevu. Sarajevo. 1913. Str. 25.

P r e d m e t i	I	G	o	d	i	š	t	e	IV	svega
		II		III						
1. Srpskohrvatski jezik	3	3		3		2		11		
2. Njemački ili mađarski jezik	4	4		5		5		18		
3. Francuski jezik	4	4		4		4		16		
4. Opća i trgovačka geografija	2	2		2		2		8		
5. Algebra, geometrija, politička aritmetika	4	2		2		2		10		
6. Trgovačka aritmetika	3	3		3		2		11		
7. Prirodopis	3	—		—		—		3		
8. Fizika	3	—		—		3		6		
9. Hemija i hemijska tehnologija	—	3		2		—		5		
10. Poznavanje robe i mehanička tehnologija	—	—		2		3		5		
11. Nauka o trgovini	2	3		—		—		5		
12. Trgovačko dopisivanje	—	2		3		4		6		
13. Knjigovodstvo	3	3		3		4		8		
14. Uzorna poslovnica	—	—		—		3		3		
15. Poznavanje zakona, ustava i uprave	—	—		2		2		4		
16. Narodno gospodarstvo	—	—		—		3		3		
17. Stenografija	2	2		—		—		4		
18. Higijena	1	—		—		—		1		
u k u p n o	33	33		33		33		138		

Statutom škole predviđena je mogućnost uvodenja italijanskog, engleskog, turskog, bugarskog, rumunskog i grčkog jezika kao neobaveznih nastavnih predmeta.

Poslije završenog četvrtog razreda polagao se, po sličnom postupku kao i u gimnazijama, ispit zrelosti. Ispit je bio pismeni i usmeni. Pismeni ispit polagao se iz srpskohrvatskog, njemačkog i francuskog jezika, računa i uzorne poslovnice, a usmeni iz tih predmeta i još iz trgovačke aritmetike, poznavanja Balkana, trgovačkog zemljopisa, poznavanja robe, tehnologije, hemije, nauke o trgovini i trgovačkom zakonodavstvu.³¹⁴

Društveni život bio je nešto razvijeniji nego u drugim školama. Već u drugoj godini rada učenici su imali tri svoja udruženja: sportski klub, tamburaško-pjevačko društvo »Mladost« i udruženje protiv upotrebe alkohola »Jedinstvo«.

Profesori Trgovačke akademije u Sarajevu bili su u pravima i dužnostima izjednačeni sa profesorima gimnazija. Za stručne predmete birani su komercijalni i bankovni stručnjaci, a opštobrazovne predmete predavali su profesori gimnazija, i to najčešće honorarno. Prvi direktor bio je Stevan Žakula, a naslijedio ga je (1914) Anton Pihler, zatim (1916) Aleksandar Šefer, da bi Pihler ponovo došao na čelo škole i ostao do kraja rata. Poslije rata škola je i dalje radila, sve do danas, s tim što je poslije ovoga rata promijenila naziv u Srednja ekomska škola u Sarajevu.

³¹⁴ Đorđe Pejanović: *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. 1953. Str. 169.

VIŠE DJEVOJAČKE ŠKOLE

a) *Državne više djevojačke škole.* Viša djevojačka škola je novi tip u početku opšteobrazovne a kasnije i stručne škole namijenjene ženskoj omladini. Austro-Ugarska je smatrala da kulturno zaostaloj Bosni i Hercegovini odgovara odvojeno školovanje muške i ženske djece. Stoga je novi režim relativno dugo stajao na stanovištu suprotnom koedukaciji. Na drugoj strani, otvarajući gimnazije, trgovačke i druge škole namijenjene muškoj djeci, nije se moglo sasvim zanemariti obrazovanje ženske djece, i to obrazovanje ograničiti samo na četvorogodišnju osnovnu školu.

Polazeći od iskustava nekih drugih krajeva Monarhije, u kojima su postojale više djevojačke škole, godine 1883. otvara se prva viša djevojačka škola u Sarajevu. To je bilo, u stvari, otvaranje petog razreda u ženskoj osnovnoj školi, koja je osnovana 1879. godine. Narednih godina otvarali su se ostali razredi. Godine 1893., starija tri razreda su izdvojena u posebnu školu, da bi se iduće godine otvorio i četvrti razred.³¹⁵ Dvije godine kasnije, školovanje u višoj djevojačkoj školi produžuje se na pet godina. Viša djevojačka škola otvara se i u Mostaru, školske godine 1893/1894, i u Banjoj Luci, školske godine 1898/1899.

Viša djevojačka škola imala je zadatak da učenicama pruža širu naobrazbu od one koju daje osnovna škola, da ih ospozobljava i za neke oblike privređivanja. Uz to se stalno mislilo i na solidnije pripremanje za buduće domaćice i majke. Znalo se da žena igra značajnu ulogu u vaspitanju djece. Od ovih nekoliko zadataka polazilo se pri koncipiranju prvih nastavnih planova i programa. Polazna osnova bila je naobrazba koju daje osnovna škola, jer se kao uslov za upis tražila završena osnovna škola.

Nastavno-stručni profil ovih škola mijenjao se češće nego u drugim školama. Nastavni planovi, programi, trajanje nastave kao i neki organizacioni oblici škole mijenjali su se vrlo često. Stoga je teže nešto određenije reći o programu škole.

Kada se viša djevojačka škola nešto duže ustalila kao petogodišnja škola, radila je po sljedećem nastavnom planu:³¹⁶

³¹⁵ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Zagreb 1906. Str. 145.

³¹⁶ Đorđe Pejanović: Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953. Str. 107.

P r e d m e t i	I	R	a	z	r	e	d	i	V	svega
	I	II	III	IV					V	
1. Vjeronauka	2	2	2	1	1					8
2. Zemaljski jezik	4	4	4	2	2					16
3. Njemački jezik	4	4	4	3	3					18
4. Račun i geometrija	3	3	3	3	3					12
5. Zemljopis i povijest	2	3	4	2	—					13
6. Prirodopis	2	2	—	—	—					4
7. Prirodoslovje	—	—	2	2	—					4
8. Kućanstvo i vrtlarstvo	—	—	1	1	1					3
9. Krasnopis	1	1	1	—	—					3
10. Geometrija (prostor. crt.)	3	2	2	2	2					11
11. Ručni rad	6	6	5	5	7					29
12. Crtanje krojeva, krojenje i pravljenje odijela	—	—	—	8	7					15
13. Pranje rublja	—	1	1	1	1					4
14. Kuvanje										24
15. Knjigovodstvo										4
16. Higijena	—	—	—	—	—					1
17. Gimnastika	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2				2/2
18. Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2				2/2
19. Klavir (fakultativno)	3/2	3/2	3/2	3/2	3/2	3/2				3/2
20. Francuski (fakultativno)	3	3	3	3	3	3				15

Početkom školske godine 1908/1909., izvršena je znatnija reorganizacija viših djevojačkih škola, koje su tada nazvane i narodne više djevojačke škole. Novom organizacijom, škola je dobila dva smjera: opšti smjer, čiji je zadatak bio da sprema učenice za obrazovanje i stručno sposobnije domaćice, i stručni smjer, sa zadatkom da osposobljava učenice za viša stručna zvanja (stručne učiteljice itd.). Nastava je za prva dva razreda bila zajednička, a poslije toga su se učenice opredjeljivale za opšti smjer (po pravilu one sa slabijim uspjehom) i za stručni smjer (po pravilu učenice sa boljim uspjehom). Za prvi smjer nastava je trajala još dvije godine, a za stručni smjer još četiri. Učenice oba smjera imale su i poslije podjele zajedničku nastavu iz nekih predmeta.

U opšti smjer ovih škola upisivao se relativno veliki broj učenica, dok su stručna odjeljenja stalno imala mali broj učenica. To je, vjerovatno, bio povod za novu reorganizaciju 1913. godine. Tom prilikom su stručna odjeljenja odvojena u posebne škole, i od tada postoje, pored narodnih viših djevojačkih škola u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci, i ženske stručne škole u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru i Tuzli. Šivanje i krojenje rublja i ženskih haljina bila je okosnica nastavnog plana i programa ovih škola. Teoretska nastava trajala je dvije godine, a u trećoj godini učenice su radile u radionici.

U toku rata otvorena je u Derventi četvororazredna viša djevojačka škola, koja je radila po posebnom programu.

Interesovanje roditelja za više djevojačke škole bilo je relativno veliko. U škole se upisivao veći broj učenica nego u neke

druge škole. Posljednjih pet godina pred rat, broj učenica u tri narodne više djevojačke škole kretao se:

Školska godina	Sarajevo	Mostar	Banja Luka
1910/1911.	264	274	167
1911/1912.	317	296	169
1912/1913.	358	290	141
1913/1914.	307	246	141
1914/1915.	325	175	99

U državne više djevojačke škole, koje su imale interkonfesionalno obilježje, upisivali su se učenici svih konfesija, osim muslimanske.

Uz višu djevojačku školu u Mostaru izgrađen je i đački dom (internat) 1900. godine. U dom se moglo smjestiti trideset učenica. Jedan broj učenica je plaćao izdržavanje, dok je drugi imao besplatnu opskrbu. Zemaljska vlada bi svake godine u ovom domu rezervisala pet mesta za učenice iz Dalmacije, jer tamo nije bilo ovakvih škola.

Nastavnice viših djevojačkih škola imale su stručni status kao nastavnici trgovačkih škola, pa su tako i materijalno nagrađivane.

Više djevojačke škole nastavile su svoju djelatnost i poslije rata, ali su se ubrzo, poput ranijih trgovačkih škola, počele pretvarati u novi tip škole između dva rata, u građanske škole.

b) *Privatne više djevojačke škole.* Osim državnih viših djevojačkih škola, po uzoru na njih, razvio se veći broj privatnih viših djevojačkih škola. Sve ove škole imale su konfesionalni karakter. Do kraja okupacije otvoreno je ukupno 15 škola (po jedna pravoslavna i muslimanska i 14 katoličkih). Od 13 katoličkih škola, u četiri je nastavni jezik bio njemački, a sve su radile u sastavu samostana časnih sestara. Iako su ove škole tretirane kao private (izdržavale su ih vjerske organizacije), a učenice po pravilu pripadale religiji vjerske organizacije čija je škola, Zemaljska vlada je odobravala nastavne planove i programe i davala posebna odobrenja nastavnicama koje su se prijavljivale da rade u ovim školama. Programi su se, uglavnom, ravnali prema državnim djevojačkim školama. Neke od ovih škola dobine su i pravo javnosti. I ove škole, kao i državne, nastale su otvaranjem razreda po razredu u postojećim osnovnim školama, pa su se kasnije izdvajale i osamostaljivale kao posebne škole.

Privatne više djevojačke škole programski su se između sebe razlikovale pretežno po vjerskoj obuci i nastavi nacionalne grupe predmeta (maternji jezik, istorija i geografija). Razlikovale su se i po upotrebi udžbenika. Katoličke škole služile su se udžbenicima iz Zagreba, a srpska škola u Sarajevu upotrebljavala je udžbenike iz Novog Sada, Sombora ili Pančeva.

Srpsku višu djevojačku školu u Sarajevu izdržavala je Srpsko-pravoslavna crkvena opština, a školom je upravljao školski odbor (osim perioda autonomne borbe 1896. do 1905., kada je Zemaljska vlada imenovala povjerenika za ovu školu).

Godine 1914. Srpska viša djevojačka škola u Sarajevu dobila je status javne škole. Iste godine, početkom rata, škola je definitivno zatvorena. U ovoj školi predavale su odabranije i stručno sposobnije učiteljice osnovnih škola.

Katoličke više djevojačke škole bile su: u Tuzli pri zavodu »Kćeri božje ljubavi«, u Sarajevu u »Zavodu sv. Josipa« i pri ženskoj kongregaciji »Kćeri dragocjene krvii«, u Budžaku kod Banje Luke, u Bihaću, Zenici, Sarajevu, Brčkom, Travniku i Livnu kod »Milosrdnih sestara«.

Nastavni jezik u ovim školama bio je srpskohrvatski, dok su nastavu na njemačkom jeziku imale škole u Zavodu sv. Augustina u Sarajevu, u samostanu »Gospe od krunice« u Tuzli, i pri ženskim kongregacijama »Kćeri dragocjene krvii« u Banjoj Luci i Jajcu. Dvije godine u Sarajevu i jedna u Tuzli imale su pravo javnosti. Škole su izdržavali zavodi i samostani u kojima su radile, a nastavu su održavale časne sestre koje su imale nastavničke kvalifikacije.

Uz muslimansku žensku školu u Sarajevu, otvaranjem starijih razreda, razvila se ženska viša škola za muslimansku djecu. Škola je do 1912. godine bila trorazredna, a tada je izvršena reorganizacija i produženo školovanje na četiri godine. Iako je škola bila konfesionalna, Zemaljska vlada je u cijelini podmirivala sve njene materijalne troškove. Ovakav odnos Vlade prema ovoj školi, za razliku od odnosa prema drugim konfesionalnim školama, proizlazio je iz činjenice da u državnim višim djevojačkim školama nije bilo muslimanske djece, pa je na ovaj način ispoljavana jednakna briga i za školovanje ženske djece iz muslimanskih porodica.

Više djevojačke škole u Sarajevu upisivale su veći broj učenica, dok je upis u drugim mjestima bio znatno manji. Posljednje godine pred rat, u ove škole upisalo se ukupno 806 učenica, što sa 694 učenice, koliko se te godine upisalo u tri državne više djevojačke škole, iznosi 1500 učenica viših djevojačkih škola, što za to vrijeme i u odnosu na druge škole, predstavlja zadovoljavajući broj školom obuhvaćene ženske djece.

OBRAZOVANJE RADNIČKOG PODMLATKA

Austro-Ugarska je, kao što se zna, bila vrlo zainteresovana za proširivanje i unapređivanje proizvodnje u Bosni i Hercegovini. Stoga je neposredno poslije izlaska prvih generacija iz državnih osnovnih škola preduzimala mjere za stručno ospozobljavanje zanatskog i poljoprivrednog kadra. Sireći mrežu zanatskog školstva, Zemaljska vlada je polazila od zatećenih tradicija u tom pogledu.

Naime, tamo gdje je već bila razvijena neka vrsta domaće radnosti, tamo se otvara takav stručni profil nove škole. (U Sarajevu rad u bakru, u Foći ukrašavanje noževa, u Livnu inkrustacija u drvetu, u Konjicu rezbarija itd.). Stručno obučavanje u poljoprivredi razvija se uz poljoprivredna imanja (poljoprivredne stanice). Jedna od značajnijih karakteristika školovanja kvalifikovanih radnika, bez obzira na to o kakvim se zanimanjima radilo, bilo je funkcionalno prožimanje teorije i prakse u toku školovanja. U nastavnim planovima i programima opšta naobrazba bila je skučena i svodena je uglavnom na nastavu maternjeg jezika, pa i to sa manjim brojem nedjeljnih časova. To je školama pružalo mogućnost za uvođenje većeg broja časova praktične nastave, koja je po pravilu, u nastavnim planovima zauzimala polovinu časova, a u nekim školama i više. Da je režim bio posebno zainteresovan za ovu vrstu školovanja vidi se po tome što su učenici ovih škola imali besplatno izdržavanje, a u nekim školama i odijevanje.

O učenicima koji su završavali zanate vođena je briga u vezi sa njihovim uključivanjem u proizvodnju. Primali su kao nagradu nešto alata ili su dobivali povoljne kredite iz posebnih zaklada (fondova) za nabavku alata i ostalog materijala potrebnog za otvaranje radnje. Takve zaklade postojale su u Sarajevu, Prijedoru, Travniku i Foći.³¹⁷

Školovanje za radnička zanimanja trajalo je četiri ili tri godine, dok su tečajevi bili kraći. Uz gotovo sve redovne škole otvareni su večernji ili praznički tečajevi za odrasle.

Ako bismo, na primjer, danas gradirali pojedine oblike obrazovanja za vrijeme Austro-Ugarske u našim krajevima, stručno osposobljavanje radnika za zanatsku ili poljoprivrednu proizvodnju, dobili bi povoljniju ocjenu od drugih škola. To školstvo bilo je usredsređeno na one grane za koje u zemljiji postoje bolji uslovi. S druge strane, polazeći sa stanovišta zainteresovanosti tržišta u Monarhiji i van nje, išlo se putem modernizovanja onih proizvodnih grana, koje su imale pozitivne tradicije. Za one grane proizvodnje koje su protkane orijentalnim motivima ili su nosile specifični pečat Bosne i Hercegovine, posebno se vodilo računa da se to sačuva i još više razvije.

a) *Škole za umjetne zanate.* U Sarajevu i Livnu otvorene su 1886. godine radionice za umjetne zanate koje su imale karakter škole. Iduće godine otvorena je slična škola u Foći.³¹⁸ Radionice u Livnu i Foći bavile su se inkrustacijama i radile su kao zanatske radnje u kojima se poučavao podmladak. Takav oblik imala je i radionica u Sarajevu do 1892. godine, kada je pretvorena u pravu školu sa internatskim uređenjem. Sarajevska škola imala je pet radionica (za inkrustaciju u drvetu, za tauširanje, za gra-

³¹⁷ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Zagreb, 1906. Str. 328.

³¹⁸ Ljuboje Dlustuš: Školski vjesnik. God. 1894. Str. 465.

viranje, za cizeliranje i za montiranje). Na čelu svake radionice stajao je po jedan majstor odgovarajućeg zanata. Školom je rukovodio direktor. Učenici su dobivali stipendiju, a učenje u ovoj školi trajalo je četiri godine. Siromašni učenici koji su bili u internatu dobivali su besplatno cijelu opskrbu.

U školu su se upisivali dječaci, po pravilu iz muslimanskih porodica, koji su imali najmanje dvanaest a najviše osamnaest godina. Školska predsprema nije bila propisana, pa su se upisivali i oni koji nisu završili osnovnu školu.

Po završetku školovanja učenik je mogao da ostane kao kalfa u istoj školi, ili da otvori svoju radionicu. Učenici koji bi izabrali ovo drugo dobivali su od Zemaljske vlade besplatno alat.

Radionice u Livnu i Foči bile su u organizacionom pogledu i po stručnom sastavu na mnogo nižem nivou. Istina, one su imale jednostavniji program. Ove škole su, međutim, mnogo značile u zanatskoj privredi Livna i Foče, jer se ovim zanatima bavio veći broj privatnika u ovim mjestima. Ove dvije radionice izradivale su predmete za trgovinu, ali su češće dobivale i određene poružbine iz sarajevske škole ili od Zemaljske vlade (predmeti za međunarodne izložbe, pokloni carskom ili drugim ličnostima itd.).

Sve tri ove radionice (škole) učestvovalo su sa svojim proizvodima na svim izložbama na kojima je izlagala Bosna i Hercegovina i dobivala veći broj pohvala, nagrada i odlikovanja.

Na temeljima sarajevske škole razvila se današnja Škola za primjenjenu umjetnost u Sarajevu, dok su škole u Livnu i Foči prestale da rade.

b) *Tkaonica čilima u Sarajevu*. Iako nije bila organizovana kao škola, Tkaonica je bila mjesto gdje se sticalo stručno zvanje za jednu, u to doba, značajnu privrednu djelatnost. Austro-Ugarska je u Bosni i Hercegovini zatekla čilimarstvo sa bogatom orijentalnom ornamentikom, kao kućnu radinost. Ta tradicija poslužila joj je kao sigurna osnova za razvijanje jedne proizvodne grane za koju će evropsko tržište biti zainteresovano. Godine 1888. otvorena je radionica čilima. Odmah se javio dovoljan broj djevojaka koje su počele učiti čilimarski zanat. Dok su, na primjer, u sarajevskoj školi za umjetne zanate bili isključivo Muslimani, a u Foči pravoslavni, na učenje čilimarstva odmah u početku javile su se djevojke sve četiri osnovne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini. Da bi se očuvali orijentalni motivi, za koje je tržište bilo posebno zainteresovano, u Čilimari je namješten jedan stručnjak — crtač iz Perzije.

Proizvodi Čilimare bil su vrlo cijenjeni. Na izložbama su nagrađivani. Radilo se domaćom i angorskrom vunom a upotrebljavala se i svila kao materijal. Tkaonica čilima počela je sa trideset tkalja, a posljednje godine pred prvi svjetski rat imala je 550 zaposlenih radnika. Tkaonica je imala svoje istureno odjeljenje u Kruševu. Učenice koje su završavale zanat zapošljavale su se u tkaonici (čilimari), ili su taj posao nastavljale privatno, kod kuće.

c) *Tkaonica beza i vezionica.* Vezivo je odavno u Bosni i Hercegovini bilo poznato kao dopadljiv oblik narodnog umjetničkog stvaralaštva. Stoga je Zemaljska vlada i ovu tradiciju uzela kao povljan osnov za jednu organizovaniju proizvodnju. Godine 1892. osnovana je radionica u Sarajevu, u koju je odmah, pored izučenih tkalja i vezila, primljen veći broj djevojaka koje su tu učile ovaj zanat. Tkaonica je u većem broju kotarskih centara imala svoja isturena odjeljenja kućne radinosti. Za četrnaest godina ova radionica je ospozobila 400 učenica.³¹⁹

d) *Zanatljijska škola u Sarajevu.* Učenje zanata, o čemu je do sada bilo govora, obavljano je u radionicama koje su proizvodile za tržište, a koje su u svom sastavu imale i školu. Prva školska ustanova čiji je primarni zadatak bio školovanje kadra i čija je proizvodnja služila za praktičnu obuku učenika, bila je Zanatljijska škola u Sarajevu. Ona je osnovana školske godine 1893/1894. U početku se zvala Zemaljska zanatljijska škola, a kasnije samo Zanatljijska škola. Škola je radila u jednoj zgradi koja se nalazila na mjestu današnjeg DTV »Partizan« u Sarajevu.

Škola je imala četiri odjeljenja (stolarski, kolarski, bravarski i kovački). U školu su primani učenici koji su završili osnovnu školu i koji su napunili 14 godina života. Nastava je prva dva mjeseca bila zajednička. Za to vrijeme nastavnici su ispitivali sklonosti učenika i prema tome ih opredjeljivali na jedan od četiri zanata. Školovanje je trajalo najprije četiri a kasnije tri godine. Teoretske predmete predavalici su nastavnici, a stručne odgovarajući majstori. Škola je radila po sljedećem nastavnom planu³²⁰ (kao trorazredna):

P r e d m e t i	r a z r e d i			
	I	II	III	svega
1. vjernauka	1	1	—	2
2. zemaljski jezik	2	2	—	4
3. Račun	3	3	—	6
4. pisanje	2	—	—	2
5. fizika	2	2	—	4
6. tehnologija	—	2	2	4
7. knjigovodstvo	—	—	3	3
8. crtanje	6	—	—	6
9. geometrija i geometrijsko crtanje	5	—	—	5
10. nauka o nacrtima	—	2	—	2
11. stručno crtanje	—	4	4	8
12. početna nauka o strojevima broj sati za nastavu u teoriji	—	—	3	3
troj sati za vježbe u radionicama	21	16	12	49
svega	25	32	36	93
				142

³¹⁹ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Zagreb. 1906. Str. 323.

³²⁰ Đorđe Pejanović: Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953. Str. 175.

Godine 1908. nešto je izmijenjen nastavni plan, jer su učenici u drugom semestru jedan mjesec radili u pravatnim radionicama a drugi mjesec u školi. Četiri godine kasnije ponovo je mijenjan nastavni plan. Ta promjena se uglavnom odnosila na pomjeranju časova iz razreda u razred, dok je ukupan broj časova ostao isti. Škola je počela sa 36 učenika, a kasnije se broj učenika kretao između sedamdeset i stotinu.

e) *Zanatljijska škola u Mostaru.* Škola je osnovana u Mostaru 1897. godine, uglavnom prema uzoru sarajevske škole. Mostarska zanatljijska škola imala je dva kombinovana smjera (stolarsko-tesarski i bravarsko-limarski). Za razliku od sarajevske škole, uz mostarsku zanatljijsku školu osnovan je internat. Škola je počela kao trogodišnja, a kasnije je školovanje produženo na četiri godine. Dakle, obrnuto od sarajevske zanatljijske škole. Odnos teoretske i praktične nastave bio je daleko povoljniji za praktičnu nastavu. Broj praktičnog vježbanja stalno je rastao prema starijim razredima, tako da je posljednja godina bila gotovo u cijelini posvećena praktičnom radu. Ovo je omogućavala i dobro opremljena i organizovana školska radionica. Škola je radila po sljedećem nastavnom programu.³²¹

P r e d m e t i	r a z r e d i				
	I	II	III	IV	svega
1. vjeronomaka	2	2	2	2	8
2. zemaljski jezik	3	2	2	—	7
3. računstvo zajedno sa obrt. računstvom i obrtno knjgovodstvo	3	3	3	—	9
4. pisanje	2	—	—	—	2
5. prirodne nauke	2	—	—	—	2
6. prostoručno crtanje	6	—	—	—	6
7. geometrija i geom. crtanje	6	—	—	—	6
8. nauka o nacrtima i nacrtnom crtanju	—	4	—	—	4
9. stručno crtanje	—	—	4	4	12
vježbe u radionicama	24	33	37	42	136
ukupan broj nastavnih sati na sedmicu	48	48	48	48	192

U sastavu ove škole je jedna vrijeme radilo i odjeljenje u kome se učio obućarski zanat. Odjeljenje je radilo u privatnoj kući, a bilo je pod nadzorom škole. U ovom odjeljenju su nastava i izučavanje zanata trajali tri godine. Karakteristično je za ovo odjeljenje da je, na primjer, u drugom razredu imalo 58, a u trećem 60 nedjeljnih časova nastave i rada u radionici. To je najveći broj nedjeljnih časova zabilježen u cijelokupncm školstvu u ovom periodu.

³²¹ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Zagreb. 1906. Str. 326.

Mostarska zanatlijska škola upisivala je godišnje nešto manje učenika nego škola u Sarajevu. Samo jedne godine (1911) upisalo se 64 učenika, dok je ostalih godina taj broj bio manji.

f) *Zanatlijski tečajevi.* Pored izučavanja zanata u posebnim školama ili pri radionicama, organizovan je veći broj kraćih ili dužih tečajeva. Tečajevi su bili namijenjeni odraslima, i to po pravilu onima koji su se kao priučeni radnici bavili strukom za koju su tečajevi organizovani. Tečajevi su radili pri zanatlijskim ili osnovnim školama, a bilo ih je koji su samostalno radili. Zemaljska vlada je materijalno pomagala ili potpuno podmirivala sve troškove tečajeva.

Pri Zanatlijskoj školi u Sarajevu radio je veći broj tečajeva putem kojih su učili crtači, stolari, bravari itd. U ovoj školi otvoren je 1910. godine i tečaj za šofere, koji je trajao pet mjeseci i na kome se, pored vožnje, sticalo i osnovno poznavanje motora. Ovo je bio jedini oblik zanatskog obrazovanja gdje se plaćala školarina. Po ugledu na ovaj tečaj i njegove rezultate, otvoren je sa istim zadatkom i tečaj u Mostaru.

Pri mostarskoj zanatlijskoj školi organizovani su tečajevi za stolare, bravare, kao i više tečajeva za usavršavanje zanatlja. U ovoj školi organizovan je i tečaj za učenje njemačkog jezika za one zanatlje kojima je ovaj jezik bio potreban u procesu proizvodnje i prodaje.

Organizovani su pojedinačni tečajevi za kreševske kovače, brčanske korpare, konjičke duboresce, fakovičke zidare itd. Pri nekim osnovnim školama (Banja Luka, Tuzla) često su održavani tečajevi za učenike u privredi (šegrte).

g) *Obrazovanje poljoprivrednih radnika.* Ranije je istaknuta uloga osnovne škole u poljoprivrednom obrazovanju učenika, koje se obavljalo putem nastavnih programa i školskih vrtova. Tome treba dodati i raznovrsne tečajeve (kalemarske, pčelarske peradar-ske itd.) koje su učitelji održavali prazničnim danima. Osnovne škole su dobivale stručne poljoprivredne listove, koje su učitelji čitali i objašnjavali seljacima. Osim ovoga, postojalo je i posebno poljoprivredno obrazovanje, koje su organizovali poljoprivredni stručnjaci. U Saboru je bilo pokrenuto pitanje osnivanja srednje poljoprivredne škole. Škola, međutim, nije osnovana.

I u obrazovanju poljoprivrednih, kao zanatlijskih radnika, dominirala je praksa. Ovdje je gotovo sasvim zanemarena opšta naobrazba. Stoga su svi oblici obučavanja poljoprivrednih radnika bili vezani za poljoprivredne stanice i rasadnike. Gdje god je bila organizovana bilo kakva državna, ratarska, stočarska ili voćarska proizvodnja, organizованo je i poučavanje. Ono doduše, nije imalo, strogo uvezši, karakter škole, ali je krčilo put savremenijoj poljoprivrednoj proizvodnji u Bosni i Hercegovini.

Pri poljoprivrednim stanicama (Modriča, Livno, Butmir, Gacko) održavani su ratarski tečajevi, a pri rasadnicama (Goražde, Konjic, Trebinje, Donje Hrge, Bijeljina, Ljubuški, Foča, Brezovo Polje, Banja Luka, Travnik, Brčko, Tuzla, Gradačac, Gračanica, Orašje, Kozarac, Bihać, Cazin, Krupa, Velika Kladuša, Bugojno, Livno i Prijedor) obučavalo se u voćarstvu.

Značaj poljoprivrednog obrazovanja, u cjelini gledano, nije toliko u podizanju tog obrazovanja na neki viši nivo. Ovo školstvo, ako ga tako možemo nazvati, značajnije je po tome što su se njegovim uticajem počele širiti nove poljoprivredne kulture, a posebno nove sorte voća u Bosni i Hercegovini.

DUHOVNI ZAVODI

Imenom duhovnih zavoda nazivane su tri konfesionalne škole: dvije bogoslovije u Sarajevu, jedna pravoslavna i jedna katolička (isusovačka) i Šerijatska sudačka škola u Sarajevu. U nekim izvještajima iz kasnijeg perioda, u duhovne zavode ubrajala se i druga katolička (franjevačka) učilišta čije je sjedište bilo u samostanima (Livno, Mostar i Sutjeska). Šerijatska sudačka škola radila je čitavo vrijeme pod istim imenom, dok su se bogoslovije, i katolička i pravoslavna, nazivale sa više imena.

Duhovni zavodi su najtipičnije konfesionalne škole po svojim programima i obrazovno-vaspitnim zadacima. O njima šire govorimo nego o drugim konfesionalnim školama, zbog toga što su to bile škole koje je država djelomično ili u cjelini izdržavala, odobravala im nastavne planove i programe, određivala status škole itd. S toga stanovišta, to su bile, i državne škole. Ovakvim odnosom prema ovim školama režim je ispoljavao ravnomjernu brigu o potrebama sve tri osnovne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini. Jedna od komponenata prosvjetne i školske politike Austro-Ugarske ispoljavala se putem ovih škola, jer je Monarhija očekivala podršku, ako ne sveštenstva u cjelini, a ono njegovih rukovodstava, za svoje planove u Bosni i Hercegovini. Stoga se ove škole i otvaraju prije drugih škola.

a) *Srpsko-pravoslavna bogoslovija u Reljevu.* Ranije je bilo govora o misiji Save Kosanovića u Beču. Kosanović je tom prilikom, u ranije citiranoj predstavci caru, izložio nisku naobrazbu i nedovoljnu pismenost pravoslavnog sveštenstva u Bosni i Hercegovini, ističući kako sveštenik nije u stanju ni da vodi matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih (te knjige su bile i državni dokumenti). Pitanje osnivanja bogoslovske škole Kosanović je naglasio kao prvi školski problem Srba u Bosni i Hercegovini. Rano osnivanje bogoslovije uslovljeno je i konvencijom koja je utvrđena između carevine i patrijaršije u Carigradu pod čiju je jurisdikciju potpadala pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini. Tom kon-

vencijom, naime, austrijski car je dobio pravo da imenuje episkope pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini.³²² To je bilo značajno oruđe putem koga je režim držao u pokornosti vrhove pravoslavne crkve. Dati jednu školu pod rukovodstvo mitropolita koga imenuje ili ne imenuje car bilo je mnogo lakše i bezbolnije nego osnivati neku drugu školu. U svojoj politici, u ovom pogledu, okupator se nije prevario, jer u pravoslavnom episkopatu, nasuprot raspoloženju većine parohijskog sveštenstva, često je bilo saveznika i onda kada se radilo protiv interesa srpskog naroda. To je posebno dolazilo do izražaja za vrijeme borbe za crkvenoškolsku autonomiju. To su, pored ostalog, bili razlozi da se nije dugo čekalo na otvaranje škole u kojoj bi se obrazovao sveštenički podmladak za pravoslavnu crkvu.

Godine 1882. u oktobru, otvoreno je u Sarajevu »Istočnopravoslavno bogoslovsko sjemenište«. Škola je radila dvije godine u privatnoj kući u Sarajevu, a tada se preselila u Reljevo, gdje je za nju do 1887. godine izgrađena posebna zgrada sa internatom, o trošku Zemaljske vlade. Škola je izgrađena na zemljištu koje je bilo vlasništvo Save Kosanovića, koji je tada bio mitropolit u Sarajevu. Pored zgrade za nastavu i smještaj učenika izgrađena je 1886. godine i crkva, kao sastavni dio škole.³²³ Škola se 1917. godine ponovo vratila u Sarajevo, u zgradu Srpske osnovne škole (danasa zgrada Ekonomskog fakulteta).

Škola je počela sa četvorogodišnjim trajanjem, a kao predsprema se tražila završena niža gimnazija ili trgovачka škola. Znalo se, međutim, da prvih godina neće biti dovoljno kandidata sa takvom predspremom, pa su se upisivali i učenici sa manjom školskom spremom. Za ovu, kao i za katoličke bogoslovije Zemaljska vlada je davala posebne stipendije učenicima nižih razreda gimnazija, koji su se opredijelili za upis u bogosloviju. I po tome se vidi povoljniji odnos režima prema ovim, nego prema drugim školama. S obzirom na nedovoljnu opštu naobrazbu kandidato koji su prvih godina upisivani, u nastavnom planu i programu predviđeno je više svjetovnih predmeta, koji su se predavali na nivou na kome su se predavali u nižim razredima gimnazija. Porast broja učenika koji su završili četiri razreda gimnazije ili trgovачkih škola, kao i brojnije stipendiranje, zatim besplatna opskrba za vrijeme školovanja učinili su da poraste interesovanje za ovu školu. To je bio jedan od razloga i uslova za promjenu nastavnih programa i planova, do koje je došlo 1892. godine. Te godine škola je promijenila i ime i zove se »Srpsko-pravoslavno bogoslovsko učilište«.

³²² Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina — Erlassenen Gesetze, Ferordnungen und Normalweisungen. Band I. Str. 323.

³²³ Izvještaj o srpsko-pravoslavnom bogoslovnom sjemeništu za Bosnu i Hercegovinu u Reljevu kod Sarajeva, za škol. godinu 1887/1888. Sarajevo. 1888. Str. 23—46.

U novom nastavnom planu ostali su samo bogoslovski predmeti. Nastavni plan po kome je škola radila od 1892. do 1909. godine bio je sljedeći:³²⁴

P r e d m e t i	I	R	a	z	r	e	d	i	svega
	II	III			IV				
1. Crkvenoslovenski jezik	2	2	—	—	—	—	—	—	4
2. Grčki jezik	3	3	—	—	—	—	—	—	6
3. Sveti pismo	3	2	—	—	—	—	—	—	5
4. Istorija crkve i patrologija	3	4	—	—	—	—	—	—	7
5. Higijena	2	—	—	—	—	—	—	—	2
6. Dogmatika	—	3	3	—	—	—	—	—	6
7. Moralna teologija	—	—	—	3	—	—	—	—	3
8. Pedagogika i metodika	—	—	—	4	—	—	—	—	4
9. Poljoprivreda	—	—	—	2	2	2	2	2	4
10. Pastirsko bogoslovje	—	—	—	—	—	—	3	3	3
11. Muzika	—	—	—	—	—	—	4	4	4
12. Homiljatika	—	—	—	1	—	—	2	2	3
13. Kanonsko pravo	—	—	—	—	—	—	5	5	5
14. Stilistika, crkveni poslovni stil	—	—	—	—	—	—	1	1	1
15. Crkveno pojanje i tipik (zajedno svi razredi)	8	8	8	8	8	8	8	8	8
16. Katihetika	—	—	—	—	—	—	1	1	1
s v e g a	21	22	21	26	21	26	21	26	66

Nova organizacija nastave izvršena je 1909. godine. U to vrijeme u školu su se upisivali kandidati sa širom opštom naobrazbom. Karakteristika nastavnog plana ogledala se prvenstveno u mnogo većem broju nedjeljnih časova nastave (mjesto ukupnih 66, uvedeno je 94 časa nedjeljno za sva četiri razreda). Neke nastavne oblasti iscjepkane su na veći broj nastavnih predmeta, pa je mjesto ranijih 15, uvedeno 26 predmeta.

Ispiti su se obavljali kao i u ostalim srednjim školama. Školom je upravljao sarajevski mitropolit, a vrhovni nadzor imala je Zemaljska vlada, čiji su izaslanici obilazili školu i obavezno prisustvovali završnim ispitima.

Statutom škole bilo je predviđeno da se u prvi razred upiše iz sarajevske eparhije po šest, a iz tuzlanske i mostarske po tri učenika. Taj broj kasnije se povećavao, ali škola nikada nije imala veći broj učenika.

U pogledu nastavnika statutom je bilo predviđeno: »upravitelj i profesori treba da su sinovi Bosne i Hercegovine a nauke da su svršili u Austro-Ugarskoj Monarhiji ili da su učiteljsku sposobnost ondje polučili.³²⁵ Ovim propisom režim se obezbijedio od dolaska profesora iz Srbije u ovu školu. Jedan od osnovnih zadataka Vladinog nadzora i inspekcije sastojao se u čuvanju ove škole od bilo kakvih nacionalnih uticaja izvan Bosne i Hercegovine.

³²⁴ Đorđe Pejanović: Istorija srednjih i stručnih škola u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953. Str. 147.

³²⁵ Citirani izvještaj škole. Str. 25—26.

Poslije prvog svjetskog rata škola je nastavila djelatnost do 1941. godine, kada je zatvorena.

b) *Serijatska sudačka škola u Sarajevu.* I za vrijeme austro-ugarske okupacije u Bosni i Hercegovini su ostali na snazi šerijatski propisi u pogledu regulisanja imovinskih i porodičnih odnosa. Štoga se rano javila ideja o osnivanju jedne škole koja bi spremala kadar šerijatskih službenika.

Zemaljska vlada je u maju 1887. godine donijela »Statut o ustrojstvu škole za šerijatske suce«. Te godine škola je i otvorena. S obzirom na budući poziv tražio se viši uzrast, i u školu su se mogli upisivati učenici koji su navršili dvadeset godina.³²⁶ Školovanje je trajalo pet godina.

Aktom o osnivanju škole utvrđen je i nastavni plan, koji se kasnije nešto mijenjao. Prva nastavna osnova svedena je na petnaest predmeta sa sljedećim brojem nedjeljnih časova:³²⁷

P r e d m e t i	I	U I I	g o d I I I	i š t I V	U t u	V
1. Arapski jezik	4	4	—	—	—	—
2. Logika	4	—	—	—	—	—
3. Reterika i štilistika	—	4	4	2	—	—
4. Dogmatika	—	3	3	—	—	—
5. Šerijatsko pravo	4	4	4	4	4	4
6. Usuli fikh (povjest prava i nauka o predaji)	—	—	4	4	4	4
7. Sakj (pravnica stilistika)	—	—	—	4	—	2
8. Feraiz (diobe naslijedstva)	—	—	—	—	—	4
9. Šerijatsko procesno pravo	—	—	—	—	—	2
10. Erazi (zakoni o posjedu zemljišta)	—	—	—	—	—	2
11. Evropsko pravo	—	—	3	3	3	3
12. Bosanski jezik	4	3	2	2	—	—
13. Matematika	2	2	1	1	—	—
14. Zemljopis	2	1	—	—	—	—
15. Povjest	—	1	1	1	—	—
u k u p n o	22	22	22	22	22	23

Ovaj plan je do kraja ostao kao temelj nastavne osnove. Međutim, vrlo često su vršene izmjene i dopune, smanjivan je ili povećavan broj nedjeljnih časova, a uvođeni su i novi predmeti kao obligatni (kaligrafija, fizika, botanika i zoologija) ili kao fakultativni (njemački i mađarski jezik).

Za školu je izgrađena nova zgrada u orijentalnom stilu. Zgrada je građena od 1887. do 1889. godine.³²⁸ Šerijatsku sudačku školu u cijelini je finansirala Zemaljska vlada. Učenici su živjeli u internatu, i izdržavanje je bilo besplatno. Briga Zemaljske vlade

³²⁶ Tridesetogodišnji izvještaj Šerijatske sudačke škole u Sarajevu. Sarajevo 1917. Str. 31—33.

³²⁷ Ibidem. Str. 35.

³²⁸ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu. Zagreb. 1906. Str. 579.

za materijalno izdržavanje ove škole motivisana je, s jedne strane, jednakim odnosom kao i prema duhovnim zavodima drugih konfesija i, s druge strane, činjenicom da će budući šerijatski službenici obavljati poslove (porodično-imovinski odnosi) koji su i obaveza države.

Kao predsprema za upis tražila se niža gimnazija, ruždija ili najmanje dvogodišnje školovanje u medresi. Pri izboru kandidata prednost su imali oni koji su imali bolju školsku spremu. Odabiranje je, na prijedlog reis-ul-uleme, vršila Zemaljska vlada, koja je vodila nadzor nad radom škole. Vrhovni vjerski nadzor nad školom imao je reis-ul-ulema.

Na kraju godine polagali su se ispiti kojima je prisustvovao izaslanik Zemaljske vlade i reis-ul-ulema ili njegov zamjenik. Godišnje ferije je bilo, kao i u drugim školama, u julu i avgustu. Osim toga, nastava se nije održavala ni u toku ramazana.

Učenici su po završenom školovanju sticali pravo da se osim u šerijatskim sudovima, zaposle kao nastavnici u ruždijama, medresama i kao vjeroučitelji u školama. Škola nikad nije imala veliki broj đaka, upisivalo se godišnje najviše do pedeset učenika. Poslije rata, Šerijatska sudačka škola u Sarajevu radila je do 1937. godine, kada je zatvorena. Mjesto ove škole otvorena je Viša islamска šerijatska teološka škola, koja je imala rang fakulteta.

c) *Rimo-katoličko svećeničko sjemenište u Sarajevu.* Franjevci su, kao što je ranije istaknuto, nekoliko stotina godina stajali na čelu katoličke crkve u Bosni i Hercegovini. Političkim i vjerskim konцепцијама novog režima franjevci nisu odgovarali. Odmah po dolasku u Bosnu okupator je počeo preduzimati mjere putem kojih bi ograničio ulogu i autoritet franjevaca u katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini. Franjevački red od najranijih dana regrtovao se iz domaćeg katoličkog stanovništva, i to pretežno iz seoskih i siromašnijih gradskih porodica, pa je bio i krvno vezan za domaće tlo. Počeci nacionalnog buđenja Hrvata u Bosni i Hercegovini vezani su, takođe, za aktivnost franjevaca. Stoga je sasvim logično da ovaj katolički red nije mogao predstavljati čvršći oslonac novom režimu, koji je imao sasvim određenu orientaciju u pogledu nacionalne politike u Bosni i Hercegovini. Osim toga, treba istaći da je vrhovna franjevačka vlast (general) imala sjedište u Rimu, dakle, izvan Monarhije, pa je bilo teže uticati na franjevce.

Kao što je u odnosu na pravoslavnu crkvu stupila u kontakt sa Carigradom, Monarhija je tražila i dobila u Rimu podršku u pogledu reorganizacije katoličke crkve u Bosni i Hercegovini. Pravo imenovanja biskupa pripalo je caru, osnovana je u Sarajevu nadbiskupija na čijem čelu nije bio franjevac, a u ugovoru je, preostalog stajalo: »U Sarajevskoj nadbiskupiji otvoříce se zasada i bez okljevanja provincialno sjemenište koje treba da uđevoljava potrebama ne samo nadbiskupije nego i onima još drugih

sufraginskih dijaceza«.³²⁹ Novi nadbiskup Šadler i red isusovaca koji je stajao iza njega pružao je režimu dovoljnu garanciju.

Kao predsprema za buduće svećeničko sjemenište osnovana je, kao što je navedeno, nadbiskupska gimnazija u Travniku. Kada je gimnazija dala prve maturante, osniva se u Travniku prva godina Sjemeništa (bogoslovije). Tri godine kasnije zavod se preselio u Sarajevo, i tako je počelo visoko obrazovanje katoličkog, tkozvanog svjetovnog, sveštenstva u Bosni i Hercegovini. Bogoslovija je imala zadatak da spremi sveštenički podmladak za sve četiri biskupije u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Banja Luka, Mostar i Trebinje).

S obzirom na to da je upisu u bogosloviju prethodila osmorazredna gimnazija, to se nastavni plan sastojao samo iz stručnih bogoslovske predmeta i nekih orijentalnih jezika. Bogoslovija je radila po sljedećem nastavnom planu:³³⁰

P r e d m e t i	R	a	z	r	e	d	i	svega
	I	II	III	IV				
1. Biblijska arheologija	7	—	—	—	—	—	7	
2. Hebrejski jezik	2	—	—	—	—	—	2	
3. Fundamentalna teologija	6	—	—	—	—	—	6	
4. Filozofija	3	2	2	—	—	—	7	
5. Govorništvo	1	1	—	—	—	—	2	
6. Uvod u novi testament	—	7	—	—	—	—	7	
7. Specijalna dogmatika	—	6	6	—	—	—	12	
8. Povjest crkve	—	2	2	—	—	—	4	
9. Sirsko-haldejski jezik	—	1	—	—	—	—	1	
10. Moralna teologija	—	—	5	5	5	5	10	
11. Nauka o rubrikama brevijara i misala	—	—	1	—	—	—	1	
12. Arapski jezik	—	—	1	—	—	—	1	
13. Kanonsko pravo	—	—	—	—	6	6	6	
14. Pedagogija	—	—	—	—	2	2	2	
15. Katihetika	—	—	—	—	2	2	2	
16. Liturgika i pastorali	—	—	—	—	2	2	2	
17. Patrologija	—	—	—	—	2	2	2	
18. Kršćanska umjetnost	—	—	—	—	1	1	1	
s v e g a		19	19	17	20	20	75	

Nastavni jezik u ovoj školi bio je latinski, a neki predmeti predavali su se na srpskohrvatskom jeziku. Nastava na latinskom jeziku predavala se u prvom redu zbog položaja latinskog jezika u katoličkoj crkvi kao i zbog toga što su nastavnici bili stranci i pripadali su katoličkom redu isusovaca.

³²⁹ Dr. Gavranović fra Berislav: Uspostava redovite katoličke higerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine. Beograd. 1935. Str. 196.

³³⁰ Đorđe Pejanović: Istorija srednjih i stručnih škola u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953. Str. 151.

U školu se upisivalo godišnje 20 do 30 učenika, i to po pravilu onih koji su završili nadbiskupsku gimnaziju u Travniku. Svi učenici živjeli su u internatu pod nadzorom profesora i takozvanog duhovnika. Za školu je podignuta i posebna zgrada sa internatom.

d) *Školovanje franjevaca.* Školovanje franjevaca nije bilo ustaljeno u jednom mjestu. Pored opštег obrazovanja u gimnazijama na Širokom Brijegu i Visokom, imali su, u pojedinim samostanima, organizovano bogoslovsko obrazovanje (filozofija, novacijat i bogoslovija). Te škole nazivane su i »kućnim učilištima«, a povremeno su se nalazila u Fojnici, Livnu, Sutjesci i Humcu. Godine 1892. učilište sa Humca kod Ljubuškog preselilo se u Mostar, gdje je otvorena franjevačka bogoslovija.

Izvan Bosne i Hercegovine franjevci su išli na studije u Italiju, Đakovo u Slavoniji i Ostrogon u Mađarskoj. U zvaničnim izveštajima Zemaljske vlade o stanju u školama, franjevačke škole se najčešće ne spominju.

RUŽDIJE I MEDRESE

a) *Ruždije.* Ruždije su škole naslijedene iz prethodnog perioda. U Bosni se osnivaju od druge polovine prošlog vijeka. Prema turskom zakonu iz 1869. godine, ove škole je trebalo tako programski organizovati, da to bude tip masovnije opšteobrazovne škole. Međutim, takav program i nivo nastave nije se mogao obezbijediti. To je, vjerovatno, bio i jedan od razloga što novi režim nije prihvatio ovakav oblik školovanja. Ruždija, koje su radile po ranijem programu, ubrzo je nestalo. Nismo mogli ustanoviti da li je ko, ikad, donio odluku o njihovom prestanku. Ali, u jednom napisu u Školskom vjesniku zabilježen je sljedeći podatak: »Poslije dokinuća ruždija iskupili su nastavnici tih škola većinom kao »muderizi« mlade ljude oko sebe, da ih izuče za hodže, pa je i na taj način postalo više medresa«.³³¹ Na osnovu ovoga može se zaključiti da su okupacijom zatečene ruždije prestale raditi.

U Izveštaju o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu, o ruždijama se govori kao o »osobitosti u bosansko-hercegovačkom školstvu«.³³² To su, u stvari, nove, reformisane ruždije. Iako su ovo konfesionalne škole, Zemaljska vlada ih u cijelini finansira, pa su one, prema tome, škole koje spadaju u školsku politiku novog režima. Vlada je ove škole, u pogledu materijalnog izdržavanja, smatrala svojim školama za razliku od drugih konfesionalnih škola, zbog toga što su se muslimanska djeca u manjem broju upisivala u redovne državne škole.

³³¹ Školski vjesnik. 1894. Str. 102.

³³² Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Zagreb Str. 153.

U turskom periodu ruždije su se izdržavale iz fonda »Mearif sanduk«. Taj fond je austrougarski režim prisvojio. Na osnovu toga bi se moglo zaključiti da je i to bio jedan od razloga prestanka starih ruždija, i jedan od uslova što je država preuzeila brigu o materijalnim pitanjima ruždija. U jednom izvještaju o ovim školama istaknuta je i sljedeća motivacija postojanja ovih škola: »u namjeri da bi se vodilo računa o socijalnoj i vjerskoj ekskluzivnosti muslimana, kao i da bi se odobrili na što jače pohadjanje škole«.³³³

U svim izvještajima i statistikama ove škole su uvrštene u osnovne škole, iako su po nekim predmetima izlazile iz okvira osnovnog školstva.

Nove reformisane ruždije radile su u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Brčkom, Bihaću, Banjoj Luci i Travniku.

Godine 1906. propisan je nastavni plan za ruždije. Kao osnova novom planu služila je samo donekle redovna osnovna škola. Neki predmeti redovne osnovne škole nisu se predavali (gimnastika, ratarstvo i pjevanje), a iz drugih predmeta smanjen je broj nedjeljnih časova. Takvom planu dodalo se više predmeta i sa više nedjeljnih časova iz oblasti orientalnih jezika i islamske vjeronauke. Napravljen je, dakle, nastavni plan koji je davao konfessionalni karakter školi, a što je odgovaralo i roditeljima učenika. Ruždije su radile po sljedećem nastavnom planu:³³⁴

P r e d m e t i	R	a	z	r	e	d	i	svega
	I	II	III	IV				
1. Vjeronauka	3	3	3	3				12
2. Turski jezik	2	2	3	3				10
3. Arapski jezik	—	—	4	4				8
4. Citanje kurana	4	4	2	2				12
5. Arapsko pismo	2	2	2	2				8
6. Srpskohrvatski jezik	11	6	6	6				29
7. Račun	4	4	4	4				16
8. Geometrija	—	—	1	1				2
9. Krasnopis	—	3	—	—				3
10. Zemljopis i povjest	—	1	3	3				7
11. Prirodoslovje	—	1	2	2				5
s v e g a	26	26	30	30				112

Ruždije su služile kao predsprema za medrese i Sudačku šerijatsku školu u Sarajevu.

Godine 1913. Zemaljska vlada je donijela naredbu o novoj reorganizaciji, u stvari — o ukidanju ovih škola i njihovom pretvaranju u redovnu osnovnu školu, u koju su se mogli upisivati učenici svih vjeroispovijesti.³³⁵ Ovu naredbu Vlada je motivisala: »Udo-

³³³ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Zagreb. Str. 153.

³³⁴ Školski glasnik. 1916. Str. 100.

³³⁵ Školski glasnik. 1913. Str. 390—391.

voljavajući opetovano izraženoj želji interesiranih muslimanskih krugova i uzevši u obzir faktičnu potrebu današnjeg vremena, nalaže zemaljska vlada dječake narodne osnovne škole II. u Bihaću, Brčkom, Mostaru, Sarajevu, Travniku i Tuzli te III. u Banjoj Luci, koje su zvane i ruždijama, počevši sa školskom godinom 1913/1914. preuređiti na taj način, da one budu svojom unutrašnjom uredbom potpuno odgovarale svim zahtjevima koje se stavljuju na ostale opće narodne osnovne škole u zemlji...«. Uredbom je ostavljena mogućnost da se učenicima muslimanske vjere »dade dovoljno prilike za učenje takozvanih istočnih ili orijentalnih predmeta«.

Ovim je učinjen kraj jednom tipu škole koja je za punih 60 godina postojala u Bosni i Hercegovini i koja je sa svim svojim nedostacima značila korak naprijed u odnosu na ranije školovanje Muslimana u Bosni i Hercegovini, jer su ove škole prve odskrinalile vrata svjetovnoj nastavi za muslimansku djecu.

b) *Medrese*. O medresama kao tipu škole bilo je govora ranije. Medrese su radile i u ovom periodu. Medresa je, u stvari, po red sibjan-mekteba, najstarija muslimanska škola u Bosni i Hercegovini. To je bila, za svoje vrijeme, neka vrsta srednje škole u koju se išlo poslije završenog mekteba. Učenici koji su završili medresu dolazili su na gotovo sve funkcije islamske religije i predstavljali osnovni stalež u duhovnom životu Muslimana u Bosni i Hercegovini. Kasnije, međutim, osnivanjem ruždija, muslimanske učiteljske škole i Šerijatsko-sudačke škole u Sarajevu, medrese nisu jedine muslimanske škole, pa se i njihov zadatak u pogledu obrazovanja kadra nešto pomjerao, i one, pored ostalog, služe i kao pripremne škole (kao predsprema) za upis u muslimanske škole koje su bile na višem obrazovnom nivou.

Medrese su se izdržavale iz lokalnih vakufskih izvora, kao i iz zemaljskog vakufskog fonda. Za ove škole Zemaljska vlada nije pokazivala veće interesovanje, jer ih je u cjelini tretirala kao konfesionalne škole. Broj medresa nije bio ustaljen. To su škole koje su većinom imale po jednog nastavnika, pa ih je bilo lakše osnovati i ukidati. Početkom ovog vijeka njihov broj se kretao oko 40 škola, a u posljednjoj školskoj godini pred rat (1913/1914) bilo je 37 medresa. Najviše medresa bilo je u sarajevskom i tuzlanskom okružju, a najmanje u mostarskom i bihaćkom. Najorganizovanija je Gazi Husrevbegova medresa u Sarajevu. Kod ove škole treba istaći jedan kuriozitet. Naime, to je jedina škola u našoj zemlji, a nema ih mnogo ni u svijetu, koja kontinuirano radi preko 430 godina. U svoje vrijeme ona je predstavljala ustanovu sa visokim vjerskim obrazovanjem. Kao što je u zapadnim visokim školama u vrijeme njihovog osnivanja srž nastavne osnove činilo učenje katoličke crkve, tako je i u ovoj prvoj svojevrsnoj visokoj školi u Bosni i Hercegovini islamsko učenje bio temelj njenog nastavnog programa.

Kada se govori o istoriji muslimanskog školstva u cjelini, u Bosni i Hercegovini treba istaći ulogu vakufa. Vakufi (zadužbine) u Bosni i Hercegovini javljaju se vrlo rano, a imali su socijalnu svrhu (musafirhane, u kojima su putnici besplatno noćivali i imareti, u kojima su prolaznici dobivali besplatno hranu) i prosvjetnu svrhu (izdržavanje škola i narodnog prosvjećivanja). Gazi Husrev-beg je, na primjer, za svaku svoju ustanovu (medresu, biblioteku, imaret itd.) odredio posebne izvore iz kojih će se izdržavati. Tako su radili mnogi ugledniji i bogatiji Muslimani. Na taj način širom Bosne i Hercegovine ove institucije odigrale su izvanredno značajnu ulogu u duhovnom životu Muslimana u Bosni i Hercegovini. Vakufi su predstavljali osnovne materijalne izvore i u periodu austrougarske okupacije za izdržavanje škola i prosvjetnih akcija uopšte. Jedno od osnovnih pitanja koja su Muslimani postavljali u borbi za prosvjetno-školsku autonomiju bilo je pitanje vakufske imovine i upravljanje tom imovinom.

POSEBNO O NEKIM PITANJIMA KOJA SU PRATILA RAZVITAK ŠKOLSTVA

BORBA ZA CRKVENOŠKOLSKU AUTONOMIJU

Pod imenom borbe za crkvenoškolsku autonomiju podrazumi-jeva se jedan period u kome su Srbi, a kasnije i Muslimani, tra-žili samostalnost u pogledu organizovanja vlastitog duhovnog ži-vota (organizacija crkve i školstva). Naime, osim državnih škola i nekih konfesionalnih škola koje je izdržavala Vlada, postojale su i škole koje su ostale izvan brige režima u pogledu osnivanja i izdržavanja, a nad kojima je okupator uporno održavao nadzor. To su bile pravoslavne osnovne škole (zvale su se i srpskim ško-lama), mektebi i medrese i nešto katoličkih škola koje su držale časne sestre. Srpske škole bile su u stalnom porastu, dok je broj katoličkih škola stagnirao, jer su se djeca uključivala u državne škole.

Po nekoj uobičajenoj periodizaciji, borba za autonomiju se ra-čuna kod Srba od 1896. do 1905. godine, a kod Muslimana od 1899. do 1909. godine. Međutim, od ulaska austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu pa do početka prvog svjetskog rata, nikad nisu prestajali nesporazumi i sukobi između režima i konfesionalnih škola. Osim školskih pitanja, Srbi i Muslimani tražili su autono-miju i u vezi sa izborom sveštenih lica i funkcionera u vakufima i crkvenim odborima.

Borba za crkvenoškolsku autonomiju predstavljala je legalni najorganizovаниji i najmasovniji otpor novom režimu u Bosni i Hercegovini. Ona je posebno predstavljala brigu režimu u onim periodima kada je dolazilo do zajedničkih istupa i zajedničkih zah-tjeva Srba i Muslimana. Ti periodi, međutim, nisu dugo trajali, jer je okupatoru uspijevalo ne samo da pomuti odnose između Sr-ba i Muslimana, nego je stalno razbijao redove i jednih i drugih, stvarajući pri tome frakcije koje su bile spremne na kompromise i na saradnju sa režimom.

Tokovi ove borbe, njeni usponi i padovi i posljedice svega to-
ga još nisu, u cjelini gledano, potpuno ocijenjeni. To zahtijeva vi-
še prostora i širu analizu, a ovom prilikom istaći će se samo ne-
ki njeni prosvjetno-školski vidovi.

Ranije smo usput naglašavali neke sukobe između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija s jedne strane, i škola i crkvenih odbora s druge strane, do kojih je dolazilo u vezi sa upotrebljom srpskog imena, sa izborom učitelja, u vezi sa služe-

njem udžbenicima i drugim knjigama izvan Bosne i Hercegovine itd. Pravoslavna crkvena opština u Mostaru već 1881. godine protestuje zbog toga što su joj ograničena prava u pogledu izbora školskih odbora.³³⁶ Protiv miješanja u unutrašnja pitanja škola istupaju crkvene opštine u Gacku, Nevesinju, Sarajevu, Tuzli, Brčkom, Bošanskom Novom itd.

Godine 1893. dvadeset crkveno-školskih opština upućuje zajedničku peticiju Zemaljskoj vladi, tražeći ukidanje Vladine odluke o obaveznom potvrđivanju učitelja u srpskim školama.³³⁷ Vlada ne samo da nije pozitivno odgovorila nego je još više pooštala svoj nadzor nad opštinama i školama.

Naredbom Zemaljske vlade u martu 1896. godine, crkveno-školske opštine su morale prijaviti svoje sjednice i njihove dnevne redove. To je, više nego svi raniji postupci uznemirilo rukovodstva crkveno-školskih organa, i to je bio neposredan povod da se uputi caru prvi memorandum, koji su potpisale crkvene opštine u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Zvorniku, Brčkom, Gračanici, Stocu, Doboju, Gradišći, Prijedoru, Novom, Dubici, Sanskom Mostu i Bijeljini.³³⁸ Memorandum je predan dvorskoj kancelariji u decembru 1896. godine, i to se smatra početkom borbe za crkvenoškolsku autonomiju Srba u Bosni i Hercegovini. U ovom memorandumu postavljeni su maksimalni zahtjevi, koji bi obezbjeđivali punu autonomiju u vjerskim i školskim pitanjima, uključujući tu i pravo učešća naroda u izboru mitropolita u Sarajevu, Mostaru i Tuzli.³³⁹ Zahtjevi u memorandumu ocijenjeni su u Beču kao opasnost za poredak, i počele su oštре represalije (rasturani su crkveni odbori, uvođeni komesari u crkvene opštine, progonjeni pojedini potpisnici itd.).

Vlada je uspjela da pomoći mitropolitu i nekim drugim ljudi razbijje kompaktnost otpora i da razvodni zahtjeve postavljene memorandumom. Na drugoj strani naglo je rastao gnjev u narodu, i to sada ne samo prema okupatoru nego i prema onim Srbinima koji su bili skloni popuštanju i kompromisu. Bojkotovanje opštine u kojima su postavljeni komesari i crkve čiji su sveštenici ili crkveni odbornici bili za kompromis sa Vladom. Najveću mržnju narod je osjećao prema episkopima, koji su u cijelom toku borbe zahtjeve borbe svodili na ono na šta će pristati Zemaljska vlada. Nastao je period mučnih odnosa između srpskog naroda i režima. I pored energičnog odbijanja zahtjeva postavljenih u memorandumu, Zemaljskoj vladi je bilo jasno da se neće moći dugo po starom, pa je i ona počela razmišljati o kakvom takvom popuštanju.

³³⁶ ARBiHZM, br. 473/BH. 1881.

³³⁷ I b i d e m , br. 453/pres. 1893.

³³⁸ Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom. Vladislav Skarić, Osman Nuri Hadžić, Nikola Stojanović. Beograd. Str. 38.

³³⁹ Četvrta eparhija osnovana je kasnije, u Banjoj Luci.

Jedna deputacija u svojstvu predstavnika crkvenih opština saставila je 1897. godine drugi memorandum, koji je predan lično caru u Beču. Primanje deputacije u audijenciju, u narodu je shvaćeno kao znak popuštanja, pa je privremeno nastalo neko olakšanje. Zajednički ministar finansija, Kalaj, bio je najuporniji i najveći protivnik davanja povlastica u smislu neke crvenoškolske samouprave. Jedna delegacija išla je 1898. godine u Carigrad, tražeći podršku vaseljenskog patrijarha, pod čijom se jurisdikcijom, iako samo formalno, nalazila pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini. Delegati su od patrijarha tražili pomoć u pogledu učešća naroda u izboru episkopa u Bosni i Hercegovini. Patrijarh nije bio spreman da vrši reviziju konvencije (konkordata) između carigradske patrijaršije i bečkog dvora, koja je utvrđena 1880. godine, i po kojoj je car dobio pravo da imenuje episkope. Stoga je delegatima, a kasnije i nekim pisanim dokumentima pružao verbalnu podršku, ali je osnovno pitanje ostalo po starom.

Iduće, 1898. godine, upućena je još opširnija i dokumentovanija predstavka u Carigrad. Ali, i to nije urodilo plodom.

Austro-Ugarska je brižljivo pratila kontakte carigradske patrijaršije i delegata Srba iz Bosne i Hercegovine. Osim toga, patrijarh je pisao mitropolitu u Sarajevu, ističući da zahtjevi predstavnika crkvenih opština nisu »u skladu sa postojećim našim crkvenim redom«.³⁴⁰ Ovo je još više približavalo bosansko-hercegovački pravoslavni episkopat i Austro-Ugarsku, udaljujući još više i jedne i druge od onoga što je u pogledu škola i crkve tražila većina srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Otvoreno je novo poglavlje borbe za samoupravu. Sada, name, mjesto pregovora narodnih predstavnika sa Bečom i Carigradom, nastaje duži period pregovaranja između delegata naroda i tri mitropolita. Pregovori su vođeni nekoliko mjeseci, a na dnevnom redu je bio nacrt statuta crvenoškolske uprave, koji je trebalo zajednički predložiti Zemaljskoj vladu. Mitropoliti su nastojali da se dođe do teksta koji bi bio povoljno ocijenjen u Beču, vodeći pri tome računa da se ne dovodi u pitanje pravo cara na imenovanje episkopa i da se vrhovni nadzor nad školom i prosvjetom ipak ostavi Zemaljskoj vladu kao nosiocu monarhijske politike u Bosni i Hercegovini.

Vlada je smatrala da vrijeme radi za nju od onoga dana kada je carigradska patrijaršija stala na njenu stranu. Sa ovakvim nadama odugovlačilo se sa pregovaranjem i konačnom odlukom. Podnesena su još dva memoranduma (1901. i 1902. g.). Tek poslijе smrti Benjamina Kalaja (1903. g.) nastala je nešto povoljnija klima, jer je nestalo zakletog protivnika bilo kakve i bilo čije nacionalne ideje u Bosni i Hercegovini, koja bi izlazila iz okvira nje-

³⁴⁰ Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom. Beograd. 1939. Str. 47.

gove nacionalne orijentacije u ovoj okupiranoj zemlji, čija je osnovna ideja bila izgrađivanje bosanske nacionalnosti i odanosti Monarhiji.

Napokon, poslije devetogodišnjih sukoba i pregovora Franjo Josip je stavio svoj potpis na statut kojim su regulisana pitanja organizacije crkve i škola bosanskohercegovačkih Srba. Statut je, u stvari, predstavljao neznatne ustupke ostavljujući Zemaljskoj vlasti posljednju riječ u svim pitanjima koja bi se pojavila. Statut je u narodu ocijenjen kao manje zlo. Nezadovoljna je bila i ona struja koja je bila bliža episkopatu nego narodu. To se vidi iz komentara kojim je u štampi popraćeno objavljivanje statuta: »Kao što se nigdje u životu ne mogu postići idealni, da sve bude onako, kako se želi i zamišlja, tako ni ova uredba ne sačinjava vrhunac želja našeg naroda u ovoj stvari«.³⁴¹

Borba za prosvjetno-vjersku autonomiju Muslimana odvijala se slično kao i kod Srba. Odugovlačenjem i razbijanjem kompaktnosti pokreta, okupator je ovu borbu kanalisa u pravcu kompromisa koji su njemu odgovarali.

Ulaskom austrougarske vojske Muslimani su u Bosni i Hercegovini »preko noći ostali bez uporišta na koje su se četiri vijeka naslanjali. Puni straha i mržnje na nove gospodare dugo se nisu mogli snaći u novim prilikama.³⁴² Pored pokušaja ustanka 1882. godine, najmasovniji otpor Muslimana prema novom režimu ispoljavao se u iseljavanju u Tursku. Bilo je pojedinačnih sukoba i kada se radilo o miješanju režima u organizaciji muslimanskih škola ili imovinsko-pravnih odnosa.

Novom vjerskom organizacijom Muslimana u Bosni i Hercegovini (ulema-medžlis i reis-ul-ulema) i pravima koja je u ovom pogledu prisvojila okupatorska vlast, gotovo da je potpuno prekinuta duhovna veza Muslimana sa Carigradom. Rukovođenje vakufskim imanjima je takođe riješeno protivno interesima muslimanskog stanovništva. Ovo su bila pitanja koja su se stalno nalazila u žiži muslimanske borbe za prosvjetno-vjersku autonomiju. Za razliku od borbe srpskog naroda, Muslimani su u svojim zahjevima, pored pitanja vjere i prosvjete, imali i neka ekonomski pitanja, a posebno agrarno pitanje, koje je begovat neprestano isticao kao primarni problem Muslimana. Stoga je uloga begova u nekim periodima ove borbe bila presudna. Agrarno pitanje, pored ostalih suprotnih interesa, bilo je kamen spoticanja jače i uspješnije saradnje Srba i Muslimana u ovom periodu.

Jedna deputacija Muslimana išla je 1886. godine u Beč sa žalbom caru na postupke Zemaljske vlade u pogledu musliman-

³⁴¹ Srpska riječ od 13. avgusta 1905. g.

³⁴² Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom. Osman Nuri Hadžić: Borba muslimana za vjersku i vakufsку autonomiju. Str. 57—58.

skog groblja, upravljanja vakufskim imanjima itd.³⁴³ Jedna grupa Muslimana iseljenika je 1894. godine podnijela Porti memorandum u vezi sa stanjem muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.³⁴⁴ Muslimani posjednici iz Travnika žale se caru u vezi sa nekim ekonomskim pitanjima Muslimana (uglavnom veleposjednika).³⁴⁵ Bilo je još žalbi i protesta. Međutim, kao početak borbe Muslimana za prosvjetno-vjersku autonomiju račna se godina 1899., kada su Muslimani u Mostaru sastavili jedan memorandum i priložili mu tekst statuta koji govori kako bi trebalo regulisati vjerska i školska pitanja Muslimana u Hercegovini.

Neposredan povod za istup mostarskih Muslimana bio je slučaj sa djevojčicom Fatom Omanović iz okoline Mostara, koja je nestala i za koju su posumnjali da je žrtva prozelitizma i da je odvedena u neki od katoličkih samostana. Predstavnici mostarskih Muslimana uložili su žalbu Zemaljskoj vladi povodom nestanka Fate Omanović, a iste godine poslali su ministru finansija Benjaminu Kalaju memorandum sa nacrtom statuta o regulisanju vjerskog i posvjetnog života Muslimana u Bosni i Hercegovini. Statutom je bilo predviđeno upravljanje vakufima, organizacija škola i neka druga pitanja. Prva reakcija u Beču bila je gotovo identična reakciji prema Srbima kada su poslali prvi memorandum. Organizator mostarskih Muslimana, muftija Džabić, smijenjen je, a počele su represalije i prema drugim potpisnicima memoranduma. Vlast je počela da progoni i hapsi Džabićeve saradnike. Po građovima su pojedinim Muslimanima oduzimali oružje i lovačke dozvole, uskraćivali kredite itd., a po selima su muktarima i džematbašama, pristalicama Džabićevog pokreta, oduzimali dekrete i pečate. Vladine mjere postigle su suprotan efekat. Mostarske ideje i simpatije za njih širile su se u redovima Muslimana po čitavoj Bosni. U ovo vrijeme pojavila se bojazan režima da ne dođe do zajedničkih akcija Srba i Muslimana.³⁴⁶ Beč je pokušao i djelomično uspijevao da u redovima Muslimana stvara protuorganizaciju. Izgleda da nisu svi, a posebno Pešta, dijelili Kalajevo mišljenje u pogledu zahtjeva iz Bosne. Krajem 1900. godine Zajedničko ministarstvo finansija upozorava, strogo povjerljivo, okružnog predstojnika u Travniku da »iz obzira prema madarskom stavu nije oportuno za sada preduzimati stroge mjere protiv muslimanske opozicije.«³⁴⁷

³⁴³ Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom. Osman Nuri Hadžić: *Borba muslimana za vjersku i vakufsku mearifsku autonomiju*. Str.61.

³⁴⁴ Ferdo Hauptman: *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearifsku autonomiju*. Str. 49–61.

³⁴⁵ Ibidem, Str. 63–68.

³⁴⁶ Ferdo Hauptman: *Citirano djelo*. Str. 162.

³⁴⁷ Ferdo Hauptman: *Citirano djelo*. Str. 105.

Nastaje period ponovnog pregovaranja (1901. i 1903), u kome, uglavnom, svako ostaje na svojim pozicijama, Džabić odlazi u Carigrad tražeći podršku. Zemaljska vlada je objavila Džabićevo odlazak »neovlašćenim iseljavanjem« a to je značilo zabranu povratka u Bosnu i Hercegovinu. To je još više revoltiralo Muslimane, i jedna veća deputacija predaje u Pešti memorandum »Gospodi članovima delegacije austro-ugarskog parlamenta«. U delegacijama su osuđeni neki postupci Kalaja u Bosni, ali se od njegove smrti ne mijenjaju utvrđeni odnosi.

Novi pregovori 1905. i 1906. godine, nastavljaju se tamo gdje su stali prije Kalajeve smrti. Za čitav tok i ishod borbe karakteristično je zasjedanje Muslimana u Slavonskom Brodu. Tom prilikom došlo je do cijepanja muslimanskih redova. Većinu je dobila struja koju su zastupali begovi i koja se posebno interesovala za agrarne probleme u Bosni i Hercegovini. Treba istaći da je režim izbjegavao pored državno pravnih i ekonomskih pitanja kao predmet pregovorana. Posebno je bio oprezan kada se radilo o bilo kakvima vezama Bosne i Hercegovine sa Carigradom. Kao što je za sebe zadržao pravo u vezi sa izborom episkopa, tako je i u pogledu imenovanja reis-ul-uleme, članova Ulemamedžlisa i mufatija uporno insistirao da to ostane u njegovim rukama.

Izabran je egzekutivni odbor, na čijem se čelu nalazio Ali-beg Firdus iz Livna. Odbor je imao sjedište u Pešti, i odavde je prenosio zahtjeve, oslanjajući se sada više na Peštu nego na Beč. Egzekutivni odbor podnio je jedan memorandum i njegov tekst podijelio članovima austrijskog i mađarskog sabora. Ovo je bila jedna od najoštlijih osuda okupacije: »Gvožđem i krvlju zapošjela je Austro-Ugarska Monarhija našu otadžbinu. Gvožđem i krvlju ona i danas upravlja njome, gvožđem i krvlju uspjelo je Monarhiji da u našoj otadžbini sproveđe mir groblja, da uvede red kazniona i da narodima naše otadžbine daruje sudbinu — političkih robijaša.³⁴⁸

Pregovaranje je nastavljeno 1907. i 1908. godine. Jedna grupa Muslimana u svojstvu »Prosvjetne ankete« radila je u sjednicama utvrđujući buduću organizaciju muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini. Petnaestog aprila 1909. godine, poslije punih deset godina traženja i pregovaranja, Franjo Josip je potpisao »Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufske mearifski poslova u Bosni i Hercegovini.« Ovim dokumentom utvrđena je vjersko-prosvjetna autonomija Muslimana u Bosni i Hercegovini.

Kao poseban značaj borbe Muslimana za vjersku autonomiju treba istaći činjenicu da je ta borba od početka do kraja bila progđeta unutrašnjim diferenciranjem Muslimana. Ispoljavale su se dvije struje, od kojih je jedna bila konzervativnija a druga progresivnija. Dovoljno je pročitati zapisnike sjednica Ankete

³⁴⁸ Osman Nuri Hadžić: Citirani rad. Str. 82.

komisije i osvjedočita se kako se teško rađalo a ipak raslo na prednje krilo budeći i šireći interesovanje Muslimana za savremenu svjetovnu nastavu. Te raspre kasnije su prenesene i u Bošansko-hercegovački sabor o čemu je ranije bilo više govora.

STIPENDIRANJE

Govoreći ranije o pojedinim vrstama škola, bilo je riječi i o stipendiranju. Na ovom mjestu istečemo neka pitanja politike stipendiranja kao i davanje stipendija za visoke škole, kojih, kao što je poznato, u ovom periodu nije bilo u Bosni i Hercegovini.

Osnovnu misao o stipendiranju Zemaljska vlada je naglasila riječima: »da se stipendija ima smatrati kao milost koju Vlada dariva, kada to probitku zemlje za volju nalazi za dobro, a nipošto pravo koje bi ko imao od nje tražiti.«³⁴⁹ Stipendiranje je, dakle, bilo jedan od instrumenata putem koga je okupator usmjeravao neke tokove školovanja. Treba odmah istaći da nisu odvajana značajnija državna sredstva za ovu svrhu.

Prve stipendije, odmah u početku otvaranja srednjih škola, dodjeljivale su se da bi se upisao veći broj učenika, jer se, kao što je rečeno ranije, javljao otpor roditelja kada je trebalo da se učenici upisuju u državne škole. Kasnije se stipendije usmjeravaju prema onim školama za čiji je rad režim zainteresovaniji. Neke škole nalazile su se u prvom planu iz političkih razloga (tako-zvani duhovni zavodi), a neke, opet, sa stanovišta kadrovske potrebe (učiteljske). Uz ove škole građeni su i đački domovi i davan je veći broj stipendija. Stipendije su davale, osim Zemaljske vlade, opštine, a od 1902. godine i kasnije, nacionalna kulturno-prosvjetna društva. Uključivanjem nacionalnih društava u stipendiranje učenika srednjih i stručnih škola broj stipendista bio je u stalnom porastu. U posljednjoj školskoj godini pred Prvi svjetski rat stanje stipendija bilo je sljedeće:³⁵⁰

Vrsta škole	Davalac stipendija		
	Zem. vlada	opštine	nac. kult. prosvj. društva
gimnazije	115	255	305
trgovačke škole	20	87	66
trgovačka akademija	6	30	18
više djevojačke škole	—	38	7
učiteljske škole	148	26	25
svega	289	436	421

³⁴⁹ ARBiHZM, br. 77/prez. 1889.

³⁵⁰ Školski glasnik 1894. g. Str. 249—250.

Iz ovoga pregleda se vidi da je Vlada dala najveći broj stipendija na tri učiteljske škole. Osim ovih stipendija treba istaći i veći broj besplatnih ili povlašćenih mjesta u internatima.

Vlada je u dodjeljivanju stipendija vodila računa o nacionalnoj ravnoteži, te su stipendije u srednjim i stručnim školama dobivali učenici svih načonalnosti. Vlada je, osim o učenju i vladanju u školi, vodila računa i o političkom držanju roditelja čija su djeca primala stipendije, kao i o političkom držanju samih učenika u starijim razredima srednjih škola. Međutim, tek se u stipendiraju velikoškolaca ispoljava u punom smislu riječi politika režima.

Prve stipendije visokoškolcima daju se krajem osamdesetih godina. To je bio mali broj stipendija, jer je bio i mali broj kandidata. Kasnije se to sukcesino povećavalo.

Stipendisti nisu mogli da sami biraju univerzitetske centre. Stipendije su se davale pa pravilu za visoke škole u Beču ili Gracu, a samo izuzetno u Zagrebu, dok za Beogradski univerzitet nije nikad dodijeljena stipendija. Za visoko obrazovanje pravoslavnog sveštenstva dodjeljivane su stipendije za fakultete u Černovicama (Bukovina) i u Atini. Uživaoci stipendija u počeku su primali lično, na ruke, mjesecne iznose stipendije. Vlada je ovo ocijenila kao nepraktično, i u obrazloženju istakla da ovaj način usporava i odugovlači završavanje studija. Pravi razlog je, međutim, bio taj što režim nije mogao, davanjem stipendija ovim putem, održavati potrebnu kontrolu nad studentima. Naime, i Vladini stipendisti u Beču stupaju u kontakte i političke pokrete sa ostalim slovenskim studentima u Beču. To je dalo neposredan povod da se izmijeni organizacija stipendiranja.

Godine 1899. osniva se u Beču »Institut za bosansko-hercegovačke velikoškolce«.³⁵¹ Ustanova je ubrzo dobila svoj statut kojim je regulisan unutrašnji život studenata. Stipendisti više ne primaju novac na ruke, nego im se daje besplatno izdržavanje, ili po sniženoj cijeni. Sama Vlada, u izvještaju o osnivanju ove ustanove, kaže da je uredena »po primjeru juridičkog odjeljenja c. kr. tercijanske akademije u Beču«.³⁵² To je značilo ograničavanje bilo kakve slobode političke aktivnosti ili udrživanja u neke organizacije Unutrašnji red (dolazak i izlazak, disciplina itd.) podešen je kao u nekom vojnom pansionatu. Studenti su morali ispunjavati sve obaveze svoje religije. Muslimana i Jevrejima se posebno kuvalo. Svi studenti su morali postiti prema propisima svoje religije itd. Druženje sa studentima izvan doma bilo je pod stalnom kontrolom. U svemu, je postojao jedan vojnički režim, sa osnovnim ciljem da se studentima ograniči bilo kakvo nacionalno ispoljavanje i bilo kakav politički rad koji bi bio u suprotnosti sa politikom koja se vodi u Bosni i Hercegovini.

³⁵¹ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. god. Zagreb. 1906. Str. 204.

³⁵² Ibidem.

Broj stipendista studenata u prvih dvadeset godina okupacije nije bio velik, kretao se između 15 i 20 stipendija godišnje. Nacionalna kulturno-prosvjetna društva su takođe davala stipendije studentima, pa je broj visokoškolaca koji su dobivali stipendije bio u stalnom porastu. Posljednje školske godine pred rat, struktura stipendista visokih škola bila je sljedeća:³⁵³

Struka nauke	K o n f e s i j a					
	srps.	islamska prav.	rimo- katol.	jevrej.	evang.	svega
pravnička	1	12	10	—	—	23
filozofska	7	7	5	—	—	19
medicinska	14	4	8	1	—	27
tehnička	4	—	6	—	—	10
agronomska i šumarska	3	1	3	—	—	7
veterinarska	3	3	1	—	—	7
rudarska	1	—	—	—	—	1
trgovačka	1	2	1	—	—	4
pedagoška	1	1	—	—	1	3
slikarska	2	—	—	—	—	2
ukupno	37	30	34	1	1	103

ŠKOLSKA TERMINOLOGIJA I NEKI PEDAGOŠKI POJMOVI KOJI IZUMIRU

U školama, državnim i konfesionalnim, izuzev srpske škole, vladala je školska terminologija, koja je u to vrijeme upotrebljavana u školama u Hrvatskoj. To je došlo otuda što su udžbenici dolazili z Hrvatske i što se priličan broj nastavnika, a naročito onih u gimnazijama i srednjim školama, školovao u Hrvatskoj.

Tom terminologijom nazivani su školski predmeti, razni načni pojmovi, neki oblici rada u školama kao i razni administrativni postupci u školskom dopisivanju. U pedagoškoj štampi u Bosni i Hercegovini, izuzev kod nekih Srba pisaca, takođe je upotrebljavana takozvana zapadna terminologija. U nekim udžbenicima koji su specijalno pisani za Bosnu i Hercegovinu (istorija, geografija, čitanke, gramatika bosanskog jezika) pojavljuje se naizmjenično termini koji su se upotrebljavali i u Hrvatskoj i u Srbiji.

Za nastavne predmete upotrebljavana su imena kao u hrvatskim školama (povjest, zemljopis, gospodarstvo, kućanstvo, krasnopis, kemija, jezikoslovje itd.). Svi pojmovi vezani za tjelesno vaspitanje (odgoj) takođe su se u nastavi i udžbenicima nazivali onako kako su se nazivali u školama u Hrvatskoj (šport, nogomet, gombanje, gombaona, koturanje itd.). Riječi grčkog porijekla u

³⁵³ Školski glasnik. God. 1914. Str. 247.

kojma se nalaze glasovi β (beta) i ϵ (eta) uvijek su upotrebljavani prema starogrčkom jeziku (Barbari, Atena itd.). Geometrijski termini su takođe, kako u udžbenicima, tako i u školskoj praksi, redovno uzmani u oblicima u kojima su uzimani u Hrvatskoj (trokut, četvorina, pačetvorina, obujam itd.). Geografsi pojmovi su upotrebljavani na isti način podneblje, otok, obrt, promet itd.). Sličan je slučaj i sa opštim nastavnim pojmovima (odgoj, sustav, kršćanstvo itd.). Takav je slučaj i sa drugim opštim i pojedinačnim pojmovima iz pojedinih nastavnih predmeta.

Ovo je ostalo sve do kraja okupacije. Poslije 1918. godine udžbenici dolaze pretežno iz Beograda. Veći broj nastavnika takođe dolazi iz istočnih krajeva. I jedno i drugo donosi novu terminologiju i tako dolazi do određene zbrke. Neujednačena školska terminologija predstavljala je u cijeloj Jugoslaviji između dva rata jedan od pedagoških problema. No, to se ipak najteže odrazilo u Bosni i Hercegovini, jer dok su se Srbi i Hrvati, manje-više služili svojim uobičajenim terminima, u Bosni i Hercegovini je vladala prava zbrka pojmljiva. Pokušaji izjednačavanja školske terminologije, u koju svrhu su bile formirane specijalne komisije, ostalo je na pola puta. Ovo pitanje je i danas aktuelno u našem školstvu.

U našoj pedagoškoj teoriji i praksi izumire jedan broj pojmljiva koji su označavali neke institucije, metode rada, udžbenike ili predmete koji su se nekada učili u školi, oblike kažnjavanja učenika itd. Mnoge od tih pojmljiva ne znaju današnji učenici, a neće proći dugo vremena kada to neće biti poznato ni nastavnicima.

Neki od tih pojmljiva spominjani su ranije u ovoj knjizi, kada je govoreno o pojedinim vrstama škola. Rečeno je ko je bio »školski težak« (seljak) i kakvu je ulogu imao u poljoprivrednom obrazovanju učenika osnovnih škola. Istaknut je i veći broj naziva škola kojih danas nema ili koje se danas drukčije zovu (preparandija, rekla, realna gimnazija, građevinska škola, djevojačka škola, zanatlijska škola, mekteb-idadija, mekteb-hukuk, sibjan-mekteb, islahana, trgovачka akademija, rudžija itd.).

Istaknute su još neke institucije za koje današnja škola ne zna. Celibatom se zvalo osporavanje udaje učiteljicama za ljude drugih profesija, osim za učitelje, ako žele ostati u službi, certifikat je bio dokument bez koga učitelj nije mogao predavati u konfesionalnim školama; privatistička soba bila je prostorija u kojoj su učenice kao privatni đaci boravile za vrijeme pauza između školskih časova, jer nisu mogle biti redovni đaci, itd.

Diplomirani profesori nastavničkih fakulteta zvali su se suplentima dok ne bi položili državni (profesorski) ispit. Učenici koji su završili posljednji razred srednjih škola nazivali su se abituirjentima. Zbornicom se zvala prostorija u kojoj su sjedili nastavnici i gdje su se održavale nastavničke sjednice, dok se direktorova kancelarija nazivala direkcijom.

Đački domovi zvali su se konvicti, a ako je bila škola sa obaveznim boravkom učenika u domu, nazivani su inostranom ili pansionatom.

Polovinom prošlog vijeka počeli su se osnivati fondovi za izdržavanje škola. Ljudi koji su upravljali fondovima ili u njih ulagali veća sredstva, nazivali su se fondašima.

Učenici su nedjeljom i praznikom obavezno išli u crkvu. Pošto su ovu dužnost izbjegavali, naročito stariji učenici, učenici su morali doći najprije u školu, gdje bi ih prozvali dežurni nastavnici. To se zvalo katalog (ići na katalog ili biti na katalogu). Katihetom je nazivan nastavnik koji je predavao vjeronauku. Ime je došlo od grčkog glagola koji znači poučavati metodom pitanja i odgovora. Još su neki pojmovi nazvani po metodu kako se predavalo. Šilabanjem se nazivalo čitanje pri čemu se izgovaralo slovo po slovo. Poslije toga prelazilo se na »šlabikanje« to jest na izgovaranje slogova.

Neki su se pojmovi razvili od imena knjiga kojima su se učenici služili u toj školskoj godini (časlovci, bukvare, psalтирци itd.). Prva čitanka koja je upotrebljavana u hrvatskim školama u Bosni i Hercegovini zvala se »biskupovača«. Ime je došlo po piscu čitanke biskupu Augustinu Miletiću (1763—1831).

Neki pojmovi dobili su ime prema nastavnim sredstvima toga vremena. Šticom se zvala poveća drvena tabla na kojoj su krupnim pismenima napisana velika i mala slova. Ta tabla (štica) stajala je u razredu i po njoj su se učila slova. Učitelj bi pokazivao rukom ili nekim štapićem na slova, a učenici su čitali pojedinačno ili svi zajedno. Ime ovoga učila došlo je, vjerovatnije od štica (daska) nego od glagola štiti (čitati). Ono bez čega se nije moglo u osnovnoj školi bila je školska tablica. Bila je napravljena od škriljca u formatu jednog udžbenika. Na toj tablici se počinjalo pisati »pisaljkom« (od škriljca), a kasnije se prelazilo na papir i olovku. Praktična strana tablica bila je u tome što se sve što se napiše moglo lako izbrisati mokrom krpicom ili sunđerom, i što je obavezno moralо biti vezano uz svaku tablicu.

Carevkom se zvala himna kojom je obavezno svaki dan počinjala nastava, kao što je molitvom počinjalo učenje vjeronauke.

Neki pojmovi su nastali u vrijeme kada su učitelji nagrađivani u naturi a ne u novcu. Znao se jedan dan u nedjelji kada su učenici donosili učitelju priloge u naturi (mlijeko, sir, kajmak, jaja, itd.). Taj oblik nagrađivanja zvao se regradacijom. Slična stvar nagrađivanja hodža u mektebima nazivala se hedijom.

Učenici učiteljskih škola zvali su se učiteljskim pripravnicima, a učenici svih škola koji su ponavljali razred zvali su se repetentima.

Najveći broj školskih termina koji se danas ne upotrebljavaju odnosio se na fizičko kažnjavanje učenika. Ukipanjem fizičkih kazni u školama, nestalo je i naziva kazni.

Neki oblici kažnjavanja učenika napuštali su se u ovom periodu, a neki su se zadržali sve do najnovijeg perioda našeg školstva. Najrasprostranjenija fizička kazna bilo je šibanje učenika. To je bila kazna kojom su se služili svi, zvali se oni hodže, daskali ili meštri. U svakom razredu, pored nastavničkog stola nalazio se poduži prut (šiba), koji se, u neku ruku, smatrao sastavnim dijelom opreme škole. Šibalo se najčešće po dlano-vima, a nekada se udaralo i po drugim dijelovima tijela. *Falake* su bile najdrastičnije oruđe za kažnjavanje u školama. One su, srećom, prve ukinute. Falake su se sastojale od dvije drvene opruge koje su se stezale kanapima. Učenik koji je kažnjavan stavljan je u falake, tako da su mu noge pričvršćene da se ne bi mogao pomicati pri udarcima po tabanima. Kažnjavanje *na konju* vršeno je na taj način što bi učenika koji se kažnjava držao na leđima drugi, obično snažniji učenik, a onda bi nastavnik udarao šipkom po debelom mesu. Znalo se, čim učitelj nekome kaže »na konja« odmah izlazi izvan klupa onaj koji se kažnjava i onaj koji ga drži.

Učenici su se kažnjavali *stajanjem* na taj način što bi se učenik izveo u čošak učionice, i tu stajao nepomično, okrenut zidu, onoliko vremena koliko odredi učitelj. Pored šibanja najčešća vrsta kazne bila je *klečanje*. Učenik bi golin koljenima klečao na podu, a ako je prestup bio veći, klečao bi na zrnima kukuruza. *Zatvorom* (karcerom) su učenici kažnjavani na taj način što bi poslije nastave ostajali u učionici onoliko sati koliko je odredio nastavnik. Za teže prekršaje zatvor je trajao po više uzastopnih dana. Ova kazna obavezno je povlačila i slabiju ocjenu iz vladanja. *Magarećom klupom* zvala se posebna klupa u kojoj bi sjedili učenici koji se kažnjavaju.

Posljednja opomena pred isključenje iz škole zvala se »*consilium abeundi*«, a isključenje iz škole nazivano je purifikacijom.

Najgrubljih i najviše ponižavajućih kazni nestaje iza Prvog svjetskog rata, dok su se ostale zadržale kao praksa dugo vremena.

NACIONALNO-POLITIČKA KRETANJA MEĐU UČENICIMA SREDNJIH ŠKOLA

Prvih dvadeset godina okupacije bilo je relativno malo odraslih učenika u starijim razredima srednjih škola. To je vrijeme i jednog mirnijeg perioda u pogledu odnosa između režima i domaćeg stanovništva. Stoga uprave škola i Zemaljska vlada nisu imale nekih težih problema u vezi sa vladanjem učenika i disciplinom u školama. Ono što je izvan nastavnih časova najviše privlačilo pažnju učenika bila je književnost. Na toj osnovi nikle su i prve organizacije učenika unutar škola.

Ovakvom stanju u školama odgovarali su i prvi disciplinski propisi. Ti propisi su, naime, regulisali ona pitanja koja se odnose na red u školi i učitivost učenika u školi i van škole kao i pitanja

školske lektire i knjiga koje se u školi mogu upotrebljavati. Kasnije se, međutim, stanje mijenjalo. Škole i učenike sve više zapljuškaju događaji izvan škole i politička kretanja u zemlji. To je dalo povoda i Zemaljskoj vladu da češće mijenja i da stalno pooštjava pravila o vladanju učenika. U novim propisima stavljaju se u prvi plan nacionalno-politička raspoloženja učenika.

Među prvim političkim istupima učenika, poslije isključivanja Petra Kočića iz sarajevske gimnazije, 1895. godine, zabilježen je slučaj kada su učenici gimnazije u Sarajevu, 1896. godine, pokrenuli ilegalni list »Srpska svijest«.³⁵⁴ Godinu dana kasnije učenici gimnazije u Mostaru dočekuju na željezničkoj stanici u Mostaru predstavnike mostarskih Srba u borbi za crkveno-školsku autonomiju, koji se poslije audijencije kod Franje Josipa vraćaju u Mostar.³⁵⁵ Obadva ova slučaja pokrenuta su u početku borbe za crkveno-školsku autonomiju. Od tada pa do kraja okupacije svaki značajniji politički događaj imao je svog odjeka među učenicima srednjih škola. Reagovanja učenika bila su ilegalna ili javna. Žarišta dačkih negodovanja bila su u centrima srednjih škola (Sarajevo, Mostar, Tuzla i Banja Luka), a bilo je odjeka i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine (Travnik, Trebinje, Bosanska Građiska itd.).

Društvo »Srpska svijest«, koje je izdavalo istoimeni list, ugasio se oko 1901. godine, a novo društvo je osnovano 1903. godine i počelo izdavati ilegalni list »Zolja«.³⁵⁶ Društvo je osnovalo i svoju biblioteku. Jedna grupa Hrvata učenika sarajevske gimnazije osniva 1905. godine tajno društvo koje se bavi literaturom, muzikom i politikom. Čitaju se knjige hrvatske književnosti, među kojima je Kumičićeva *Urota Zrinsko-Frankopanska* privlačila najveću pažnju.³⁵⁷ Godine 1907. učenici sarajevske gimnazije pokreću novi ilegalni list »Srpsko kolo«, koji se kasnije nazvao »Zora«.³⁵⁸

Osim, gimnazije, kada je riječ o društvenom kretanju među srednjoškolcima u Sarajevu, treba istaći Mušku preparadiju. Ovdje je u početku bio osobito razvijen kulturno-literarni rad, a kasnije se prelazilo i na oblike političkog djelovanja.

Iako je ova škola dobivala više nego druge državnih stipendija, koje su, kao što smo ranije naveli, služile i kao neka vrsta garancije korekturnog odnosa prema režimu, ipak je u ilegalni politički rad bilo uključeno više učenika ove škole. Veći broj učenika »Mlade Bosne« prošlo je kroz ovu školu (Danilo Ilić, Cvjet-

³⁵⁴ Đorđe Pejanović: *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850—1941*. Sarajevo. 1961. Str. 36.

³⁵⁵ Pero Slijepčević: *Nova Evropa za 1940.* g. Br. 2 i 3. Str. 74.

³⁵⁶ Spomenica Prve gimnazije u Sarajevu. Sarajevo. 1929. Str. 52.

³⁵⁷ Ibidem, Str. 53.

³⁵⁸ Đorđe Pejanović: *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine*. Sarajevo. 1961. Str. 58.

ko Popović, Lazar Đukić i Mehmed Zvono). Učenici Preparadije sarađivali su sa učenicima gimnazije, ili su se sami povremeno angažovali. Istrage vršene poslije sarajevskog atentata najčešće su vodile do učešća đaka ove škole u političkoj aktivnosti srednjoškolske omladine Bosne i Hercegovine protiv austrougarskog režima.

Sasvim pri kraju prošlog vijeka Mostar je predstavljao najveće žarište kako srpske tako i hrvatske nacionalne kulture. To žarište predstavlja grupa književnika (Šantić, Dučić, Čorović), književni list »Zora«, zatim tada pokrenuta »Mala biblioteka«; na drugoj strani, društvo »Hrvoje«, kome je društvenu zastavu poklonila supruga Eugena Kumičića, zatim listovi »Glas Hercegovca« i »Osvit« šire hrvatsku kulturu i bude nacionalnu svijest Hrvata. To je vrijeme u kome Mostar postaje centar borbe Muslimana za prosvjetno-vjersku autonomiju. Muslimani, koji su u opoziciji prema režimu, okupljaju se oko čitaonica, a nešto kasnije, oko lista »Musavat«. Sve je to, razumije se, nalazilo odjeka među učenicima mostarske gimnazije. Tu su vrlo često istrage i saslušanja učenika. Iz gimnazije se isključuje Osman Đikić 1898. godine. Zemaljska vlada svojim dopisom od 12. decembra 1901. godine javlja školi da je »sa negodovanjem doznała da su neki članovi nastavničkog zbora izabrani za odbornike Hrvatskog pjevačkog društva »Hrvoje«⁵³⁹.

Dva događaja, jedan u Beogradu a drugi u Zagrebu 1903. godine (Krunisanje kralja Petra i pad Hedervarijevog režima u Hrvatskoj) snažnije se odražavaju na učenike mostarske gimnazije, kako u komentarisanju tih događaja, tako i u nošenju nekih nacionalnih znakova. To je dalo povod Zemaljskoj vladu da u septembru 1903. godine strogo zabrani nošenje trobojnica i zatraži u tom pogledu posebnu odgovornost razrednih starješina.⁵⁴⁰

Učenici mostarske gimnazije demonstrirali su povodom proslave 60-godišnjice vladanja Franje Josipa. Oni su javno ismijavali gradsku iluminaciju. Vlada je ovo ocijenila kao antagonistički akt, pa je zahtjevala strogo kažnjavanje tih učenika. Zahvaljujući rođendanu zauzimanju nekih nastavnika, kažnjavanje je svedeno na manju mjeru (dvojica učenika su isključena, a ostali su kažnjeni sa po 16 sati školskog zatvora). Kada je riječ o odnosu profesora prema nacionalnoj aktivnosti učenika treba istaći da se u svakom nastavničkom zboru, osim onih koji su se zalagali za red koji odgovara režimu, nalazio i izvjestan broj nastavnika koji su branili učenike. Iz zapisnika sjednica nastavničkih vijeća na kojima se raspravljalo o političkim prestupima učenika vidi se koliko su truda i pedagoške umještosti unosili pojedini profesori da bi prestup okvalifikovali kao mladalačku neobuzdanost, a ne

⁵³⁹ Božo Pejković: *Kroz istoriju mostarske gimnazije u knjizi »75 godina gimnazije u Mostaru«*. Str. 30—37.

⁵⁴⁰ Ibidem, Str. 34.

kao svjestan politički akt. Među takve profesore treba ubrojiti: u Mostaru — Milana Ćukovića, u Tuzli — Tugomira Alaupovića, Kostu Krsmanovića i Šćepana Grdića, u Banjoj Luci — Stanka Pavičića, Petra Skoka, Iliju Mihića, Vladislava Skarića itd.

Kada je riječ o mostarskoj gimnaziji i političkoj aktivnosti njenih učenika, treba posebno istaći njene đake: Vladimira Gaćinovića, Bogdana Žerajića i Dimitrija Mitrinovića, koji su davali pečet gotovo svim akcijama i svim oblicima rada. Oni su unosili elan i širili samopouzdanje, naglašavajući stalno političke oblike borbe kao i podizanje na viši nivo ličnu kulturu i obrazovanje učenika.

Gimnazije u Tuzli i Banjoj Luci nešto su kasnije otvorene, pa se i kulturno-politička aktivnost tu docnije javlja. Pošto je kasnije počela nadoknađena je intezivnjim radom, i, posljednjih godina pred prvi svjetski rat, gimnazije u Banjoj Luci i Tuzli predstavljaju najživlja žarišta političkog rada učenika.

Prema Zapisniku izvanredne sjednice nastavničkog vijeća gimnazije u Tuzli, od 14. aprila 1905. godine, vidi se da su učenici Srbi i Hrvati u školskim zadaćama nastavni jezik demonstrativno nazivali srpskim, odnosno hrvatskim, nasuprot izričiti naređenja da se jezik zove bosanskim.³⁶¹ Tih godina nastavničko vijeće škole vrlo često raspravlja o prestupima učenika motivisanim političkim idejama. I ovdje, u ovom periodu, odvojeno i nepovezano rade na jednoj strani učesnici Srbi, na drugoj strani Hrvati. Profesor Kosta Krsmanović je na jednom saslušanju izjavio: »Godine 1903. zabranila je Zemaljska vlada učenicima da prisutvuju proslavi Zrinskog i Frankopana. Taj akt pročitan je i na sjednici nastavničkog savjeta u Tuzli gdje sam u ono doba bio profesor³⁶²

Banjolučki gimnazijalci ispoljavali su svoju nacionalnu pri-padnost i političku aktivnost putem đačkih društava. Đaci Hrvati osnovali su 1905. godine društvo »Preporod«, a Srbi društvo »Njegoš«. Godinu dana kasnije, društvo »Njegoš« je rastureno, a poslije toga osnovano je društvo »Sloboda«. Učenici banjolučke gimnazije osnovali su preko ferija 1904. godine, u Bosanskoj Gradiški, društvo »Pokret«.³⁶³ Nešto kasnije gimnazijalci se upisuju u srpski i hrvatski »Soko« i postaju najaktivniji članovi. Nepochredno pred atentat u Sarajevu, u Banjoj Luci je osnovano ilegalno društvo »Jugoslavija«. Kada se radi o političkoj aktivnosti omladine u Banjoj Luci, ne treba zaboraviti da je tradicija Vase Pelagića i ustanka 1875. — 1878. godine bila vrlo živa i da je inspirativno djelovala. Osim toga u to vrijeme je tu prisutan i Kočić, čija je politička djelatnost, a posebno njegov »Jazavac pred sudom« veoma snažno pokretalo i širilo antirežimska raspoloženja u Bosni i Hercegovini pa i još dalje.

³⁶¹ Arhiv Tuzla. Fascikl 697.

³⁶² Milan Janković: »Sloboda« i »Jugoslavija«. Str. 31.

³⁶³ Mirjana Trninić-Đurić: Putevi. 1964. Br. 3. Str. 298.

Posljednju deceniju austro ugarskog režima u Bosni i Hercegovini karakterišu, kada je riječ o školama, izrazitije političke demonstracije učenika. Oštiri i otvoreni prigovori na politiku okupatora koji su se čuli u Saboru i radikalniji zahtjevi u pogledu političkih sloboda odzvanjali su na svoj način i u školama. Ovo je vrijeme u kome se više nego ranije uspostavljaju kontakti među omladinom i više se ističe ono što je zajedničko. Uspostavljaju se i jače veze sa Beogradom i Zagrebom, kao i sa studentskim centrima u Beču i Pragu. Proširuje se i programska osnova borbe koja je u ranijem periodu, uglavnom, nosila dva odvojena nacionalna obilježja, srpsko i hrvatsko. Istina, ta obilježja i dalje ostaju okosnice borbe, ali se prema političkoj situaciji u zemlji i političkim kretanjima i uticajima izvan Bosne i Hercegovine češće i više nego ranije ističu ideje i naziru konture buduće državne zajednice naroda u Bosni i Hercegovini, sa ostalim jugosloveniskim narodima. Početkom 1912. godine organizuju se širom Hrvatske i Dalmacije antimadarske demonstracije. To odmah prihvataju srednjoškolci u Bosni i Hercegovini (u Banjoj Luci i Mostaru) i organizuju masovne đačke proteste prtv Cuvejevog režima. Nosioci ovih demonstracija su đaci Hrvati ali pridružuju se i drugi đaci. Demonstrativni karakter imale su i đačke ekskurzije tuzlanske i mostarske gimnazije, koje su isle u Srbiju i u kojima je bilo đaka Muslimana i Hrvata. Iste godine u Mostaru je izbio štrajk učenika povodom premještanja profesora Božidara Zečevića.³⁶⁴ U aprilu 1914. godine, prilikom gostovanja jedne njemačke pozorišne grupe, učenici gimnazije su za vrijeme predstave bacili na pozornicu bocu amonijaka i počeli pjevati »Hej, Sloveni«. Dva dana kasnije, kako stoji u izvještaju Zemaljske vlade, »Grupa gimnazijalaca svih vjera zatražila je od direkcije dozvolu da svi đaci idućeg dana prisustvuju zadušnici Zrinskog i Frankopana i da ih se oslobođi nastave do deset časova izjutra«.³⁶⁵ U izvještaju stoji da je zadušna misa održana prije nastave i da je prisustvovalo vrlo mnogo đaka među kojima »iz srpskog gimnazijskog konvikta 64 od 69 đaka, iz Mišićevog biskupskog konvikta svih 18 pitomaca, dok je Mujaga Komadina svojih 26 pitomaca lično odveo u školu.« Karakteristično je da su u Banjoj Luci učenici svih vjera učestvovali na zadušnicama Zrinskom i Frankopanu.³⁶⁶

Zapisnici sjednica nastavničkih vijeća gotovo svih srednjih škola od 1911. godine do početka rata svjedoče o čestim političkim akcijama učenika. Istraživanja vršena poslije atentata u Sarajevu u gotovo svim srednjim školama otkrila su mnogobrojne oblike otpora koje su učenici srednjih škola pružali okupatorском režimu u Bosni i Hercegovini. Tu su gotovo svi učesnici »Mlađe Bosne«, i mnogi, kasnije istaknuti kulturni i politički radnici Srbi, Hrvati i Muslimani iz Bosne i Hercegovine.

³⁶⁴ ARBiHZM, br. 1836/prez. 1914.

³⁶⁵ I b i d e m , br. 464/prez. BH. 1914.

³⁶⁶ Mirjana Trninić-Đurić: Citirani rad. Str. 292.

Zemaljskoj vlasti je bilo jasno kojim putem je krenuo đački vannastavni društveni život i dokle bi to moglo stići. Stoga su preduzimane protumjere kojima su se željela kanalizati ta kretanja među učenicima. U godini Aneksije donesena su nova, možda u istoriji našeg školstva najduža disciplinska pravila raspoređena u 152 paragrafa.³⁶⁷ Pored najdetaljnijih uputstava o vladanju u školi, ovim pravilima je predviđeno i kretanje učenika izvan škole. Još ranije, putem pojedinačnih naređenja školi o izolovanju učenika od spoljašnjih uticaja (pojedinih udruženja, listova, knjiga itd.), u novim pravilima je ovo posebno podvučeno. Zabranjeno je učenicima stupanje u članstvo bilo koje organizacije, a udruživanje unutar škole svedena su na udruživanje isključivo u svrhu pomanjanja siromašnih učenika iz svoje škole. Đački stanovi i stanovalci stavljeni su pod posebnu kontrolu škole. Svaki đak je morao otkupiti po jedan primjerak pravila i donijeti potvrdu da je roditelj ili staratelj pročitao pravila.

Svake naredne godine do kraja okupacije, Vlada je izdavala neki od propisa o vladanju učenika i obavezama škola. Tako su izdani novi propisi o đačkim stanovima, đačkim legitimacijama, obaveznom uvođenju đačkih kapa, ukidanju đačkih udruženja itd. U toku rata u škole su zavedene posebne mjere čiji je cilj bio buđenje patriotizma prema dinastiji, Monarhiji i njenim ratnim saveznicima. Zatvaranje dviju gimnazija (u Mostaru i Tuzli) zbog stalnih đačkih demonstracija značilo je, pored kažnjavanja đaka i roditelja za ova dva mesta, opomenu i prijetnju i drugim gradovima.

Sve ovo urodilo je češćim i jačim buntom i otporom. Osim pojedinačnih progonjenja i isključivanja učenika vođeno je, pored procesa za neposredne učesnike sarajevskog atentata, još šest grupnih procesa protiv učenika, 1915. godine, od kojih su neki trajali po više dana. Evo tih procesa:

- a) Proces protiv »srpsko-hrvatske nacionalne omladine« u Banjoj Luci u martu 1915. godine,
- b) Proces protiv »srpsko-hrvatske nacionalne omladine« u Sarajevu, rasprava održana u Travniku od 14. do 26. juna 1915.
- c) Proces protiv »srpsko-hrvatske nacionalne omladine« u Trebinju, održan u Trebinju od 14. do 26. juna 1915.
- d) Proces protiv »srpsko-hrvatske« nacionalne omladine« u Tuzli, rasprava održana pred okružnim sudom u Bihaću od 13. do 30. septembra 1915.
- e) Proces protiv »srpske đačke nacionalne omladine« u Mostaru, održan u Sarajevu 12. maja 1915. godine.

³⁶⁷ Školski glasnik. 1910. g. Str. 5—34.

f) Proces protiv »srpske muslimanske đačke omladine« u Travniku, održan pred okružnim sudom u Travniku 25. i 26. februara 1915. godine.³⁶⁸

Dvije godine ranije vođen je proces u Sarajevu, protiv učenika učiteljske škole i gimnazije.

Na svim ovim procesima đaci su optuživani pretežno zbog rada u ilegalnim društvima. Samo kroz ove procese prošlo je više od stotinu đaka gimnazija, učiteljske škole i trgovackih škola u Bosni i Hercegovini, a da se i ne spominju oni koji su pojedinačno ili grupno saslušavani i kažnjavani u školama, u ovom periodu.

Nacionalna i kulturno-politička aktivnost učenika ispoljavala se u izdavanju listova, organizovanju društava, čitanju knjiga i časopisa koji nisu bili predviđeni kao školska lektira, a sve ovo obavljanje je ilegalno. Pored toga, učenici su, povremeno, istupali u školi ili van škole. Sve ovo organizovano je, uglavnom, na vjerskoj ili nacionalnoj pripadnosti i najčešće odvojeno, jer su jedni dogodžaji davali povoda Srbima đacima, a drugi Hrvatima đacima. Bilo je i zajedničkih nastupa, ali rjeđe, i sa manjim brojem učenika. Posebno proučavanje i ocjena ovoga pitanja, a što je za ukupna politička kretanja u Bosni i Hercegovini neophodno i od posebnog značaja, daće dokumentovaniji odgovor na pitanja ovih odnosa. Međutim, ono što se već sada, po našem mišljenju, može reći, je činjenica da su mnogi koji su do sada pisali o političkoj aktivnosti učenika iz ovoga perioda, iako sa dobrom namjerama, istorijski grijesili, prenaglašavajući saradnju među učenicima raznih nacionalnosti i ističući opštejugoslavenske ideje u radu đačkih družina i tamo gdje tih ideja nije bilo. Slično je i u slučaju »Mlade Bosne«. Iz pedagoških pobuda i sa dobrom namjerom, generalisali su se pojedinačni slučajevi i, napuštajući realno istorijsko tlo, davao se smisao pojavama i dogođajima više onako kako bi nama danas odgovaralo, a manje onako kako je to stvarno bilo. Nacionalna kretanja izvan škola, a ona su uvijek kod Srba bila okrenuta prema Beogradu, a kod Hrvata prema Zagrebu, adekvatno su se odražavala i na društveni život učenika.

Iako je srpsko i hrvatsko građanstvo, koje je bilo, uglavnom, nosilac nacionalnih stremljenja, bilo unutar svojih redova pocijepano (posebne političke grupacije, posebni listovi Hrvatski dnevnik i Hrvatska zajednica, odnosno Srpska riječ i Narod), zajedničko i jednim i drugim na obadvice strane bila je osnovna nacionalna misao identifikovanja sa Zagrebom, odnosno sa Beogradom. Osim toga, i uticaji koji su spolja vršeni na školsku omladinu, listovi, časopisi, knjige ili posebne misije iz Beograda i Zagreba ili iz drugih centara gdje žive Srbi ili Hrvati, nosili su naglašeno hrvatsko, odnosno srpsko obilježje. U slučajevima kada se iz ovih centara nastupalo sa opštejugoslavenskom idejom ili nekim

³⁶⁸ Vojislav Bogićević: *Mlada Bosna. Pisma i prilozi.* Sarajevo. 1954. Str. 468—474.

drugim idejama koje su zajedničke interesima Srba i Hrvata, uvjek je pod tim zajedničkim Beograd imao jednu a Zagreb drugu predstavu. Drukčije se to nije ni moglo prelamati u očima srednjoškolske omladine kao i ostale omladine u Bosni i Hercegovini. Stoga su tajna udruženja i listovi bili srpski ili hrvatski, a jedan broj đaka Muslimana opredjeljivao se prema jednima ili drugima. U pogledu nacionalnog opredjeljivanja Muslimana u ovom periodu nikada ideja nije dolazila iz sredine samih Muslimana, ukoliko se izuzmu oni koji su se solidarisali sa Kalajevom konцепцијом. Opredjeljivanje Muslimana uvijek je potsticano od Srba ili Hrvatske. Nije slučajno da se neki podsticaj iz Beograda ili Zagreba snažnije odražavao na pokrete među učenicima, nego, na primjer, veliki radnički štrajk u Bosni 1906. godine, ili seljački pokreti, takođe u Bosni, 1910. godine. Vladimir Gaćinović je, na primjer, bio tolerantniji od mnogih drugih i na jednoj i na drugoj strani, pa ipak on piše: »Bosna je stara srpska zemlja. Po svojoj psihologiji, kulturi, celom životu«.³⁶⁹ Opšte i zajedničko se teško rađalo, iako su mu neki dogodaji davali više povoda (srpsko-hrvatska koalicija u Hrvatskoj, Aneksija Bosne i Hercegovine, uspjeh u balkanskim ratovima, navedeni radnički i seljački štrajkovi itd.).

Iako je, dakle, nacionalno biće bilo osnovna pokretačka snaga svih đačkih i omladinskih akcija, dolazilo je, i moralo je dolaziti, jer je protivnik bio zajednički, i do povremenog zajedničkog nastupanja. Sve je ovo duboko potresalo pozicije Monarhije u Bosni i Hercegovini, i to je bio najočigledniji krah onih ideja sa kojima je okupator računao i truda koji je ulagao u pogledu dinastičko-patriotskog vaspitanja putem škola. Nije se, dakle, ostvarila misao generala Apela iz prvih godina okupacije: »Ogromna je politička važnost odvajanje Bosne i Hercegovine od hrvatskih i srpskih uticaja u političkom i kulturnom pogledu, a naročito ako to odvajanje bude sprovedeno ne samo odstranjivanjem simpatija i stvaranjem specifične bosansko-hercegovačke svijesti, nego ako ona dobija sankciju putem jezika koji će u njima biti upotrebljavani«.³⁷⁰

PEDAGOŠKA ŠTAMPA

Pedagozi iz Slovenije, Hrvatske i Srbije odavno su počeli da svoje pedagoško nasljeđe obrađuju i da proučavajući pojedine istaknutije pedagoške radnike i ocjenjujući svoju pedagošku štampu sistematizuju svoju teoretsku i praktičnu pedagošku prošlost. Kada se danas piše ili govori o pedagoškom nasljeđu u Jugoslaviji čini se da Bosna i Hercegovina u tom pogledu, nije ništa ili je vrlo malo dala. Takvo shvatanje prodrlo je u udžbenike i u peda-

³⁶⁹ Kalendar Prosvjeta. Sarajevo. God. 1911. Str. 92—94.

³⁷⁰ Božo Pejković: Citirani rad. Str. 30.

goške leksikone. Izgledalo bi, prema tome, da je naša školska praksa bila siromašna i da iz te prakse nije niko ni pokušavao da izvuče ni najskromnije teoretske zaključke. Međutim, nije sasvim tako. Ne radi se ovdje toliko o tome da nas neko potiskuje ili potcjenjuje, koliko je riječ o tome da se tim pitanjem mi sami nismo dovoljno bavili.

Istorija pedagoške misli u Bosni i Hercegovini, koju našoj kulturi duguju naši pedagozi, odredila bi naše mjesto u jugoslavenskom pedagoškom stvaralaštvu, a to mjesto ostalo je do današnjeg dana zamagljeno. Polazeći sa stanovišta da je i ovo jedan od vidova istorije školstva u periodu o kome se ovdje radi, ostavljujući pedagozima stručnu ocjenu i posljednju riječ o ovoj vrsti duhovnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini, istaći se se ovom prilikom neki podaci za istoriju pedagogije u Bosni i Hercegovini.

Osnivanjem prvih škola rađale su se i razvijale i prve pedagoške misli u Bosni i Hercegovini. Prva pedagoška zrnca, da ih tako nazovemo, rasuta su po stotinama listova i časopisa u posljednjih sto godina. Karakteristično je da je vrlo mali broj tih naših listova i časopisa koji školama i prosvjeti uopšte nisu poklanjali veliku pažnju. Naš, na primjer, prvi časopis, »Bosanski prijatelj«, redovno je pratio život u dvadesetak škola, koliko ih je ukupno bilo u to vrijeme.

Školstvo u Bosni i Hercegovini u cjelini do okupacije, a djelično i za vrijeme okupacije, razvijalo se bez brige i obezbjeđenja od strane državnog aparata. To je samo sobom rađalo i neke oblike pedagoškog rada i školske prakse koje ne nalazimo tamo gdje država u cjelini upravlja školstvom. Postojali su fondovi, školski odbori, školske svečanosti, šire angažovanje roditelja i građanstva uopšte, u životu škole. To je stvaralo i demokratske odnose, pa su i s te strane za istoriju školstva zanimljiva neka iskustva ove vrste.

Prije nego što se pojavio prvi pedagoški časopis (1894. g.) pedagoški radnici Bosne i Hercegovine bilježili su svoja pedagoška iskustva u drugim listovima, a neki od njih javljali su se u pedagoškim revijama izvan Bosne i Hercegovine, ili su pisali posebne monografije o pojedinim pitanjima nastave i vaspitanja (Vaso Pelagić). »Bosanska vila«, na primjer, 1888. godine poziva učitelje da šalju priloge iz oblasti narodne pedagogije (narodne priče, anegdote, poslovice itd., koje imaju vaspitni značaj). Postavljeno je i 14 pitanja kao podsjetnik, koja su se odnosila na moralno i tjelesno vaspitanje omladine, na pouke starijih mlađima itd.³⁷¹ I drugi listovi toga vremena i kasnije objavljiju pedagoške priloge učitelja i profesora. Kalendarji, su, takođe, objavljivali takve napise. Tu se, istina, manje radilo o školama a više o pedagogiji za na-

³⁷¹ Bosanska vila. 1888, mjesec juli. Str. 207.

rod (uputstva, pouke, objašnjenja itd.), kao i o pedagogiji iz naroda (kako narod u ovom ili onom kraju Bosne i Hercegovine postupa kada se radi o uticajima starijih na mlađe).

Značajne pedagoške radove objavljivali su redovni godišnji izvještaji srednjih škola. Osnivanjem nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava i pokretanjem mnogih njihovih edicija, pedagoškim radnicima i školskim temama otvaraju se nove mogućnosti. Međutim, sistematskim publikovanjem pedagoške teorije i prakse bavila su se tri pedagoška časopisa: Školski vjesnik, Učiteljska zora i Srpska škola.

a) *Školski vjesnik*. Zemaljska vlada je dobila informaciju da se u Travniku priprema pokretanje jednog srpskog pedagoškog lista.³⁷² Ideja je potekla od Manojla Ilića, učitelja srpske škole u Travniku. Ovaj pokušaj završen je na taj način što je Zemaljskoj vlasti skrenuta pažnja da pojača nadzor nad radom ovog učitelja, kao i učitelja u Zenici, Petra Mirkovića, koji se bavio pisanjem, pa se pretpostavljalo da bi i on mogao biti jedan od inicijatora pokretanja »Srpskog pedagoškog lista«.

Ovom prilikom Kalaj napominje Zemaljskoj vlasti da je on, kada je posljednji put boravio u Sarajevu, ukazao na potrebu jednog pedagoškog lista i sada to kao zadatak postavlja Zemaljskoj vlasti. Iste godine Vlada je izvjestila Zajedničko ministarstvo da su izvršene sve pripreme i da će novi časopis imati sljedeće rubrike: »1) rasprave i studije, 2) praktično izlaganje, 3) izvode iz pedagoških klasika, 4) pedagoška revija, 5) opšte popularno-naučne rasprave, 6) pedagoške sitnice (mrvice), 7) korespondencija iz tuzemstva o mjesnim školskim prilikama, 8) pitanja i obaveštenja, 9) feljton, 10) vijesti iz literature, 11) male dnevne novosti«.³⁷³ Za urednika lista predložen je Vladin sekretar, Ljuboje Dlustoš. Ministarstvo se u cijelini složilo sa predlogom i prvi broj »Školskog vjesnika« pojavio se u januaru 1894. godine.

U uvodnom napisu prvog broja uredništvo je objavilo fizičnu novu listu navodeći i rubrike sa kojima se složilo Zajedničko ministarstvo. Uz to, naglašen je i sljedeći motiv: »Kako su naučna djela skupa, te učiteljstvo bez osjetljivih žrtava ne može da nabavlja takve knjige i listove, to će »Školski vjesnik« redovito javljati svaki znamenitiji novi obret i izum, pretresaće svaku znamenitu literarnu pojavu u naučnom svijetu i bilježiće onaka opća pitanja svjetskog znanja i rada, koja osobitu vrijednost imaju za napredak naroda u ovim zemljama«.

Školski vjesnik izdavala je i finansirala Zemaljska vlada, a uredništvo časopisa pridržavalo se programa sve do kraja njegovog izlaženja, s tim što su kasnijih godina uvođene i neke nove rubrike. Zahvaljujući uredničkoj sposobnosti Dlustoševoj, njego-

³⁷² ARBiHZM, br. 153/prez. BH. 1893.

³⁷³ ARBiHZM, br. 505/prez. BH. 1893.

vom pedagoškom obrazovanju i smislu za saradnju sa piscima, »Školski vjesnik« je vrlo brzo stao u red, za to vrijeme, najuglednijih pedagoških časopisa na području srpskohrvatskog jezika. Teoretski članci kojih je bilo u svakom broju, a pisci su bili najčešće profesori, stajali su na visini tadašnje vladajuće pedagoške nauke. Časopis je redovno donosio preglede pedagoških iskustava iz najrazvijenijih evropskih država i na taj način informisao naše školske radnike o najnovijim rezultatima pedagoške teorije i prakse u Evropi i Americi.

Za šesnaest godina, koliko je izlazio, časopis je objavio pravo bogatstvo praktičnih primjera iz nastave u osnovnim i srednjim školama. Posebno treba istaći značaj »Školskog vjesnika« za istoriju školstva u Bosni i Hercegovini. Tom temom najuspješnije se bavio glavni urednik, a pisali su i drugi profesori i učitelji. Bez onoga što je u »Školskom vjesniku« zabilježeno o nekim školama, pojedinačno, i o nekim opštim pitanjima iz života škola u ovom periodu, naši istorijski izvori za školstvo bili bi osiromašeni. Za istoriju školstva zanimljiva su i personalna kretanja prosvjetnog kadra, koja je časopis pažljivo bilježio.

Gotovo sve što je vrijedno zabilježiti iz narodne pedagogije Bosne i Hercegovine objavljeno je u »Školskom vjesniku« sa potrebnim komentarima. Malo je pedagoških časopisa koji su objavili toliki broj izabranih dječjih igara i drugih oblika zabave kao što je to učinio ovaj časopis.

Naši učitelji su se, kao što je ranije istaknuto, vrlo mnogo bavili narodnim umotvorinama. »Školski vjesnik« je publikovao izobilje napisa iz ove oblasti.

Stručne ocjene udžbenika, prikaza i eseja o pojedinim djelima naše i strane književnosti često nalazimo na stranicama časopisa. »Školski vjesnik« se posebno bavio klasičnom filozofijom i književnošću.

Časopis se bavio i dužim naučnim raspravama koje je objavljivao u nastavcima, a koje su se odnosile na pojedine predmete iz nastavnog plana. Prirodne nauke su bile najzastupljenije, a profesori najčešće — pisci.

Objavljen je i veći broj dužih rasprava ili kraćih napisa u kojima su se tretirala pitanja vaspitanja. Časopis je, što se samo po sebi razumije, donosio samo one teme i objavljivao one pisce koji nisu bili u oprečnosti sa gledanjem režima na ova pitanja.

»Školski vjesnik« je imao i službeni prilog. Časopis je prestao izlaziti krajem 1909. godine, a iduće godine, mjesto njega, pojavio se »Školski glasnik«, koji je izlazio sve do 1923. godine. »Školski glasnik« je u cijelini bio službeni organ Zemaljske vlade za školska pitanja, i objavljivao je isključivo materijale te vrste.

b) *Učiteljska zora.* Prvi pokret staleškog organizovanja učitelja nikao je, kao što je ranije rečeno, u Mostaru. U Mostaru i njegovoj okolini radilo je nekoliko obrazovanih i aktivnijih mlađih učitelja (Stjepko Ilijić, Ante Jukić, Savo Semiz, Stjepan Žanko) i oni su bili pokretači najprije osnivanja udruženja učitelja a kasnije i staleškog časopisa. Na prijedlog Zemaljske vlade i uz saglasnost Zajedničkog ministarstva finansija,³⁷⁴ u oktobru 1905. godine izšao je prvi broj časopisa, pod imenom »Učiteljska zora«. To je, u stvari, prvo pedagoško glasilo pokrenuto voljom učitelja. Uređivano je i izdržavano njihovim snagama, a uređivali su ga: prve dvije godine Ante Jukić a poslije njega Stjepko Ilijić. Od 1915. godine glavni urednik je Josip Šebešić.

U uvodnom članku prvog broja istaknut je program lista. List će se baviti staleškim pitanjima kao i pitanjima od interesa za učitelje i škole. Upućen je i apel učiteljima da prihvate list: »U kolo braće i sestre, prigrabimo ovaj krasni cvijetak iz naše bašće, njegujmo ga i čuvajmo kao najdraže blago, zalijevajmo ga suzama našim, ljubavlju našom i ne dajmo da uvene, ne dajmo da ga iz zapučka naših grudi otrgnu i na tle bace — on je naš učiteljski — pa se i ponosimo njim.«

»Učiteljska zora« izlazila je u Mostaru do 1910. godine a kasnije u Sarajevu do 1921. godine. U početku je časopis bio organ učitelja u Hercegovini, a docnije je postao glasilo učiteljstva u cjelini. Štampan je u oba pisma, o čemu su, kao i u »Školskom vjesniku«, odlučivali autori napisa, a od 1915. godine »Učiteljska zora«, kao i svi listovi u to vrijeme, štampana je isključivo latinsicom.

»Učiteljska zora« se, uglavnom, pridržavala programa utvrđenog pokretanjem lista. Ona se i pojavljuje u vrijeme kada je bila u porastu kampanja za adekvatnije nagradjivanje učitelja. Društveni i materijalni položaj učiteljstva u Bosni i Hercegovini tretira se u »Učiteljskoj zori« iz broja u broj. Kada se u Saboru vodila rasprava o ovom pitanju, list je češće i opširnije pisao o tome. »Učiteljska zora« se posebno bavila pitanjima ravnopravnog učiteljskog položaja žene — učiteljice.

»Učiteljska zora« je pokrenuta upravo u početku staleškog organizovanja učiteljstva u Bosni i Hercegovini. Stoga je u prvih nekoliko godina to pitanje predstavljalo osnovnu temu lista. Pisani su propagandni članci, upućivani su apeli, pokretana inicijativa u pogledu omasovljavanja organizacije, objavljivane diskusije sa osnivačkim i drugim skupštinama učitelja itd. Bez »Učiteljske zore« i onog što je u njoj sačuvano ne bi se mogao istorijski utvrditi proces putem koga je prošla staleška organizacija učitelja i njen značaj za istoriju našeg školstva.

³⁷⁴ ARBiHZM, br. 3459/BH. 1905.

Nastavna, a još više vaspitna pitanja škola bila su stalno prisutna na stranicama »Učiteljske zore«. Manje teoretska, a više praktična i društvena pitanja uloge škole i značaja obrazovanja i vaspitanja raspravljuju se iz broja u broj. Praktični primjeri metodskog postupka u nastavi svih predmeta osnovne škole objavljeni su redovno. Sva personalna kretanja učiteljskog kadra u Bosni i Hercegovini praćena su redovno u časopisu. Mnoge podatke iz života i rada nekih istaknutijih učitelja naći ćemo jedino ovdje zabilježene. Časopis obiluje primjerima staleške solidarnosti, zajm napisima putem kojih se gajila i širila vjerska tolerancija i međunacionalni odnosi, kako među učenicima tako i među učiteljima i narodu uopšte. I lijepoj književnosti kao školskoj lektiri, i inače, »Učiteljska zora« je poklanjala potrebnu pažnju. Davali su se osvrti i prilozi pojedinih knjiga i izdavačke djelatnosti uopšte.

»Učiteljska zora« je redovno komentarisala nove zakone i uredbe koji se odnose na škole, ponekad i sa kritičkim prigovorom. Objavljivani su povremeno i osvrti na školska i pedagoška kretanja u Hrvatskoj i Srbiji.

Polazeći sa stanovišta vlastitog položaja (državni činovnik u službi stranog zavojevača) učitelji pisci su se uzdržavali od radikalnih zahtjeva i otvorenijih kritika, naročito kada se radilo o bilo kom pitanju iz oblasti nacionalnog vaspitanja.

»Učiteljska zora« je kao svoje saradnike okupila gotovo sve one koji su se u učiteljskim redovima u Bosni i Hercegovini bavili pisanjem iz oblasti školstva i pedagogije.

c) *Srpska škola.* Srpska škola je pokrenuta 1907. godine i izlazila do 1912. godine. To je bio organ srpskog učiteljskog udruženja. Naime, pored udruženja učitelja koji su radili u državnim školama, postojala je i organizacija učitelja srpskih škola. Prvi urednik bio je učitelj Nikola Banišić, a kasnije Miloš Popara. U Srpskoj školi sarađivao je veći broj učitelja koji su inače radili u državnim školama. Tematika ovog časopisa slična je onoj u »Učiteljskoj zori«. I ovdje su staleška pitanja često pretresana. Odbранa srpskih škola i opravdanost njihovog postojanja spada u teme o kojima se više pisalo.

Poslije stupanja na snagu Uredbe o crkveno-školskoj autonomiji učitelji u Srpskoj školi glasnije i određenije zahtijevaju da se odnos crkvenih vlasti prema školi mijenja i da se škola osamostaljuje. Objavljen je veći broj napisa čiji je smisao emancipacija škole i učitelja od crkvenih foruma, protesti protiv obaveznog angažovanja učitelja u crkvenim službama (pjevanje u crkvi, učestvovanje na pogrebima, besplatan administrativni rad u crkvenim opštinama itd.).

Pored navedenih staleških pitanja »Srpska škola« je redovno objavljivala i pedagoška štiva. Iz oblasti vaspitanja i vaspitnih uticaja na učenike napisano je više tekstova. Teoretske napise iz psihologije objavljivao je redovno i za cijelo vrijeme izlaženja dr Pajo Radosavljević, docent univerziteta iz Njujorka.

»Srpska škola« češće je donosila i članke istaknutijih pedagoških iz Srbije (dr Vojislav Bakić, Sreten Adžić, dr Milan Šević itd). Prikazi knjiga, osvrti na udžbenike, bilješke o pedagoškim kretanjima u drugim zemljama, kao i personalne promjene u redovima srpskog učiteljstva u Bosni i Hercegovini, objavljivani su gotovo u svakom broju.

Ovaj časopis je sačuvao dosta podataka za istoriju škola, a uz to predstavlja i značajan prilog za istoriju pedagoške misli u Bosni i Hercegovini u cjelini.

REGISTAR LIČNIH IMENA

Ajzelt Josip	117	Dubrović Julijana	81
Alaupović Tugomir	17, 88, 107, 110,
117, 173	Dujmušić Jozo	89, 119
Arežina Jovo	79	Dvorniković Ljudevit	81, 93, 137
Ažbot dr Oskar	17	Dvorniković Vladimir	119
		Dvorović-Hofbauer Dragutin	79
Bašagić Safet	58, 110	Đerić Mihailo	82
Baščaušević Fehim	79, 83	Đikić Osman	112, 171
Bedanić Martin	89, 110, 112	Đogo Husein	83
Belović-Bernadžikovska	Jelena	Đukić Lazar	172
Bešlić Milan	82	Džabić Alija	163
Blau Oto	26	Evrosija	21, 23
Blažević Stjepan	81	Fazlagić Hajdar	83
Bogićević Vojislav	5, 21, 27, 45,
50, 176	Farkaš Johan	66
Brakus Stevan	19	Farkaš Ivan	79, 81, 137
Buconić Nikola	137	Filipović Josip	10
Crnčević Petar	18	Firdus Ali Beg	164
Ćorović Svetozar	171	Frankopan Krsto	174
Čuković Milan	112, 120, 173	Franjo Josip	5, 12, 57, 120, 164, 172
Ćurić dr Hajrudin	5, 24, 26, 30, 34,
35, 37, 38, 40	Gaćinović Vladimir	112, 173, 177
Čaić Marko	110	Gaj Ljudevit	29
Čavkić Abdulah	83	Gavranović fra Berislav	155
Čelebija Evlija	35, 36	Gazi Husrevbeg	36
Damaška Đuro	112	Georgijević dr Milan	110
Daničić Đuro	15	Glavinić Miho	105
Dedijer dr Jevto	112	Glavaš	27
Delić Stevan	82	Glišić Rodoljub	79
Divljan Petar	82	Goldberg Josip	93, 110
Dljustuš Ljuboje	59, 60, 75, 79, 145,
179	Glušac Vaso	116
Doroti Anderson	26	Grđić Bjelokosić Luka	25, 185
Drljić dr Rastislav	5, 28, 30	Grđić Šćepan	58, 107, 118, 173
Dučić Jovan	171	Grivić Marko	66, 92
Dučić Nicifor	25		

- Hadžić-Nuri Osman 59, 160
 Handžić Mehmed 35
 Hangi Antun 81, 93, 137
 Hauptman Ferdo 164
 Hodžić Hasan 83
 Hodžić Mehmed 79
- Ilić Danilo 171
 Ilić Manojlo 179
 Ilijić Stjepan 81, 181
 Irbi Adelina 26, 27, 94
 Ivanišević Jovan 22, 23, 26
- Jagodić Joco 137
 Jamnicki Leopold 112
 Janković Milan 173
 Jelenić Julijan 5, 27, 29, 31, 32, 33
 Jili Gustav Johan 110
 Jovanović Lazo 22
 Jukić Anton 77, 181
 Jukić fra Ivan 23, 29
 Jurkić Mirko 81
 Kalaj Benjamin 8, 11, 12 ,60, 162,
 177
 Kaluđerčić Stevo 5, 21, 22, 27, 82
 Kapadžić Hamdija 13
 Karadžić Vuk 15
 Karanjac Dušan 22
 Karaman Luka 118, 130
 Kašiković Nikola 82
 Klaić Vjekoslav 36, 37, 39
 Klarić Ivan 80
 Kočić Petar 15, 58, 171,
 Komadina Mujaga 174
 Kondić Lazar 118
 Konjhodžić Mustafa 74
 Kovačević Đoko 89, 119
 Kovačević Ivan 89, 110
 Kovačević Milutin 82
 Kozomara Pavle 79, 82
 Kragić Anka 81
 Kragić Marko 81
 Kranjčević Silvije 93, 137
 Krsmanović Kosta 116, 173
 Kudlih Dragutin 110, 112, 117
 Kulijer Andrija 81, 137
 Kumičić Eugen 171
- Lazarević Nedjeljko 82
 Lepušić 79
 Lilek Emiljan 110
 Lopac Matija 119
 Lovrić Ante 118
 Ljubenkov Ivan 32
- Majstorović Stanislav 54, 81
 Makenzi 26
 Mandić Mihovil 116
 Marčić Bruno 112
 Marjanović Stjepan 31
 Margetić Đorđe 23
 Mareška Vilhem 66
 Maraković Nikola 137
 Marković Petar 24
 Marković Stevo 93
 Marković Stipo 5, 30, 32
 Martić fra Grga 29, 32, 33
 Maretić Tomo 80
 Martinović Ivan 81
 Masarik Tomas 11
 Matela Jozef 66
 Maurer Franc 24
 Meštrović Nikola 81
 Mihić Ilija 173
 Miklošić Franjo 60
 Milaković Josip 93
 Milanković Bogdan 110, 119
 Miletić Fra Avgustin 28, 169
 Mirković Petar 82, 179
 Mitrinović Dimitrije 173
 Mitrović Isaije 82
 Morača Mitra 82
 Mulabdić Ethem 5, 83
 Mulić Hamdija 5, 34, 83
 Musel Sulejman 83
 Mutić Marko 82, 137
- Nemanić Davorin 89, 110
 Nikašinović Boždar 82
 Nikola da Skal 21
 Novak Josip 110, 117
- Omanović Fata 169

- Pavičić Đuro 92
 Pavičić Stanko 116, 173
 Pejanović Đorđe 24, 25, 26, 31, 32,
 37, 85, 86, 91, 97, 115,
 134, 137, 140, 141, 147,
 152, 155, 171
 Pejković Božo 172, 177
 Pelagić Vaso 24, 25, 26, 177
 Perović Serafin 25
 Petrović Božidar 82
 Podrušić Andrija 137
 Pihler Anton 112, 140
 Pogačnik Anton 112
 Pogačnik Viktor 118
 Poljak Mijo 89, 112, 116, 118
 Popara Miloš 82
 Popović Cvjetko 171
 Prelog Milan 110
 Protić dr Đorđe 99, 110, 116
 Radošević Franjo 81, 137
 Radulović Rinda 112
 Ristifor da Skal 22
 Sajković Ivan 81
 Sambrailo Nikola 79, 137
 Savojski Eugen 35
 Semiz Savo 79, 82, 181
 Simić Avram 22
 Simić Nikola 89, 112, 116, 120
 Skarić Vladislav 21, 36, 39, 107,
 116, 160, 173
 Skender Staka 25
 Skok Petar 116, 173
 Srdić Simo 137
 Starčević Ilija 29
 Stojanović Nikola 160
 Svoboda Metod 130
 Šantić Aleksa 171
 Šebešić Josip 79, 81, 181
 Šefer Aleksandar 140
 Šević Milan 183
 Šimunac Stjepan 82
 Špadijer Filip 18
 Štadler Josip 44
 Štainbas Oto 50
 Štrodl Stjepan 118
 Šušlić Risto 82
 Tartalja Avgust 66, 92, 114, 116,
 137
 Terezija Marija 57
 Topić Anka 181
 Topčić Hašim 79
 Topal Osman-paša 37
 Trninić-Đurić Mirjana 173
 Traljić Seid 5, 35, 36, 38
 Truhelka Jagoda 81, 99
 Urumović Kosta 118
 Vein Miloš 66
 Vidaković Nikola 82
 Višnić David 82
 Vučasinović Veljko 118
 Vuletić Franc 60
 Vulić Risto 82
 Zaimović Hamza 79
 Zdržužić Luka 120
 Zečević Božidar 174
 Žimonjić Aćim 70
 Zoh Ivan 110
 Zore Luka 65
 Zovko Ivan 79, 80, 137
 Zrinjski Petar 174
 Zrnić Vaso 89
 Zvono Mehmed 172
 Žakula Stevan 112, 140
 Žanko Stjepan 81, 118, 181
 Žerajić Bogdan 112, 173
 Žuljić Mijo 79, 80

REGISTAR MJESTA

- Adrapovci 48
Aladinići 47
Amajlije 47
Atina 166
Avtovac 47
Baćevići 48
Baljci 48
Banja Luka 22, 23, 24, 26, 30, 43, 44,
46, 47, 50, 57, 66, 84, 85,
114, 118, 132, 149, 150,
155, 157, 171, 173, 175
Bastasi 47
Batkovići 47
Beč 9, 11, 24, 43, 65, 88, 91, 103,
104, 128, 166, 174
Bendbaša 72
Beograd 8, 11, 24, 26, 80, 83, 174,
177
Berkovići 46
Bihać 43, 44, 46, 66, 119, 133, 135,
144, 150, 157, 158, 175
Bijela 46
Bijeljina 22, 43, 44, 46, 50, 120,
131, 132, 134, 135, 137,
139, 150, 170
Bijelo Brdo 47
Bijenja 47
Bila 47
Bileća 43, 44, 46
Bilješovo 48
Bjelaj 47
Bjelajci 47
Bjelimići 46
Blagaj 46
Blatnica 48
Blažuj 48
Boće 46
Bok 46
Boljanić 47
Borci 47
Borike 48
Bosanska Dubica 46, 50, 160
Bosanska Gradiška 46, 50, 160, 171
Bosanska Kostajnica 43, 44
Bosanska Krupa 43, 44, 46, 150
Bosanski Brod 43, 44, 46
Bosanski Novi 46, 160
Bosinci 50
Branovac 50
Branjevo 47
Bratunac 46
Bravsko 47
Brčko 22, 23, 44, 46, 47, 50, 132,
134, 144, 150, 157, 158, 160
Brestovsko 47
Breza 48
Brezovo Polje 46, 50, 150
Brštenica 47
Brodac 46
Bučići 47
Budimpešta 9, 10, 18, 57, 88, 91,
104, 164, 166, 174
Budimlić Japra 47
Bugojno 46, 82, 150
Bukovina 166
Bukvilk 46
Bukvica 47
Busovača 46
Butmir 166
Carigrad 12, 25, 164
Cazin 46, 150
Crkvina 46
Crnač 48
Crnići 47
Crni Lug 47
Crnjelevo 43, 44, 46
Čajniče 23, 42, 44, 46
Čapljina 46
Čelebići 47
Čerin 47
Černovice 166
Čevljanović 47
Čifluk 48
Čitluk 47
Čuklić 47

Derventa	43, 44, 50, 92, 100, 120,	Gore	47
	142	Gornja Zelina	48
Doboj	46, 48, 50, 160	Gornje Hrasno	47
Dobretići	47	Gornje Vrbno	48
Dobrašin	48	Gornji Ribnik	48
Dobromani	47	Gornji Skugrić	48
Dolac	30	Gornji Vakuf	48
Domaljevac	47	Grab	47
Domanovići	47	Grabovica	47
Donja Dolina	47	Grabovnik	42
Donja Mahala	43, 44, 46, 47	Grac	166
Donje Hrasno	46	Grabova Draga	48
Donje Hrge	150	Gračanica	22, 131, 150, 160
Donje Vukovsko	48	Gradac	47
Donji Vakuf	42, 44, 46	Gradačac	46, 150
Donji Unac	46	Gradnići	43, 48
Dračevo	47	Grahovo	46
Dragaljevac	43, 44, 46	Grude	47
Dragočaj	47	Guča Gora	31, 47, 121
Drežnica	47	Hajdarovići	48
Drinovci	47	Han Pijesak	47
Drinjača	47	Hasanbegova Jasenica	48
Drvar	47	Hašani	47
Dubočac	46	Hodbina	46
Dubrava	47	Hodovo	47
Dubrave	47	Hrasnica	47
Dubrovnik	65	Humac	47, 156
Duhići	47	Ilijadža	46
Dugo Polje	50	Ilijaš	48
Duvno	42	Imljani	46
Đurđevik	47	Ivanjska	47
Fakovići	47	Izgori	47
Fatnica	47	Jablanica (na Neretvi)	47
Fazlagića Kula	47	Jablanica (kod Tuzle)	47
Ferići	48	Jajce	42, 44, 46
Foča	23, 46, 145, 150	Janja	43, 44, 46
Foča (kod Dervente)	47	Jasenica	47
Gabela	46	Jasenica — Lug	48
Gacko	46, 57, 69, 70, 82, 150, 160	Jasenik	47
Glamoč	42, 44, 46	Jeleč	47
Glinica	47	Jezero	47
Glogovac	47	Johovac	48
Garevac	47	Kakanj Doboј	47
Gerzovo	47	Kalajdžije	46
Gojevići	47		
Goražde	46, 150		

- Kalendarovci 50
 Kalesija 47
 Kalinovik 46
 Kenigsfeld 50
 Kladanj 44, 46
 Kiseljak 47
 Klašnice 48
 Klečkovac 48
 Klobuk 47
 Kličkovo Brdo 47
 Ključ 46
 Knežina 47
 Knin 27
 Kobaš 46
 Kobilj Do 47
 Kočerin 47
 Komušina 46
 Konjic 27, 46, 150
 Korace 50
 Korači 46
 Koraj 46
 Korenita 46
 Korita 47
 Kotezi 47
 Kotor Varoš 46
 Kozarac 46, 150
 Kozluk 46
 Kožuhe 47
 Kralupi 47
 Kraljeva Sutjeska 27, 28, 31, 97,
 156
 Kravica 46
 Kreševje 27, 28, 29, 31, 47, 156
 Krupa (Čapljina) 47
 Krupa na Vrbanu 47
 Kruševica 46
 Kulen Vakuf 43, 44, 46
 Kulješ 47
 Kupres 46

 Laminci 46
 Lastva 48
 Liješće 47
 Lipa 47
 Lišnja 47
 Livno 21, 22, 23, 29, 32, 46, 120,
 133, 134, 137, 144, 150, 156
 Lončari 47
 Lozna 46

 Lukavac (Nevesinje) 48
 Lukavac (Turski) 48
 Lušći Palanka 47

 Ljepunica 47
 Ljubija 46
 Ljubomir 47
 Ljubunčić 47
 Ljubuški 27, 31, 41, 43, 44, 46, 51,
 120, 150
 Ljuti Dolac 46

 Maglaj 46
 Maglaj (na Vrbasu) 46
 Magnojević 43, 44
 Majevac 47
 Majkić Japra 47
 Mandino Selo 47
 Martinac 48
 Međeda 48
 Međugorje 47
 Međurječe 46
 Meka Gruda 48
 Miloševac 48
 Miljanovci 47
 Miljeno 47
 Mioče 47
 Modriča 21, 46, 150
 Mokronoge 47
 Moračani 47
 Mostar 10, 11, 23, 25, 26, 27, 29,
 30, 36, 38, 46, 47, 47, 50,
 57, 66, 69, 76, 80, 84, 85,
 89, 99, 100, 110, 112, 114,
 115, 132, 133, 135, 137,
 138, 139, 143, 148, 155,
 157, 158, 160, 171

 Fojnica 27, 28, 29, 31, 33, 44, 46, 156
 Fojnica (kod Gacka) 46
 Franc Jozef Feld 46, 50
 Franc Jozefov Vis 48

 Nadinići 46
 Neum Klek 47
 Neum — Kula 47

Nevesinje 46, 57, 160
 Nišići 48
 Novi Grad 46
 Novi Martinac 48
 Novi Pazar 23
 Novi Sad 83, 143
 Novi Šeher 46
 Novo Selo 46
 Njujork 26

Obarska 46
 Obudovac 22, 46
 Olovo 27, 47
 Opsječko 48, 50
 Orahovo 47
 Orašje 29, 43, 44, 150
 Osijek 110
 Osovo 47
 Osredak 48
 Ostrožac 47
 Oštra Luka 47
 Otok 42
 Otoka 46
 Pančevo 143
 Pazarić 47
 Piskavice 48
 Pečka 48
 Peći 47
 Peći Grad 48
 Petrovac 46
 Plana 47
 Plehan 47
 Podnovlje 46
 Podgrab 48
 Podgradina 48
 Podzvizd 47
 Popov Most 48
 Porebrice 48
 Porječani 47
 Posušje 46
 Potoci 47
 Potočani 47
 Potočani (Odžak) 48
 Požarnica 48

Prača 46
 Prag 11, 57, 174
 Prekaja 47
 Prelovo 48
 Priboj 46
 Prijedor 23, 46, 145, 150, 160
 Prnjavor 22, 46, 50
 Prosara 50
 Pršići 48
 Prozor 46
 Puračić 46

Rahić 46
 Rakelići 48
 Rakitno 46
 Rapti 48
 Rasno 47
 Rasavci 48
 Raškopolje 47
 Ravno 46
 Razboj 48
 Ražljevo 48
 Reljevo 48, 150
 Rilji 47
 Rišić 47
 Rogatica 42, 44, 46
 Romanovci 48
 Rotimlje 48
 Rudo 46
 Rudolf Štal 50
 Ružići 47
 Samobor 46
 Sanski Most 46, 82, 160
 Sarajevo 5, 9, 10, 21, 23, 27, 30,
 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40,
 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49,
 66, 84, 85, 89, 90, 92, 93,
 96, 98, 99, 100, 101, 103,
 104, 110, 112, 114, 115,
 118, 120, 124, 125, 130,
 131, 133, 135, 137, 138,
 140, 141, 144, 145, 146,
 147, 149, 151, 153, 154,
 155, 157, 158, 168, 171,
 175, 176

Sasina 47
 Semizovac 48
 Seonica 47
 Sinjakovo 46

- Sitnica 47
 Sjetlina 48
 Skender Vakuf 46
 Skipovac 47
 Skočić 46
 Skelani 47
 Slatina 48
 Slatina (Gradačac) 48
 Slavonski Brod 164
 Sokolac 48
 Sokoline 47
 Sokolovo 47
 Sombor 143
 Soviči 47
 Split 32
 Srebrenica 46
 Srpska Grapska 48
 Stanari 47
 Stara Rijeka 47
 Stari Majdan 23, 46
 Staro Selo 47
 Stolac 43, 44, 46, 160
 Stjениce 48
 Stratinska 47
 Strojice 48
 Svilaj 46, 50
 Svinjarevac 47

 Šamac 46
 Šargovac 47
 Šćit 47
 Šekovići 47
 Šibovska 47, 50
 Šije 48
 Šipovo 48
 Široki Brijeg 31, 46, 85, 121
 Štrpcí 46
 Šucberg 50
 Šujica 47

 Taslidža 23
 Tasovčići 46
 Tavna 46
 Tešanj 21, 23, 46, 139
 Tešanjka 47
 Tihaljina 47
 Tiškovac 48

 Tolisa 29, 46
 Tramošnica 47
 Trava Turska 47
 Travnik 23, 29, 36, 43, 44, 46, 47,
 66, 120, 121, 122, 123, 144,
 145, 157, 158, 171, 175, 176
 Trbušk 48
 Trebinje 43, 44, 46, 48, 65, 82, 120,
 132, 134, 135, 150, 155,
 157, 171, 175
 Trebižat 47
 Trnavia 48
 Trnovo 46
 Trnjaci 47
 Trošelje 48
 Trst 24, 32
 Tržačka Raštela 47
 Trubar 48
 Turbe 48
 Tuzla 22, 46, 57, 66, 84, 116, 131,
 132, 135, 139, 144, 149, 150,
 158, 160, 175

 Ugljevik 46
 Ukrinski Do 47
 Ularica 48, 50
 Ulice 47
 Ulog 47
 Ustikolina 47
 Uzdo 48

 Varcar Vakuf 29, 46, 57
 Vardište 47
 Vareš 46, 48
 Vašarević 42, 46
 Velika Kladuša 47, 150
 Veliki Cvjetnić 48
 Veliki Radić 46
 Veljaci 46
 Vidovice 47
 Vijaka 46
 Vinac 48
 Vindhorst 5
 Vinska 46
 Vir 47
 Vitez 47
 Visoko 31, 46, 85, 121
 Vitina 47
 Višegrad 42, 44, 48

- Vlahovići 47
Vlasenica 43, 44, 46
Vranovac 47
Vranjak 48
Vranjska 48
Vrba 48
Vrbovska 50
Vrnograč 43, 44, 46
Vrtoče 48
Vršani 46
Vučjak-Jasići 47
Zabrdje 43, 44, 48, 144
Zadar 32, 83
- Zagoni 43, 44, 46
Zagora 44
Zagreb 11, 69, 88, 91, 166, 174,
176, 177
Zajaruge 46
Zavidovići 48
Zovi Do 47
Zvornik 23, 46, 50, 131, 160
Žabar 48
Žepče 43, 44, 46
Žeravac 46
Žitomislić 25
Županjac 44, 46

LITERATURA

- Dr. Ferdinand Schmid:** Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig. 1914.
- Thomas Herkalović:** Vorgeschichte der Okkupation Bosniens und der Hercegovina. Zagreb. 1906.
- Dr. Josef Koetschet:** Aus Bosniens letzter Türkenzzeit. Wien und Leipzig. 1905.
- Dr. Vladimir Čorović:** Političke prilike u Bosni i Hercegovini. Beograd. 1939.
- Fra Julijan Jelenić:** Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne i Hercegovine. Mostar. 1927.
- Fra Leonard Čuturić:** Franjevci među hrvatskim pukom kroz sedam stoljeća. Sarajevo. 1926.
- Fra Mijo Vjenceslav Batinić:** Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka. Zagreb. 1881.
- Dr. Vladimir Čorović:** Mostar i njegova srpsko pravoslavna opština. Beograd. 1933.
- Mehmed Begović:** Muslimani u Bosni i Hercegovini. Beograd. 1938.
- Franz Maurer:** Reise durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn. Budapest. 1870.
- Luka Grdić Bjelokosić:** Mostar nekad i sad. Beograd. 1901.
- Dr. fra Rastislav Drljić:** Kratak pregled razvoja katoličkog pučkog školstva u Bosni kroz XIX vijek. Kalendar sv. Ante 1942. g.
- Hamđija Mulić:** Metodika vjerske nastave. Sarajevo. 1941.
- Vjekoslav Klaić:** Bosna. Zagreb. 1878.
- Hamđija Kreševljaković:** Vojna škola u Sarajevu. Novi Behar. 1935. g.
- Vasilj Popović:** Kalajev plan o Bosni. Prosvjeta. Kalendar 1936.
- Hamđija Kapidžić:** Hercegovački ustanački ustanak 1882. Sarajvo. 1958.
- *** i Povijest Bosne i Hercegovine za osnovne škole. Sarajevo. 1893.
- A. F. Gil'ferding:** Poezda po Gercegovine, Bosnii i Staroj Serbiji. S. Peterburg'. 1859.
- Arthur Evans:** Ilirska pisma. Sarajevo. 1967.
- Dorothy Anderson:** Miss Irby and her friends. London. 1966.
- Todor Kruševac:** Sarajevo pod austro-ugarskom okupacijom 1878—1918. Sarajevo.
- Stevo Kaluderčić:** Prvi godišnji izvještaj srpskih osnovnih škola i Više djevojačke škole u Sarajevu. Sarajevo. 1899.
- Vladislav Skarić:** Srpsko pravoslavna osnovna škola u Sarajevu. Istočnik, duhovni list. 1902.
- Dušan Karanac:** Srpska konfesionalna škola u Livnu. Školski vjesnik. 1909.
- Petar Mirković:** Mis Adelina Pavlija Irbi, srpska dobrotvrorka. Sarajevo. 1921.
- Vasilj Popović:** Istočno pitanje. Beograd. 1928.
- Tugomir Alaupović:** Ivan Frano Jukić (1818—1857). Sarajevo. 1907.
- Fra Mijo Batinić:** Franjevački samostan u Fojnici od XIV do XX st. Zagreb. 1913.
- Vojislav Bogićević:** Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463—1918. Sarajevo.
- Vladimir Čorović:** Bosna i Hercegovina. Beograd. 1925.
- Hajrudin Čurić:** Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini 1800—1878.
- Fra Berislav Gavranović:** Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. Beograd. 1935.
- Jošo Ivanišević:** Srpsko pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1910.

- Julijan Jelinić:** Kultura i bosanski franjevci. Dio I—II. Sarajevo. 1915.
- Stipo Marković:** Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave. Mostar. 1925.
- Veselin Masleša:** Mlada Bosna. Sarajevo 1945.
- Dorđe Pejanović:** Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. 1953.
- Dorđe Pejanović:** Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850—1941. Sarajevo. 1961.
- Vladislav Skarić:** Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Sarajevo. 1937.
- Lilek Emiljan:** De l' enseignement secondaire en Bosnie — Herzegovine exposé au Congrès international de l'enseignement secondaire à Paris du 31 juillet au 6 aout 1900. Paris 1900.

SPOMENICE:

- Spomenica** prigodom proslave 40-godišnjice opstanka Državne srednje tehničke škole u Sarajevu. Sarajevo. 1929.
- Spomenica** (trideset i četvrti izvještaj) Prve gimnazije u Sarajevu. Sarajevo. 1929.
- Spomenica pedesetogodišnjice** rada Steve Kaluđerčića — Sarajevo. 1933.
- Spomenica** 75-godišnjice Prve gimnazije u Sarajevu. Sarajevo. 1955.
- Spomenica** franjevačke gimnazije u Visokom — Beograd. 1933.
- Sedamdesetpet godina gimnazije** u Mostaru. Mostar. 1968.
- Spomenica pedesetogodišnjice** hercegovačke franjevačke redodružbe. Mostar. 1897.

ČASOPISI I NOVINE:

- Bosanski prijatelj** (1850—1870)
- Bosanski vjesnik** (1866—1867)
- Bosanska vila** (1885—1914)
- Bosansko hercegovačke novine** (1878—1881)
- Sarajevski list** (1881—1918)
- Školski vjesnik** (1894—1909)
- Bošnjak** (1891—1910)
- Glas Slobode** (1909—1929)
- Glasnik Zemaljskog muzeja** (1889 do danas)
- Pregled** (1910— do danas)
- Učiteljska zora** (1905—1921)
- Srpska škola** (1907—1912)
- Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu** (1880—1918)
- Behar** (1900—1910)
- Gajret** (1907—1941)
- Prosvjeta** (1907—1937)
- Školski glasnik** (1910—1923)
- Pored ovih časopisa služio sam se i napisima iz više kalendara, kao i godišnjim izvještajima srednjih škola.
- Služio sam se i arhivskom građom iz: Arhiva Bosne i Hercegovine, Dubrovačkog arhiva, Zadarskog arhiva i arhiva u Mostaru, Tuzli i Doboju.

S K R A Ć E N I C E

ARBiHZM = Arhiv Bosne i Hercegovine, Zajedničko ministarstvo

ARBiHZV = Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada

S A D R Ţ A J

Uvodne napomene	— — — — —	5
Prosvjetna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini	— — — — —	7
Škole koje je austrougarska okupacija zatekla u Bosni i Hercegovini	— — — — —	21
I. Srpske škole	— — — — —	21
a) Osnovne škole	— — — — —	21
b) Srednje škole	— — — — —	24
II. Katoličke škole	— — — — —	27
a) Osnovne škole	— — — — —	27
b) Srednje škole	— — — — —	31
III. Muslimanske škole	— — — — —	33
a) Sibjan-mektebi	— — — — —	33
b) Medrese	— — — — —	36
c) Ruždije	— — — — —	37
d) Dar-ul-mualimin	— — — — —	38
e) Pripravne vojne škole	— — — — —	38
f) Javna radionica	— — — — —	38
g) Administrativno pravna škola	— — — — —	39
IV. Jevrejske škole	— — — — —	39
Škole za vrijeme austrougarske okupacije	— — — — —	41
Osnovne škole	— — — — —	41
Otvaranje škola	— — — — —	41
Izgradnja i izdržavanje osnovnih škola	— — — — —	52
Nastavni plan i udžbenici	— — — — —	54
Organizacija škole i nastave	— — — — —	61
Neka pitanja posebnih vaspitnih uticaja	— — — — —	68
Učitelji	— — — — —	72
Srednje škole	— — — — —	84
Učiteljske škole	— — — — —	90
a) Učiteljska škola u Sarajevu	— — — — —	90
b) Privatna učiteljska škola u Zavodu sv. Josipa u Sarajevu	— — — — —	93
c) Dar-ul-mualimin	— — — — —	95
d) Ženska preparandija u Sarajevu	— — — — —	97

e) Muška preparandija u Mostaru — — — — —	99
f) Učiteljska škola u Derventi — — — — —	100
Gimnazije — — — — —	101
I. Državne gimnazije — — — — —	101
a) Gimnazija u Sarajevu — — — — —	101
b) Velika gimnazija u Mostaru — — — — —	110
c) Državna velika realka u Banjoj Luci — — — — —	114
d) Velika gimnazija u Tuzli — — — — —	116
e) Državna velika realka u Sarajevu — — — — —	118
f) Državna velika gimnazija u Bihaću — — — — —	119
g) Niža realna gimnazija u Derventi — — — — —	120
h) Mala realka u Sarajevu — — — — —	120
II. Privatne (konfesionalne) gimnazije — — — — —	120
a) Franjevačka gimnazija u Visokom — — — — —	121
b) Franjevačka velika gimnazija na Širokom Brijegu —	122
c) Nadbiskupska velika gimnazija u Travniku — — —	122
Vojni dječački pansionat u Sarajevu — — — — —	124
Tehnička srednja škola — — — — —	125
Šumarska škola i tečajevi — — — — —	130
Trgovačke škole — — — — —	131
Trgovačka akademija u Sarajevu — — — — —	138
Više djevojačke škole — — — — —	141
a) Državne više djevojačke škole — — — — —	141
b) Privatne više djevojačke škole — — — — —	143
Obrazovanje radničkog podmlatka — — — — —	144
a) Škole za umjetne zanate — — — — —	145
b) Tkaonica čilima u Sarajevu — — — — —	146
c) Tkaonica beza i vezionica — — — — —	147
d) Zanatlijska škola u Sarajevu — — — — —	147
e) Zanatlijska škola u Mostaru — — — — —	148
f) Zanatlijski tečajevi — — — — —	149
g) Obrazovanje poljoprivrednih radnika — — — — —	149
Duhovni zavodi — — — — —	150
a) Srpsko-pravoslavna bogoslovija u Reljevu — — —	150
b) Šerijatska sudačka škola u Sarajevu — — — — —	153
c) Rimo-katoličko svećeničko sjemenište u Sarajevu —	154
d) Školovanje franjevaca — — — — —	156
Ruždije i medrese — — — — —	156
a) Ruždije — — — — —	156
b) Medrese — — — — —	158
Posebno o nekim pitanjima koja su pratila razvitak školstva — — —	161
Borba za crkvenoškolsku autonomiju — — — — —	161
Stipendiranje — — — — —	167

Školska terminologija i neki pedagoški pojmovi koji izumiru —	169
Nacionalno-politička kretanja među učenicima srednjih škola —	172
Pedagoška štampa — — — — — — — — — — — — — — — —	179
Registrar ličnih imena — — — — — — — — — — — — — —	187
Registrar mesta — — — — — — — — — — — — — —	191
Literatura — — — — — — — — — — — — — —	197

ISPRAVKA

**U gornjim lijevima marginama knjige stoji: M. Papić — Školstvo u BiH
1878 — 1919, a treba M. Papić — Školstvo u BiH 1878 — 1918.**

Mitar Papić

**ŠKOLSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI ZA VRIJEME
AUSTROUGARSKE OKUPACIJE (1878—1918)**

Izdavač:

»**Veselin Masleša**«, izdavačko preduzeće
Sarajevo

Za izdavača:
Ahmet Hromadžić

Tehnički urednik:
Milojka Savić

Naslovna strana:
Juraj Najdhart

Korektor:
Mirjana Gaković

Štampa:
IP »Veselin Masleša«, pogon štamparija Mostar

Za štampariju:
Jaroslav Novak